

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS  
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM  
HUNGARICARUM

Tomus XIX.

Szeged  
1983

Szerkeszti  
CSUKÁS ISTVÁN

Technikai szerkesztő  
BARANYAI ZSOLT



**B107867**

Kiadja  
A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM  
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

HU ISSN 0324-6523  
HU ISSN 0586-3708

CSUKÁS ISTVÁN  
IRODALMUNK NEMZETISÉGSZEMLÉLETE A  
SZABADSÁGHARC UTÁN  
(1849—1867)

A magyar közvéleményt a nemzetiségi kérdés már a reformkorban — a nyelvi harcok kiéleződése és a szláv testvériség eszméinek elterjedése óta — egyre fokozódó mértékben foglalkoztatta ugyan, de irodalmi témává csak a tragikus testvérharc kirobbanásával vált. Petőfi *Élet vagy halál*, Arany Lóra című verse az erélyesen reagáló érzékenységet jelzi a válságos időkben. Jókai anekdotázva gúnyolódó, gyakran metsző szatírával megírt glosszái az *Életképek* Charivari sorozatában, vagy az 1846-ban megkezdett, de csak az ötvenes évtized közepén befejezett regény, a *Szomorú napok* pedig a téma térfoglalására, jelentőségének növekedésére hívja fel a figyelmet.

Ez a folyamat teljesedett ki az önkényuralom kezdetén, amikor a mélyen átélt nemzeti gyász a szabadságharc élményeinek feldolgozására készítette az irodalom művelőit. Különösen az első években jelent meg nagyszámú írás, mely a 48—49-es eseményekből merítette tárgyát s ezekben gyakran találkozott az olvasó a nemzetiségi területeken lezajlott harcok bemutatásával. Szinnyi Ferenc közel kétszáz olyan művet tart nyilván, melyek a szabadságharc eseményeihez kapcsolódnak.<sup>1</sup> Számuk az évtized végére jelentősen visszaesik ugyan, de a korszak elején valósággal elárasztják a sajtót. A tömegesen megjelent, e tárgykörrel foglalkozó közleményeket nemcsak a cenzúra nézte rossz szemmel, hanem a kritika is tiltakozott a hátborzongató történetek aprólékos leírásával hatni akaró sajtótermékek ellen. A *Pesti Napló* 1850-ben megróttta Szilágyi Sándort a *Magyar Emléklapok*ban közölt „felszínes firkái” miatt, hogy „forradalmi fércműveivel előzőnlé az olvasóközönséget”. Később is kifogást emelt a túlzásba vitt „forradalmi visszhangok” ellen, mely „irányt némelyek már csömörletesnek kezdték” tartani.<sup>2</sup> Gyulai Pál magánlevélben is szemrehányásokat tesz Szilágyinak, mert ez mint a *Magyar Emléklapok* szerkesztője, túlságosan nagy teret enged az erdélyi véres események tárgyalásának: „Te megint elkínzád az oláhokkal a közönséget. Hatvanit három füzetben nyúztad, Jankut és Zalatnát négyen. Sándor barátom! mégis sok, ami sok”.<sup>3</sup> A főleg Jókai sikerei nyomán átmenetileg divatossá lett téma pedig Gyulait is csábította. Ő is tervezte, hogy több 48-as tárgyú elbeszélést ír, de a fenti körülmény miatt elállt tervétől.<sup>4</sup>

A nemzetiségi kérdés azonban még így is csak egyik tárgyköre volt a korszak irodalmának, amely fő feladatául a toll munkásainak összefogását, a nemzeti nyelv és kultúra művelését tekintette. Ezeknek az éveknek az erőfeszítéseit idézi fel Vajda János egyik, jóval később írt cikkében: „A Bach-korszak alatt a nemzetnek most legünnepeltebb bölcsei mélyen hallgattak, míg egy csoport író azt mondta: ne hagyjuk a nyelvet, melyet idegen erőszak el akar nyomni. Tegyük azt, ami még el nincs tiltva: írjunk könyveket, emeljük a művészetet, tudományt. Az irodalmat, melynek egyik munkása voltam, nem vádolhatja a lelkiismeret, hogy el nem követett mindent, ami

<sup>1</sup> SZINNYEI FERENC: Novella és regényirodalomunk a Bach-korszakban. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941. I. 272.

tőle kitelt, írtunk újságot, verset, elbeszélést s igyekeztünk a múltbani büszkeségnek, a jövőbeni hitnek, a nemzeti önértetnek hangot adni”.<sup>5</sup>

Ebben a gondolati keretben helyezkedtek el azok az írások is, amelyek a hazai népek és a magyarság közelmúltban lezajlott konfliktusát, egymáshoz való kapcsolatát érintették.

Az ötvenes évtized nemzetiiségi tárgyú alkotásai műfaji szempontból nagy változatosságot mutatnak. Találunk köztük történelmi rajzot, leírást, romantikus elbeszélést, anekdotikusan lekerekített novellát, több részes, változatos cselekményű beszélyt, történelmi és társadalmi regényt, színpadi művet. A színvonal sem kevésbé változatos. A néhány maradandó, a mai olvasó számára is esztétikai élményt nyújtó mű mellett sok az olyan alkotás, amelyiket annak idején szívesen olvashattak a kortársak, mára azonban már csak művelődéstörténeti szempontból érdekesek.

## I.

A Bach-korszak irodalmában a nemzetiiségi téma tehát elsősorban a szabadságharc eseményeit feldolgozó művekben jelentkezik. A tárgy jellegénél fogva ezek gyakran részletezik a véres eseményeket, a délvidéken és Erdélyben lezajlott harci történeteket, de túlzás azt állítani, hogy tendenciájukban eleve nemzetiiségellenesek, s hogy „távolról sem a megbékélés szellemében” íródtak.<sup>6</sup> Az igaz, hogy a szerzők „magyar szemmel”, a szabadságharc igazának nézőpontjáról szemlélik az ábrázolandó tárgyat s objektíve igazságtalannak, károsnak tekintik az ellenünk fegyverrel küzdő nemzetiiségeket, de gyűlöletre nem uszítanak. A legvadabb kegyetlenkedések bemutatása mögött is ott érződik a vérontás értelmetlensége miatti megrendültség, a feszültségek feloldásának, az emberi közeledésnek a vágya. E közös vonások mellett a változatok gazdagsága a jellemző, amely megnyilvánul a hangnemben, az érzelmi-hangulati tartományban és a kiolvasható jelentésben.

### I.

A számos változat közt elsőnek kínálkozik Kuthy Lajos elbeszélése, az *Egy éj az altáborban*, amely 1850 júliusában jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Kuthy itt a Szent Tamás melletti magyar tábort és annak a szerbekkel vívott harcát írja le. A bemutatott képen a vad gyilkolás, a féktelen pusztítás színei uralkodnak. A szerző részletező előadása nyomán az olvasó szeme előtt tombol az „örült vérvész”, a Damjanich honvédeire támadó „gyilkos fergeteg”. Nem kíméli az olvasó idegeit olyan részletek felidézésétől sem, melyekben egy szerb háromélű nyárrsal földhöz szegez egy idős papot, a másik a szoptató anya mellét vágja le kardjával, annak csecsemőjét pedig a rohanó katonák lába elé veti, s megint másik egy ércbuzogánnyal freccsenti szét egy idős ember agyvelejét.

Valóban úgy tűnhet, hogy az író itt a gyűlöletkeltés szándékával ecseteli a fölkelt szerbek kegyetlenkedéseit. S mintha ezt azzal is igyekeznék fokozni, hogy hangsúlyozza: a magyarok a szabadság nevében harcolnak, ellenben a „karlovicai lázadó csordák”, a „gyilkos pártütők” az igaz ügy ellen fogtak fegyvert. Kuthy elbeszélésének figyelmes

<sup>5</sup> SZINNYEI FERENC i.m. I. 256.

<sup>6</sup> Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Akadémiai Kiadó, 1961. 43.

<sup>7</sup> SZINNYEI FERENC i.m. II. 304.

<sup>8</sup> Tenni, amit lehet. A Nép Zászlója c. hetilap vezércikke. 1868. szeptember 19.

<sup>9</sup> Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában. M.T.A. O.K. XVI. 1960. 123.



olvasása azonban meggyőz róla, hogy az ellenség kegyetlenségét bemutató szavak mögött fellelhető, ha nem is a megbocsátás, de valami hajlam a megértésre, az engesztelődésre. Mert az író jogos felháborodása nem annyira a véres tettek elkövetőit vádolja, mint inkább azokat, akik az egyszerű nép indulatait felkorbácsolták. Hiszen azt is közli velünk, hogy beszélgetés közben a magyar tábor tisztjei az ellenünk harcoló szerbeket megtévesztett, „tévútra vezetett” embereknek tarják. Ez pedig azt jelenti, hogy az elkövetett bűnökért a felelősség legalábbis megoszlik, s jut belőle bőségesen azoknak „a politikai gonosztevőknek”, akik idegen érdekektől vezetettve ránk uszították a népet. És azzal sem a szerb nép elleni gyűlöletet táplálja az író, amikor egy áruló magyar gróft szerepeltet az ellenséges táborban.

Olyan változata is van ezeknek az elbeszéléseknek, amelyik — az előzőhöz hasonlóan — nem fukarkodik ugyan az öldöklés, az elvadult indulatok jeleneinek részletezésével, de ezek nem önmagukért, nem öncélúan kapnak helyet a történetben. Funkciójuk a szembeállítás, az ellentét hangsúlyozása, a magatartásbeli különbség, a magyar erkölcsiség és jellem értékeinek kidomborítása. Itt sem a bosszú motiválja az előadást, hanem a megsértett magyar önérzet, a különb-nemzet öntudata, a magyar nacionalizmus érzése. Ezt teszi hangsúlyossá a kétféle (magyar-szerb) magatartás egymás mellé állítása. Gyulai Pál novellája, az 1850-ben megjelent *Három beteg* jó példa ennek szemléltetésére. A délvidéki harcokban fél karját veszített honvéd elbeszéli családja meggyilkoltatását, s a borzalmas emlékeket felidézve hasonló kegyetlen megtorlással fenyegetőzik: „Megölöm a gyermeket a bölcsőben, a nőt férje karjai közt, az öreget, midőn imádkozik” —, majd az őt csitító leánynak így válaszol: „bocsásson meg, Júlia, nem vagyok én olyan vad és kegyetlen, de a múltnak emléke pillanatokra megőrjít.”<sup>7</sup> A keserű fogadkozásokban felsorolt gyilkosságokat a szerbek követték el, s a rokkant honvéd kifakadása azt jelzi, hogy az átélt szenvedésekért a szerbekéhez hasonló kegyetlenséggel kellene bosszút állni. A magyar azonban, „nem olyan vad és kegyetlen”, hogy ezt megtehetné, műveltebb, erkölcsiben nemesebb, ezért nem vállalja a bosszúállást. S ebben a felfogásban már van egy csöppnyi megbocsátás is.

A kétféle magatartás és erkölcs szembeállítására még jobb példa *A virágos sír* c. elbeszélés, Pompéry János munkája.<sup>8</sup> Itt a Torontál megyében élő özvegy földbirtokosné — a környék jótevője — esik két leányával együtt áldozatul a szerb dúlásoknak. A támadókat egy Arzén nevű fiatal szerb tiszt vezeti, aki korábban a lányos ház vendége közé tartozott. A kastélyt felgyújtják, az egyik leányt meggyalázzák, a védelmére siető anyát megölik. Ennyi kegyetlenség joggal kiált bosszúért, s arra a tönkretett család szolgálatában álló, Péter nevű parasztlegény vállalkozik. Csellel a szerb táborból elcsalja Arzént, hogy megölje, de a pusztulásból megmenekült másik lány, Ilona, jószívűsége folytán szabadon engedi. Pár hónappal később Arzén mint magyar tiszt áll Péter előtt Szegeden. Hamarosán kiderül, hogy ellenséges szándékkal furakodott be a magyarok közé, hogy felrobbantsa a lőszerraktárt. Ő is és az őt tettében megakadályozni szándékozó Péter is a robbanás áldozata lesz.

A két tábor képviselőinek párhuzamba állítása itt is erősen kiemeli a magyar fél erkölcsi fölényét. A magyar nagylelkű, megbocsátó, nemes gonolkodású és jószívű — a szerb hálátlan, álnok, kegyetlen, barátait is eláruló —, hirdeti Pompéry elbeszélése. De amire a magyar képtelen, a nemtelen bosszút elvégzi a sors, amely igazságot szolgáltat az ártatlan áldozatoknak, igaz, hogy újabb áldozat árán. S ez utóbbi arra figyelmeztet, hogy a nagylelkűséget sem szabad túlzásba vinni, mert önmagunknak árthatunk vele. Így Pompéry elbeszélésének bizonyos önkritikai kicsengése is van, ami —

<sup>7</sup> Gyulai Pál *Összes Munkái*. Budapest, Franklin Társulat. 1901. III. 39.

<sup>8</sup> POMPERY JÁNOS: *Beszélyek*. Pesten. Kiadja Kugler Adolf. 1864. II. kiadás I. kötet 73—130.

már ti. az átélt katasztrófaért önmagunk hibáztatása — nem volt szokatlan, de indokolatlan sem az önkényuralom időszakában.

A kétféle magatartás és emberi minőség értékkülönbsége tükröződik Jókainak *Az érc leány* c. elbeszélésében is, amelyben a magyar hősiesség, az országot megtartó nemzeti erények ütköznek meg a román felkelők vérszomjas, bosszúálló, szervezetlen tömegével.

Ugyancsak Jókai egyik elbeszélése lehet a példa arra az újabb változatra, amelyben a nemzetiségi harcok borzalmainak bemutatása összekapcsolódik az ellenfél gondolkodásmódjának, céljainak a megismerésére, megértésére irányuló írói szándékkal. *A Bárdy-család* ez az elbeszélés, melyben Jókai a mócok által kiirtott Bárdyak országszerte ismert tragédiáját mondja el. A történetben szerepel egy Numa nevű román parancsnok, aki az ifjú Bárdy előtt a felkelést a románok nemzeti elnyomtatásával indokolja. Szavai szerint az erdélyi románság elesett, nyomorúságban tengődő nép, „amelynek semmije sincs, amely közt nincs egy tehetős ember, nincs egy tudományos fő, melynek minden harmadika pápa nevet visel, s mégis minden második tud csak olvasni, mely ki van zárva a hivatalokból, mely él tengődve a legkeményebb kézi munka után, melynek még csak egy neves városa sincs a hazában, melynek háromnegyedét lakja... Nyomorúsága van, egyebe nincs”.<sup>9</sup>

A Numa szájába adott mondatok megsejtetnek valamit Jókai gondolkodásából is. Érződik itt az írói megértés, az engesztelődésre való hajlam is, annak a megsejtése, hogy a románság nem a könnyen fanatizálható tudatlanságból, az önmagáért való pusztítás és gyilkolás vágyától vezetettve támadt a magyarságra, hanem a maga szempontjából jogosnak is vélhette harcát. Hogy ennek az író és hőse, az író és a nemzetiségi tábor közti gondolkodásbeli közeledésnek, a megvilágosító megértésnek reális alapja van, azt az elbeszélésnek egyik mozzanata is bizonyítja. Numa és az ifjú Bárdy párbeszédében szó esik a fegyveres harc céljáról. A két ellenfél közül az egyik, a fiatal Bárdy a harc társadalmi jellegét hangoztatja, ellentétben Numával, aki viszont a románság nemzeti érdekeit vallja küzdelmük végső céljának. A kétféle álláspont közti különbségre utalnak Numa szavai: „Nekem mindegy, akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám s népemet emelje fel, míg te megosztanád néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csakhogy uratlan hazában élhess.”

A Numa által képviselt vélemény — a szabadság és a nemzetiség alternatívájáról — teljesen egyezik Jókai álláspontjával, melyet 1849 tavaszán a magyar baloldallal szemben hirdetett, s egész életében vallott a nemzet elsődlegességéről. Mert Numa számára is — Jókaival egyezően — a legfőbb „politikai idol”, a vezető eszme: a nemzet. Hogy itt önmaga véleményét az ellenfél egyik tisztjével fogalmaztatja meg Jókai, abban az a felismerés jut kifejezésre, hogy bármilyen tragikus volt is a testvérharc, a románok jogosan fogtak fegyvert nemzeti érdekeik védelmére.

A magyar forradalom ellen fölkelt hazai népek harcának bemutatásánál olyan megoldásokkal is találkozunk, amikor az ellenfél kettős arculatának megvilágítása az írói cél. Az ilyen elbeszélések egyik oldalról éles vonásokkal rajzolják a magyarokra támadó nemzetiségiek véres tetteit, tehát negatív vonásait, de szinte csak azért, hogy annál erőteljesebben kitűnjék az ellentét a pozitívnak minősülő cselekedetekkel. E kétféle nemzetiségi magatartás ábrázolása is az ellenfélhez való közeledést segíti, s közvélemény-formáló hatásának értéke abban a gondolatban rejlik, hogy noha sok sérelem érte a magyarságot, azért a túloldalon sem mindenki ellenség. A differenciált látás, az igaztalan általánosítástól való óvás pedig az önkényuralom viszonyai között a megbékélés útjait segítette megtalálni.

<sup>9</sup> JÓKAI: Csataképek a magyar szabadságharcból. Centenárium kiadás. XXI. Budapest, 1925. 91—92.

Ezt a megoldási formát látjuk a *Magyar Emléklapok* I. kötetében a *Fogságom Knicanin táborában* c., egyébként igénytelen írásban. A szerző Rátkai Béla elmondja, hogy mint foglyot lovasszekéren szállították a délvidéki harcok során felégetett falvakon keresztül. Tomasovácon a főtéren a tölgyfára tűzött zászló mellett egy honvédtiszt levágott fejét akasztották fel a szerbek, akik a szerző szerint „valóságos bandita alakok”. A szerb táborban azután a szerző találkozik egy szerb pappal, régi ismerőssel, akivel korábban „viszonos becsülésben” állt. A pap művelt ember, tábori szállásán — ahol kis könyvtárat is tartott — vendégül látta a foglyot. A „kellemes fogság” mindössze három napig tartott.

Ennél sokkal igényesebb példát idézhetünk a kétféle nemzetiségi morál bemutatására Kuthy Lajos elbeszélései közül. A *guerillát* a *Magyar Hírlap* közölte 1850 júliusában, s újból megjelent 1852-ben a *Novellák* VII. kötetében. Kuthy a 48-as idők szlovák magatartásának egyik változatát a csőcseléknek festett Hurbán-katonákon szemlélteti, akiket pénzzel, földosztási ígéretekkel és demagóg szólamokkal bírtak rá a lázadásra. A szlovákság pozitív vonásait pedig a Szodovec nevű guerilla kapitány képviseli, aki nyolcszáz fős csapatával Branyiszkónál elhárította Hurbánék oldaltámadását s ezáltal elősegítette Guyon seregének győzelmét. Szodovec — Kuthy rajza szerint — hűségesen ragaszkodik szlovák nemzetiségéhez, egyúttal azonban öntudatos magyar hazafi is — a politikai magyar nemzet értelmében —, aki saját népe érdekeit helyesen értelmezve áll a magyar zászló alá. Ezt fejezik ki a Hurbán-katonák szemrehányásaira válaszoló szavai: „Én sem vértagadó, sem zsoldos nem vagyok, hanem az országbeli szlávok szabadságának védbajnoka, mely csak a magyar nemzetiség vértje alatt állhat fönn”.<sup>10</sup>

Szodovec magyar hazafiságának külön is nyomatékot ad, hogy az író az elbeszélés első részében őt mint az 1846-os felvidéki éhínség elől Pestre menekült, nyomorgó fiatalembert állítja elénk. Így azok közül indítja a hősi halállal záruló életútra, akikkel mostohán bánt a haza, a közös anya. Ezt az író nemcsak az elbeszélés kettéválasztásával s a két rész szembeállításával érzékelteti. Ki is mondja véleményét, mely szerint a szlovákok elesettségéért a magyar állam felelős, mert a gazdag, termékeny országban — mint Kuthy hangoztatja — osztályérdekek akadályozzák a nyomor felszámolását. Szodovec önfeláldozó hazafisága éppen ezért a legmagasabb rendű emberi magatartás szintjén jelenik meg az olvasó előtt. Erkölcsi értéke azonos a szabadságért életüket odaadó magyar honvédekével.

Az előzőekhez hasonló példát említhetünk Jókai 48—49-es tárgyú elbeszélései közül is. A különbség annyi, hogy Jókai illúziós nemzetfelfogása következtében a pozitív vonások felnagyítása új minőséghez vezet. A *vörössipkás* c. elbeszélés szerb hőse, Nesztor ugyanis mint a mi oldalunkon küzdő katona nemcsak hazafi, hanem már magyar nemzeti tulajdonságok megtestesítője is. Szodovec még visszautasítja a „vértagadás” vádját, szlovákként áldozza életét a közös magyar hazáért. Jókai Nesztora pedig álmában is magyarként viselkedik, nem csatákról álmodik, hanem szerelmének, Anisiának nevét emlegeti, mert — mondja Jókai — „a magyar csak a csatában katoná... kedvese ölében nem jutnak eszébe csatái, de viszont a csatában sem jut eszébe kedvese”.<sup>11</sup>

Olyan változattal is találkozunk a kor írásai között, amelyik a nemzetiségek pozitív ill. negatív vonásait nem az előbbi formában, tehát nem elkülönítve, csak jó vagy csak rossz tulajdonságokkal bíró személyekben ábrázolja, hanem összetett módon, ellentmondásos jellemekben. Előtérben itt is a szomorú idők véres eseményei állanak. De a magyar lakosságot tombolva pusztító ellenség félelmes arca mögött megjelenik

<sup>10</sup> KUTHY LAJOS: A guerilla. Novellák. VII. 1852. 40.

<sup>11</sup> JÓKAI: Csataképek... 148.

az ember, a fegyverrel hadonászó, gyűjtogató bandák mögött feltűnik a román falu békés népe a maga mindennapi valóságában.

Szilágyi Sándornak a Gyulai által kifogásolt — már említett — sorozata jó példa erre. Az *Emlékezés hazámra (Képek Erdély vérnapjaiból)* c. több részes írás<sup>12</sup> felidézi Zalatna, Abrudbánya, Nagyenyed pusztulását. Részletesen beszámol arról, hogyan gyűjtötták fel a városokat az éjszaka támadó román felkelők, s vittek olyan vérontást végbe, hogy Zalatnán a kétezer lakosból mindössze száznegyven maradt életben. Az oktan rombolás mérhetetlen károkat okozott anyagi értékben és kulturális emlékekben is. Ennek elmondása után Szilágyi előadása éles fordulatot vesz, és a vérbe borult tekintetek megszelídülnek, a rettegett ellenség jószívű, gazdag érzelemvilágú, egyszerű falusi néppé változik, amelynek hétköznapi életét nagy rokonszenvenvel mutatja be a szerző. Szól a népszokásokról, mulatózásairól, táncaikról, részletesen jellemzi éneklési stílusait, zenéjüket: „Daluknak minden hangja, ajkuk minden éneke szívszaggató panasz”... „a víg oláh zenének borzasztó vígsága, vad, fülszívítő harmóniája és a percre eltompult mély bánatnak, melynek bélyege minden hangjából oly tisztán kirí, kitörő mindent felejtő víg-gá változása, oly borzasztó rokonszenvet ébreszt fel a kebel hűrjain.”<sup>13</sup> Szól még Szilágyi egyebek közt a temetkezési, a lakodalmi szokásokról, a kalákában végzett munkáról, a pálinkáról, „mely elaltatja fájdalmát, nyomorát pedig felejteti”. Leírja öltözköket, a román nők festői külsejét, falvaikat, ahol a házakon nincs zár, „de azért rendőrségre sincs szükségük”, említi a jószívűségről tanuskodó „pomana”-t, az éjszakai vándor részére kitett ételt — italt, szól a folklór gazdagságáról — röviden: megismertet a román nép békés életével. Így hozza emberközelbe a tegnapi rettegett ellenséget s győz meg arról, hogy ennek a népnek nem a kegyetlenkedés fejezi ki a valódi jellemét, a lényegét, hanem a hozzánk hasonló, számunkra rokonszenves emberség. A megismertetés ilyen módja — a fájdalmas emlékek felidézése ellenére is — a közeledést, a kiengesztelődést segítette.

Az előbbi összefüggésben merül fel a nemzetiségi kérdésnek egy újabb oldala: a felelősség problémája. Ha e népek évszázadokon át békében éltek a magyarsággal, ha alaptermészetük szerint jóindulatú, hagyománytisztelő, másokat is megbecsülő emberek, akkor hogyan válhattak egyszerre gyilkos, gyűjtogató szörnyekké? Kit terhel a felelősség az elkövetett bűnökért? A korabeli magyar közfelfogás szerint a magyar-ellenes mozgalmakat a bécsi udvar ármánykodása és az idegen hatalmi céloktól vezetett nemzetiségi „usztók” kezdeményezték. E többé-kevésbé megalapozott véleményt vallotta mindenki, aki ebben a kérdésben nyilatkozott. De az már nem volt általános felfogás, hogy mint Kemény vagy Eötvös és Mocsáry, a társadalmi fejlődés objektív tényeivel összefüggésbe hozzák e mozgalmakat. Az pedig egyenesen ritkaságszámba ment, hogy valaki a tragikus konfliktus okai közt a mi oldalunkon elkövetett hibákat is számon tartsa. Keménynél találunk erre utalást, s legnyíltabban Mocsáry Lajos néz szembe a magunk elkövette hibákkal.

Az előbbieken tárgyalt cikksorozat, a Szilágyi Sándoré, ebből a szempontból is figyelmet érdemel. Nemcsak azért, mert az említett erdélyi városokat elpusztító románokról szólva kijelenti: „ne átkozzátok őket!”, „a bűjtogatók fejére száll az átok”, nem a tudatlan nép a bűnös. Abrudbánya tragédiájáért másokhoz hasonlóan ő is Hatvani Imrét hibáztatja, aki megszegte a tárgyalások idejére kialakított fegyvernagyvást és hitszegő módon támadást indított a románok ellen, mert „aranyat akart rabolni”, majd gyávaságból elmenekült s így bűne büntetlen maradt. Mindennél sok-

<sup>12</sup> Magyar Emléklapok. 1850.

<sup>13</sup> I. m. 154.

kal érdekesebb, amit Szilágyi a román nép emberi vonásainak bemutatása során tanulságul megfogalmaz. Szavai a magyar vezető osztályok bírálataként is felfoghatók, egyben pedig olyan politikai programként is, amely megjelöli e nép művelődési, gazdasági és társadalmi felemelkedésének útját. De Szilágyi gondolatai arra is alkalmasak, hogy vitába szálljanak a románok hátrányos megítélésének hazai gyakorlatával. Az egyik legfontosabb feladatnak a népoktatás fejlesztését, a közműveltség terén meglevő elmaradottság felszámolását tekinti. Ezért fordul a magyar közvéleményhez: „Adjunk e népnek nevelést, hadd ismerje meg erejét, tanulja meg jogait, tudja meg kötelességeit s a babona és ámitások kora el fog enyészni.” Szilágyi cáfolja az olyan véleményt, mely szerint a román nép szegénységének oka a szorgalom hiánya volna. A tétlenség nem faji sajátosság, hangsúlyozza, mert ugyan mi ösztönözte azt, aki elől az anyagi boldogulás minden útja el van zárva. Ezért mondja: „Adjatok a népnek jövőndőt, ne zárjátok el tőle a szerzhethet reményét, módját s akkor, ha akkor is tunya marad, ám emeljétek föl vádló szózatokat.”

Perbe száll azzal a nézettel is, mely román jellemvonásnak tartja az alattomos-ságot, a bosszúállást. Valósággal védőbeszédet mond a román nép mellett, egyben vádolja a magyar úri rendszert, amely szerinte kialakította az elnyomott népben a védekezésnek ezt az alantas formáját: „Czine mintye! ezzel vádolják rendesen az oláhokat s nem gondolják meg, hogy fegyverök a rabszolgáé, hogy ha őt valaki nyíltan sérti, senki sem szolgáltatand igazat, senki sem lép föl védjeül s ekkép titkon, orozva kell megtorlani magát, ha nem akarja gyáván, pulyán eltűnni a sérelmeket.” Szilágyi a társadalmi szabadságtól, a demokratikus igazságszolgáltatás jellemformáló szerepétől várja a változást: „Adjatok e népnek rést nyíltan torolni meg a sérelmeket, vagy szolgáltatassatok igazat s tanítsátok meg a bosszú nemtelenségére s ő nem fog aljas czine mintyében enyhet keresni.”<sup>14</sup>

Nem lehetetlen, hogy emiatt a messzemenően megértő álláspont miatt támadt kifogása Szilágyi lapja ellen a *Pesti Naplónak* s Gyulai Pálnak is. A nacionalista hangolságú közvélemény is talán ezért tartotta „csömörletesnek”, a közönség egy része pedig „kínzónak” a témát.

Az egymással szemben álló, ellenséges tábor fiatal tagjainak szerelme alkalmas tárgy annak bemutatására, milyen tragédiák leselkednek az egyéni boldogságra, vagy ellenkezőleg: miként hidalhatja át a tiszta emberi vonzalom a háborúskodó felek közti szakadékot. Főként a vegyes lakosságú vidékeken számos példát mutathatott erre maga az élet a szabadságharc idején. Ezek feldolgozása hálás írói feladat volt.

A romantikus történetek olvasókra kifejtett hatását fokozta az az éles ellentét, amely a cselekmény idilli mozzanatait és a keretül szolgáló véres harcok között áll fenn. Kuthy Lajos temerini hősnője, a magyar Olimpia boldog házasságával, a gyermeke és a maga életével fizet a megtámadott magyar szabadságért. A nemzetiségi harcok szembeállítják egymással a család tagjait, a magyar csapat zászlóját tartó Olimpiát megvadult anyósa sebzi halálra, de annyi ereje még marad, hogy házukat, melynek pincéjében a szerbek löporraktára van, felrobbantsa, s a szobákban tanácskozó ellenséggel együtt önmagát is elpusztítsa.

Kuthy — mint egyéb, hasonló tárgyú írásaiban — itt is halmozza a borzalmakat. A rác felkelők „mint mindig, vérontó rablással kötéik össze a megtámadást. A magyar családok házait felszaggaták, vagyonukat elzsákmányolták, marháikat elhajták, asszonyaikat halálra fertőzve rakásokba hányták, gyermekeiket felkoncolták s a feldúlt ház táját véres düledékben hagyták ott”.<sup>15</sup> Olimpia és Illok gyermekét szigonnyal átszúrva kiszégezték a templomajtóra. A hajmeresztő részletekből kirajzolódik a ve-

<sup>14</sup> I. m. 156.

<sup>15</sup> KUTHY i. m. 128.



gyes házasság tragédiája. A lelkiismeretlen uszítókra hallgató nép szétrombolja azokat az emberi kapcsolatokat, amelyek a természet rendje szerint magyarok és más ajkúak között létrejöttek. Kuthy nem az ilyen házasságok ellen szól, hanem a nemzeti gyűlölködés magánéleti következményeit mutatja meg.

Kuthy novellájában a magyar Olimpiát a hazaszeretet teszi hőssé, annak rendeli alá szerelmét, családjá boldogságát. Obernyik Károly elbeszélésében, *A szép rác leányban*<sup>16</sup> a szerb Melánia a magyar huszár iránt érzett szerelme parancsára cselekszik, amikor élete árán is megmenti kedvesét. Azt a golyót fogja fel testével, amelyet a támadó szerbek közt levő apja a magyar huszárnak szánt. A történet Melánia és apja halálával végződik, a magyar huszár pedig megmenekül, megmenti a nemzeti gyűlöletnél erősebb, önfeláldozó szerelem. Hasonló alaphelyzetet dolgoz fel Obernyik a *Rác vidéki kalandokban*, azzal a különbséggel, hogy itt a magyar honvéd menti meg szerb kedvese életét.

Az eddigiekben a nemzetiségi tematika irodalmi feldolgozásának azokat a változatait vizsgáltuk, amelyekben a szabadságharcról és a nemzetiségek ellenséges tevékenységéről szóló történet a mű közvetlen tárgya. Ezekben az író célja a kiválasztott esemény bemutatása, s annak keretében a magyar és a nem magyar szereplők magatartásának jellemzése.

Van azonban a Bach-korszak irodalmi termésének olyan csoportja is, amelyben a 48—49-es küzdelmek már nem állanak a művek középpontjában, nincs meghatározó szerepük, hanem más íróicélokot szolgálnak vagy közvetlenül nem is kapnak helyet a művek szerkezeti felépítésében, csak távolabbról, áttételek útján éreztetik hatásukat.

Gyulai Pál ismert kitűnő elbeszélésének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdjának* a tárgya Radnóthy Elek szükségszerű bukása a történelmi változások ellen folytatott harcban. Gyulai az elbeszélés hőisében végbemenő pszichikai folyamat külső tényezőit, a környezeti hatásokat bemutatva — egyebek közt —, a román jobbágyok és a cseledség magatartásáról is tájékoztat s arra is utal, hogy az erőszakos cselekedetek nemcsak Radnóthy gazdátlanul hagyott udvarházában, hanem Erdély-szerte kísérfő jelenléte voltak a közelmúlt harcainak.

A nemzetiségi kérdés tehát Gyulai elbeszélésében is jelen van, de nem annak fő mondanivalójaként, hanem a mű tárgyának alárendelten. Itt is szó esik a „fellázadt oláhság” gyilkos tetteiről, az esztelen pusztításról: „Azt nem is képzelheti ember fia, hogyan feldult, kirablott itt mindent a fellázadt oláhság” —, olvassuk Gyulai művében. Szól az erőszakos foglalásokról, a román alkalmazottak hálátlanságáról stb. Mindez azonban nem válik hangsúlyossá, csak eszköz az író kezében, a gondos környezetrajz egyik és nem is a legfontosabb eszköze. Arra szolgál, hogy általa teljessé tegye az író a Radnóthy magatartását motiváló tényezők sorát. A megváltozott világ egyik jelensége, amely világgal a hős szembenáll, s mivel a változásokat tudomásul venni nem képes, elpusztul.

Talán arra is érdemes figyelni, hogy Gyulai művében — az előzőekben érintett írásokhoz képest — módosul a viszony a magyar és a más ajkú szereplők között. Azokban a két fél közül a magyar — és a vele tartó nemzetiségi — képviselte az igazságot, a haladást, a szabadságot, ezért harca erkölcsileg magasrendű, hősi küzdelem. Ha elbukott, halála az önfeláldozó hazaszeretet lelkesítő, magasztos példája lett. Radnóthy esete más. Nem azért, mintha a házát feldúló románok vele szemben a haladást képviselnék. De ösztönös rombolásukkal mégis csak hozzájárultak a Radnóthy udvarháza körül megtestesült régi életforma eltűnéséhez, házát kirabolva objektíve a régi, rendi világ elmúlását segítették. S mikor most velük szemben Radnóthy fellép,

<sup>16</sup> OBERNYIK KÁROLY: *A szép rác leány*. Losonci Phönix I. 1851. március. 2.

„bracchiumot” alkalmaz, valójában a már meghaladottat, a feudális jogokat akarja visszaállítani. Fellépése tehát ellentétben áll a történelmi folyamattal, ezért tragikomikus ez a küzdelem, s bukása nélkülözi a 48-as hősök sorsának példamutató magasztosságát. A nemzeti téma így válik az író kezében a Radnóthy sorsát megpecsételő korforduló szemléltetésének egyik eszközévé.

Jelentkezik ez a tematika az ötvenes évek magyar irodalmában közvetett formában, áttételek közbeiktatásával is. Ez is annak a jele, hogy a közelmúlt eseményei, azok érzelmi-hangulati hatása mély nyomokat hagyott íróink szemléletében.

Ezt a közvetett jelenlétet Bérczy Károly elbeszélésével szemléltethetjük. *Az örült nő sziklája* a címe<sup>17</sup>, s ez önmagában is valami komor, tragikus kimenetelű történetet ígér. Szereplői magyarok és románok, de a konfliktus, amely kapcsolatukat meghatározza, nem harci, nem is politikai természetű, hanem a magánélet talajából sarjad. Az öreg csempésznek, Arnoldnak a leánya — Szentjóni Marcelltól elcsábítva — gyereket szül, majd az örült nő sziklájáról a Dunába veti magát és meghal. Arnoldu felneveli árván maradt lányunkáját, akit felsejűlt korában Szentjóni fia, Kázmér csábít majd el és kerget a halálba. A bűnt a fiatal csempész, György bosszulja meg. Kázmért csónakba ülteti Arnoldval együtt — aki szívtelenségével leánya és unokája halálának egyik okozója lett —, a csónakot az örvénybe vezeti és mind a hárman ott vesznek.

A 48—49-es magyar—román ellentéteknek nyoma sincs az elbeszélésben. Igaz, a csábítók magyarok, az áldozatok pedig románok, de ez csak pusztán tényként kap helyet a történetben. A két nő tragédiájának megtorlására vállalkozó György tettének motivációjában nemzeti szempontok nem találhatók. Az elbeszélés háttérében, komor atmoszférájában, a cselekmény fő jeleneteinek színterén mégis volt van 48 bélyege. A történet a délkeleti országhatár mellett játszódik, ott, ahol az erdélyi havasok Dunára lenyúló láncolata húzódik, azon a tájon, ahol Világos után Kossuth és a menekülő magyar honvédek elhagyták az országot. A cselekmény ideje a nagy eseményekével azonos, a múlt század negyvenes éveinek végére esik. A komoran regényes természeti környezet s az ebben a keretben ábrázolt emberi sorsok, az elbeszélés világán uralkodó sötét tónusú színek az elbukott szabadságharc hangulati hatásáról tanúskodnak. Az önmagát is elpusztító bosszúálló motívuma sem ismeretlen a 48-as tematikában, mint azt *A temerini hősnőben* láttuk.

Még kevesebb köze van a szabadságharc élményeihez az olyan elbeszéléseknek, mint az *Egy tót leány az Alföldön* (Eötvös József, 1854), vagy *A néhai meszes tót* (Abonyi Lajos, 1855 körül). De az írói mondanivaló minden bizonnyal a 48-as ellenségeskedés tanulságaiból ered s azt hangsúlyozza, hogy az ország népei boldogságukat megtalálhatják, ha testvéri segítséget nyújtanak egymásnak a bajban. Eötvös elbeszélésében a sokgyermekes, napszámba járó zsellérparaszt, Apostagi fölneveli a szlovák napszámos hároméves árváját, aki szép hajadonná serdülve az Apostagi fiú felesége lesz. Abonyi történetében a mezőn kaszáló magyar legény nyújt segítséget az arra haladó, meszet szállító szekér beteg gazdájának. A beteg meggyógyul — valójában a pálinka ártott meg neki —, leánya és a magyar legény pedig egymásba szeretnek s házasságot kötnek.

Mind a két történet látszólag egyszerű emberiességi gesztust ábrázol, de többről van szó. Eötvös utal is arra, hogy az Apostagiék esete nem áll egyedül. Amikor azt mondja, hogy sok szegény árva szlovák gyerek nőtt fel az Alföldön jó magyarrá, elárulja hogy történetének politikai sugalmazása is van.

<sup>17</sup> BÉRCZY KÁROLY: *Az örült nő sziklája*. Először a Magyar Hírlapban jelent meg 1850-ben Orion aláírással. Az író Élet és ábránd c. kétkötetes novellagyűjteményének az első kötetében is szerepel.

Az önkényuralom éveinek magyar irodalma nemcsak a szabadságharc tárgykörébe tartozó vagy ahhoz hangulatilag kapcsolódó művekben tükrözi a nemzetiségi kérdést. A reformkorból és a távolabbi századokból merítő egyes művek sem maradnak mentesek annak hatásától, olykor pedig a hazai népek és a magyarság kapcsolata jelentős helyet is kap az alkotások keretei között. A múlt a jelenhez szülő tanulságokat fejez ki, vagy fordítva: a jelen eszméi-érzései találnak irodalmilag hatásos megjelenési formát a korábbi időkben játszódó eseményekben, emberi magatartásban.

Ezt az utóbbit választotta Jókai a *Szomorú napok* és *A régi jó táblabírák* c. regényeiben.<sup>18</sup> A reformkorban játszódó cselekményen keresztül a két műben a magyarság és a nemzetiségek kapcsolata foglalkoztatja, tehát olyan eszmék, amelyeket a 48-as ellentétek állítottak előtérbe, amelyek az együttélés mikéntjének rendezetlensége miatt a Bach-korszakban is időszerűek voltak.

A *Szomorú napok*ban az 1831-es felvidéki koleralázadás köré csoportosított cselekmény csak ürügy arra, hogy Jókai — legalábbis egy időre — kiírassa magából a pánszlávizmustól való félelmeit s bebizonyítsa a magyarság és a vele lakó népek összetartozását, egymásra utaltságát. Ez az eszmei irányzatosság annyira meghatározza gondolkodását, hogy — bár forrása, Balásházy János könyve tagadja „külföldi fondorkodók” közreműködését a jobbagylázadás kiروbbantásában —, Jókai tudatosan mellőzi ezt a tényt, és a pánszláv izgatónak tulajdonítja a kezdeményezést. Az ötvenes évek közepén így tette igazán aktuálissá regénye mondanivalóját, hogy megmutatta: a szlovákok (és a nemzetiségek) boldogulásának feltételeit nem a magyaroktól való eltávolodásban, külföldi erőkben kell keresni, hanem a közös haza határai között. A felemelkedés útja — sugalmazza Jókai regénye — a műveltség, a tudomány, az irodalom fejlesztése, a „műipar” elsajátítása, a józan, szorgalmas élet. Erre pedig — hangzanak az író békülékeny, a testvéri közeledést segítő szavai — a szlovák népet mind szellemi, mind erkölcsi adottságai alkalmassá teszik.

De a kiengesztelődést sürgette Jókai regényének önkritikus hangja is. A bukás után elsőnek Kemény Zsigmond hangoztatta a nemzeti önismeret fontosságát, s a nemzetiségek elkeseredésének okai között rámutatott a magyar nyelv terjesztésében elkövetett hibákra is. Az önbírálat hangja megszólal Eötvös, Mocsáry műveiben, majd az évtized fordulóján Vajda ismeretes röpirataiban is. Jókai regénye sem mulasztja el azt az alkalmat, mikor a szlovák falvak elmaradottságának, az anyagi és szellemi elhagyatottságnak az okairól, a nemzetiségi sérelmekről szól. Bodza Tamás ifjúságának felidézése, a Hétfalusy uraságtól elszenvedett megaláztatások emlegetése, a földesurat súlyosan elmarasztaló levél szövege azokról a mulasztásokról, hibákról fest képet, amelyeket a magyar nemesi világ követett el a haza népei ellen.

A magyar fél felelősségének felvetése a népek közti viszony megromlásáért arra mutat, hogy Jókai őszintén igyekszik az ellenségeskedés okait megtalálni, és segíteni az egyetértés létrejöttét. Ennek értékét nem csökkenti az sem, ha gondolkodásában a nemesi liberalizmus és a magyar hegemonia érdekei vezették.

A nemesi liberalizmus, még közelebbről a középnemesi osztályérdekek az előbbinél is világosabban kitetszenek a másik regényben, az 1846-os felvidéki ínséget tárgyaló választó *A régi jó táblabírák*ban. Az éhhalállal küzdő szlovák népet itt Fenyéry, Lippay, a nemesi vármegye magyar vezetői — Jókai osztályos társai — védik meg az idegen tőkét képviselő Krénffyvel szemben. A regény fő mindanivalója mellett — a régi megyei közigazgatás fölénye Bach hivatalnokaival szemben — nagy hangsúly

<sup>18</sup> Részletesebben: CSUKÁS ISTVÁN: Jókai és a nemzetiségek. Acta Hist. Litt. Hung. Tom. XIII. Suppl. Szeged, 1973. 17—22.



esik az éhezők érdekében vívott harcra. Az írói szándék világos: művészi eszközökkel bebizonyítani, hogy az elhagyatott szlovákság igazi barátja, megmentője a magyar középnemesség, a kibontakozás tehát csak ennek vezetésével képzelhető el. A közös elnyomással szemben kialakítandó nemzeti egység ilyen értelmezése révén Jókainak ez a műve valóban „a maga korához szóló irányregény”.<sup>19</sup>

Az 1846-os felvidéki burgonyavész nemcsak *A régi jó táblabírákban* lett tárgya az ötvenes évek magyar irodalmának. Jókai egy humorral telt elbeszélésben is érinti az eseményt. *Az egyhuszasos leányban* is szó van arról — az előbbi regényhez hasonlóan —, hogy az anyák a piacon „eladják” gyermekeiket, hogy a pénzen kenyeret vehessenek az otthon maradó kisebbek részére. Az öreg uzsorás aggregényhez, Romosz uramhoz is így kerül „zálogba” a nyolcéves szlovák leány, aki aztán felnőve méltó párjára talál, Romosz uram pedig — aki a szép hajadonra szemet vetett — hoppon marad.

Ebben az anekdotai keretben is módot talál Jókai arra, hogy vezéreszméjét, a magyarok és a nemzetiségek közeledését, az összefogás szükségességét hirdesse. A szlovákság felé kinyújtott segítő kéz azonban itt nem a megyei nemességé, hanem a főváros akkor kialakuló polgárságáé, Romosz uramé és a piacjáró pesti asszonyoságoké. A mértéktartás, a belső kiegyensúlyozottság s az írói látásmód következetessége teszi Jókai elbeszélését hibátlan, kerek alkotássá.

Ezt a tárgyat dolgozza fel Kuthy Lajos már korábban érintett *A guerilla* c. elbeszélése is. Itt azonban a 46-os inségesek világa és az abból kiemelkedő gerillakapitány hősi halála olyan romantikusan túlzó ellentétet alkot, amelyben a nyomor bemutatása csupán arra való, hogy kontrasztként kiemelje a gerillavezér hazafiságát, erkölcsi nagyságát, hűségét. S Kuthy a rá jellemző módon — épp az ellentét kiemelése céljából — naturalisztikusan részletező képet fest az éhezőkről, amelyben már az emberi lét alatti lényeknek, gazdátlanul kóborló éhes állatoknak rajzolja őket: „Egész falakában heverték az átfűlt utca kövecses porondján négy, öt, hat, hét éves fiú s lánygyermekek, hajadonfővel, mezítláb, korcsmabeli asztalhulladékokon legelve, vagy poshadt gyümölcsön rágódva, naptól sütvé, portól belepve s tolongó társaik által taposva”.<sup>20</sup>

Ugyanez a téma — megint más írói nézőpontból feldolgozva, s alacsonyabb művészi színvonalon — Szokoly Viktor „humorisztikus” életképgyűjteményében tűnik szemünkbe *A pesti gaminok* címmel.<sup>21</sup> A felhasznált tényanyag: a Pesten ténfergő éhezők nyomora, a gyermekeladás motívuma itt is megtalálható. De már nem kapcsolódik hozzá sem a hazai népek közeledésének gondja, mint Jókainál, sem a 48-as felvidéki harcok emléke, mint Kuthynál. Itt a szlovák szegénység Pestre menekülésének társadalmi következményein van a hangsúly, az utcai csavargókon, zsebtolvajokon, garázdálkodó kamaszbandákon, amelyek népe az író szerint jórészt a 46-os inség idején bevándoroltakból rekrutálódott. „Humorisztikussá” Szokoly írását az teszi, hogy a „gaminokat” nemcsak mint bűnözőket, hanem mint élelmes, életrevaló, a pénzszerzésben leleményes fiatalokat mutatja be.

Nem kerülheti el figyelmünket az írónak az a megjegyzése, amely a nacionalista középírást nemzetiégszemléletének egyik korai, vulgarizált kifejeződését fogalmazza meg, amikor természetesnek tekinti, hogy ez a szlovák réteg „háládatosságból” a nemzet iránt, melynek kebelében tíz év óta a kenyeret eszi, magyarnak vallja magát”. Ez a hang nyersebb vagy finomabb változatban, de felerősödve jelentkezik majd a 60-as évek kezdetétől.

<sup>19</sup> NAGY MIKLÓS: Jókai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 162.

<sup>20</sup> KUTHY LAJOS i. m. 12.

<sup>21</sup> SZOKOLY VIKTOR: Pesti furcsaságok. Pest. Emich Gusztáv könyvnyomdája 1860. I. 94.

A Jósika s még inkább a Jókai által divatba hozott történelmi regény és elbeszélés alkalmasnak bizonyult arra, hogy az elnyomatás idején aktuális gondolatokat, hangulatokat fejezzon ki. Az időszzerűség a hazai népekkel való kapcsolatunkra, a róluk való gondolkodásra is érvényes volt. A történelmi tárgy példaként idézte a múlt közös harcait a jelen számára. Máskor az e harcokban tanúsított magatartás, a harcmódoz, a hősiesség vagy kegyetlenség bemutatása történik úgy, hogy az író képzeletét a szabadságharc emlékei irányítják. Nem egyszer a népszokások, a ruházat, a szórakozás mozzanatainak pusztá leírása jelzi a fokozott érdeklődést és a megismertetésen keresztül a szándékot az óhajtott közeledés előmozdítására. A történelmi témában leginkább Erdély múltja, tehát a magyar—román kapcsolatok, a közös sors kínálja az alkalmat, de gyakori a délszláv téma is, főként a török elleni harcok korából.

Jókai regénye, az *Erdély aranykora* nemcsak a történelmi érdeklődés irányára adott ösztönzést, hanem arra is példát mutatott, hogyan lehet ezt az érdeklődést egybekapcsolni a jelen vágyaival, igényeivel. A másik nép megismerését segíti, ezáltal a közeledés útjait egyengeti, mikor egy egész fejezetben, a Sange Moarte-ban ad színes, rokonszenvtől áthatott leírást a román nép életéről, babonás hiedelmeiről, pompás népviseletéről és szokásairól.

Már címében is Jókai-hatásra vall az inkább szorgalmas, mint tehetséges tanítványnak, P. Szathmáry Károlynak az ugyancsak Erdély múltjából merítő regénye, a *Magyarhon fénykora*. Ebben az erdélyi lázadás leverése után Mátyás vezet büntető hadjáratot István moldvai vajda ellen. P. Szathmáry az ellenfél bemutatásában láthatóan az 1848—49-es idők emlékei irányítják. A románok ebben a regényben is alattomosak, nem kedvelik a nyílt harcot, éjszaka támadnak. A magyarok éjszakai szállásául elfoglalt faházak városkát felgyújtják és megtámadják, „a vajda vad csordái... roppant tömegben és borzasztó szitkok között”. Az öldöklés olyan kegyetlen és elkeseredett, mint az Abrudbánya, Nagyenyed elpusztítását bemutató írásokban: „A tér magyar hullákkal vala már fedve”... Végül is Mátyás hada legyőzi az „orozva támadó” ellenséget és „a fejétvesztett oláhság eszeveszetten rohant szaladó vezérei után”. stb.<sup>22</sup>

Az *Erdély vészcsillagában* is bőséges alkalmak van P. Szathmárynak arra, hogy a Báthori Endre korában zajló viharos események kapcsán a temérdek vérontásról, árulásról és kegyetlenkedésről tájékoztasson. De a szenvedés okozói közt egyaránt vannak magyarok és románok, a tiszta, becsületes embereket is megmutatja az író mind a két oldalon. Ha a korabeli olvasó valamilyen neki szóló eszmét kiolvasott a regényből, akkor az az ellenségeskedés okozta szenvedés és a megosztott felelősség hangsúlyozása.

Az Erdély múltjában végbement szörnyűségek leírásával nem fukarkodik „Jósika tehetségtelen tanítványa”, Dózsa Dániel sem, aki az 1600-as évek elején játszódó regényeiben, a *Kornizs Ilonában* és *Boronkai Margitban* Báthori Zsigmond tevékenységét és Básta rémuralmát idézi fel. Főként az utóbbi ad lehetőséget sok kegyetlenség leírására.

A *Kornizs Ilona* c. regény két szempontból is érdekes számunkra. A mű második kötetében az író nagy elismeréssel szól egy akrobatikus román népi táncról, az ún. oszloptáncról, amelyet tarka népviseletben, dudaszóra járnak. Az író közlése szerint még az ő idejében is divatozott ez a hagyomány, s neki magának is módjában állott gyönyörködni a festői látványban.

A regény szerint Báthori Zsigmond Kecsekő környékén rendezett fényes ünnepséget vendége, Mihály vajda és családja tiszteletére s ennek volt fénypontja — s a vendég iránti figyelmesség jele — az oszloptánc, melyet egy Baba Novák nevű román ve-

<sup>22</sup> P. SZATHMÁRY KÁROLY: *Magyarhon fénykora*. 1857. Pest. Kiadja Müller Gyula. 38—44.

zetésével havasi pásztorok mutattak be. A táncot az író — a maga személyes élményei alapján is — úgy jellemzi, hogy „e nép táncában valamely vad, régi időkre emlékeztető kifejezés van. Vad emberek tűnnek fel előttünk rajongó jókedvükben, kiknek vígságuktól eldermedünk.” Dózsa Dániel érdekesen indokolja a fejedelmi ünnepségnek ezt a műsorszámát: „Hogy a fejedelem a különben európaileg nem nagy hírben állott nép művészetét ily magos kegyelemre méltatá, az a Mihály vajda családja iránti kedvkeresés mellett némely politikai deferentiának is volt tulajdonítható s e gyöngéd-ség éppen jókorra esett.”<sup>23</sup>

Az írónak ezek a szavai arról tanúskodnak, hogy nemcsak Báthori Zsigmond korában tulajdonított fontosságot a népek s vezetőik közeledésében egymás művészete, kultúrája megismerésének, hanem a maga korában is. Vagyis tudatos közeledési igény kielégítését szolgálta az önkényuralom éveiben is, ha íróink, mint most Dózsa Dániel, az *Erdély aranykorában* Jókai, az *Erdély vérnapijaiban* Szilágyi Sándor és mások a román vagy más hazai nép művészetéről tájékoztattak. Ez is „kedvkeresés” volt, ha úgy tetszik: „politikai deferentia” a másik fél iránt, a nemzeti ügy olyan szolgálata, melyet az irodalom a maga eszközeivel hatékonyan teljesített.

Igaz, hogy nem a Bach-korszak irodalmának leleménye ez az érdeklődés, hanem a század első felétől kapott örökség, mellyel íróink a nehéz években felelősséggel sáfárkodtak. Az évtized végén is ebben a szellemben nő meg a száma a szomszédok népköltészetét, kultúráját ismertető közleményeknek.

Dózsa Dániel munkájának másik érdekessége, hogy a korabeli olvasó számára ez az „ideálisan rossz történelmi regény” (Szinyei Ferenc) a benne megírt rémtörténetekkel, a hátborzongató események bemutatásával a Bach-korszakban aktuális politikai eszmét tudott kifejezni. Történelmi példával segített alátámasztani azoknak az álláspontját, akik úgy érveltek, hogy Magyarország fennállása és virágzása a Habsburg-dinasztia elsőrendű érdeke, mert a birodalom csak egy erős Magyarországra támaszkodva állhat ellen azoknak a hatalmi törekvéseknek, amelyek a „görög-szláv” aspirációkban fogalmazódnak meg. Dózsa egyik kritikusa így értelmezte a mű „politikai elvét”: „A regény Báthori Zsigmond és Endre érdekes korszakát rajzolja a Mihály vajda és Básta rémteljes hadjárataik s politikai eljárásaikkal. S ezen történeti események folyamából bebizonyítja szerző, hogy a görög-szláv birodalom megalapítása a Fekete-tengertől a Tiszáig a Mihály vajda agyában megfordult és kifőzetett, tehát nem új eszmé, következésképp nemzetünk fennállása s virágzó állapotra emelése egyenesen a dynastiának magának áll érdekében. Ez a regény politikai elve.”<sup>24</sup>

Ezt a nézetet valotta Kemény Zsigmond is, mikor a *Még egy szó a forradalom után*ban arról beszél, hogy a szláv rokonság és a görögkeleti vallás erősíti a hazai szlávok és románok vágyait a határokon kívül élő rokonaikkal való egyesülésre.

A történeti témák feldolgozásának ez a jelenre utaló irányzatossága nemcsak a kiemelkedőbb eseményekhez kapcsolódik. A korszak írói szükségét érzik annak is, hogy a múlt világának kevésbé előtérben álló, gyakran magánéleti mozzanatait, nem is történeti hitelességű, hanem csak mondai formában, szájhagyomány útján fennmaradt elemeit dolgozzák fel. E regényes korrajzokban, romantikus szerelmi történetekben fogalmazzák meg a korhoz szóló tanulságokat nem egyszer az iskolai tanmese színvonalán. A szerzők többnyire a vegyes lakosságú peremvidékeken tevékenykednek, — mint a Szatmár megyei Paulikovics Lajos, vagy a délvidéken élő Remellay Gusztáv, — ott, ahol a nemeztiségi kérdés a napi gyakorlat szintjén jelentkezik s ösztönöz írói feladatok vállalására. Jobbára „író-mesteremberek”-ről van szó, akik rég

<sup>23</sup> DÓZSA DÁNIEL: Kornizs Ilona. Pest 1859. Kiadja Heckenast Gusztáv. II. 95.

<sup>24</sup> Magyar Sajtó 1859. március 24. (36) M.L.

kiestek az érdeklődés köréből, de a maguk idejében nemcsak a folyóiratokban szerepeltek, hanem önálló kötetekben kiadott műveik is eljutottak az olvasó közönséghez.

Paulikovics Lajos, aki bizonyára jobb orvos és tanár volt, mint amilyen író, a „hajdan korból” merítő „rajzai” egyikében Pápai Páriz Ferenc némethoni diákoskodásának állítólagos epizódját dolgozza fel *Pietroza* (Deák kalandok) címmel.<sup>25</sup> Arról szól, hogy a magyar diák hogyan szerette meg tanulótársát, a mármarosí román leányt; Pietrozát, akivel aztán élete végéig boldog házasságban élt.

A hosszadalmasan előadott romantikus történetnek van valami allegorikus jellege, amely a magyar—román összetartozás gondolatát akarja kifejezni. A német akadémia különböző nemzetiségű diákjai között — a magyar Pápai Páriz és a román Pietroza mellett — van egy francia, akit Ész-nek hívnak, s egy cseh, akinek Erő (Sámson) a neve. Ezek irigykedve veszik tudomásul, hogy Pietroza — aki álruhában, izmos román legényként él a fiatalok közt s csak a végén derül ki, hogy a másik nemhez tartozik — a magyar Pápai Párizt választja barátjának, hogy az „kormányzója”, „tanácsadója” legyen. A választással Pápai Páriz elégedett s ezt Pietrozának is megmondja: „Te a legjobb helyet választottad, mert önfeláldozó, örök s forró a magyar barátsága, kötelmei szilárdabbak a szerelemnél.” A vendéglőben — amelynek gazdája egy Araszka nevű kicsapott székely diák —, a falat a diákok nevei borítják. Araszka átmeszelte a helyiséget, „hogy a sírok felett új dicső deákok névsora tündököljön. Ez a jövő nemezedék nevében volt téve, hogy a jövőnek szebb létet biztosítson” a vendéglős. A naív előadás szerint persze Pietroza Pápai Páriz neve mellé írja a magát.

S ha Paulikovics korabeli olvasója ennyi nem is rejtett célzából sem értené meg, hogy mi az író szándéka, a diákok közt kirobbant verekedés befejezése félreérthetetlenül megmagyarázza. Pietroza ugyanis a dulakodás közben megsebesült Páriz segítségére siet — még mindig erőteljes férfiúként —, annak ellenfeleit harcképtelenné teszi s a győzelem után áldomást isznak a barátságra, a magyar diadalra. A baráti segítségnyújtást Paulikovics így írja le: „Cine mintye! zúgott rém hangon Pietroza, dühében és fájdalomban magán kívül volt, — Tehát Ész, Erő s egész köztársaság szövetkezett, hogy meggyalázza hazám dicső gyermekét, de cine mintye! én leszek a havasok bosszús lavinája, ki dühömben magam alá temetem a népzagyvalékot.” S aztán leteperi Sámson, hátát lemezteleníti és letépi annak sarkantyúját, azzal vési csupasz bőrébe „e jeligét: Ne bántsd a magyart!”

Paulikovicshez hasonlóan termékeny és nem ok nélkül elfeledett írója a kornak Remellay Gusztáv, aki számos román és délszláv tárgyú beszélyt, történelmi rajzot írt, amelyekhez forrásul nem egyszer a népköltészetet használta. Ezek is kezdetleges — de a maguk korában folyóiratban vagy kötetben ismertté vált — írások magyarok és a másik néphez tartozók boldog vagy boldogtalan szerelméről, közösen vívott harcokról. A cím alatt gyakran alcímként szerepel a forrás: „történelmi beszély egy népmondából”, vagy: „román népballada a XVIII. század elejéről”. Ilyen *A hátszegi amazon-tündér* c. elbeszélés is, amelyben a magyar ifjú, Décsy Tóbiás és a szép román lány, Flóra haláláig tartó, de be nem teljesült szerelmének történetét a szájhagyományra hivatkozva egy román pap teológus fia meséli el az írónak. A nem azonos nemzetiségűek egymás iránti vonzalmán kívül a magyar-román közeledést sugalmazza itt is a két nép múltbeli közös harcára való hivatkozás.<sup>26</sup>

Más írásaiban Remellay ennél is jobban kidomborítja a magyar nemzeti tendenciát, amikor hangsúlyozza, hogy a házasságra lépő külön nemzetiségű szerelmesek utódaiból derék magyarok lettek. *A hátszegi nyilversenyben* a hazájáért fél karját veszített Jenő vitéz helyett Hunyadi János áll ki a párviadalra s győzelmével elnyeri a magyar

<sup>25</sup> PAULIKOVICS LAJOS: *Rajzok a hajdan korból*. Pest, 1855. Müller Gyula bizománya. I. 235.

<sup>26</sup> REMELLAY GUSZTÁV: *Ábránd és való*. Pest, 1862. II. 50—94. A szerző tulajdona.

vitéz számára a szép román leány kezét. A fiataloknak két fiuk született, az egyik Mátyás seregében áldozta életét a hazáért, a másik utódai közül pedig sok jó magyar vitéz került ki.

Gyakran választ tárgyat Remellay a törökellenes küzdelmek korából. Ezekben a „korrajzokban” — mint nevezi írásait — a közös múlt, az együtt vívott dicső harcok emlékével, a közös folklórhagyományokra való hivatkozással igyekszik erősíteni a magyar közvéleményben a hazai népek összefogásának gondolatát. Nagy elismeréssel szól azokról a szerb hősről, akik kiszabadították Kinizsit a török fogságból, s vezérévé tették „ama híres szerb seregnek, mellyel később oly csodás hőstetteket vitt véghez Kinizsi Pál, vagy mint a szerb dalok és népmondák maiglan nevezik, Knéz Pavle”.<sup>27</sup>

Színnyey Ferenc szerint Remellay tudott románul és szerbül. A hazai népek kultúrája iránt tanúsított érdeklődésével példát mutatott másoknak is. *Vojnici Zsojca* (Júlia araköntöse) c. elbeszélésében szól arról, hogy a horvát népköltészet fontos forrása volt korrajzainak: „Horvátország múltja dús, gazdag oly korszakokban, midőn minden nap új anyagot lelt a bajnokok hőstetteit dicsőítő népköltészet... ezekből tudom én is” — írja.<sup>28</sup> A közös haza, a történelmi Magyarország védelmében küzdő népeket, tehát a magyarokat és az ország más ajkú népeit egyetlen nemzetnek tekintette ő is. Mint a kor írói és gondolkodói, Remellay is a politikai magyar nemzet elvét vallotta. Ezért is szólt olyan lelkesedéssel a horvát és más délszláv hősről, akiknek tetteiben a magyar patriotizmus megnyilvánulását dicsérte. E népek vitézségét közös magyar erénynek fogta fel, amellyel azok a Szent István koronája alatt egyesült magyar nemzet hírnevét öregbítették. Ez a felfogás derül ki szavaiból, amikor a nemzet Európa-szerte bámult vitézségéről beszél: „Nemzetünk : e nagy szó alatt a népfajokat értem, kik fejedelmükként tisztelték azt, kinek halántékait Szent István koronája érintette...”<sup>29</sup>

A jelennel párhuzamba állítható történeti téma feldolgozásához a regényforma és romantikus beszély vagy a korrajz kínálkozott leginkább. Ezért szinte kivételnek kell tekinteni az évtized irodalmában, hogy a nemzetiségi mondanivaló történelmi köntösben színpadon is jelentkezett és sikert aratott. Obernyik Károly *Brankovics György* c. szomorújátékát 1856 június 3-án mutatták be a pesti Nemzeti Színházban s az ötvenes évek legtöbbet játszott színpadi műve lett. Ismeretes, hogy sikeréhez nagyban hozzájárult a főszerepet játszó Egressy Gábor, aki a bemutató után tíz évvel, 1866 július 20-án a darab 26. előadásán a színpadon halt meg.

A darab Egressy halála után is hosszú ideig műsoron maradt annak ellenére, hogy nem tartozik a hibátlan alkotások közé. A korabeli kritika kifogásolta a szerkezet gyengeségeit és a jellemábrázolás következetlenségét. Olyan vélemény is elhangzott róla, hogy nem más, mint az emberi küzdelemnek „egy nagy rendetlensége”.<sup>30</sup> Hogy mégis nagy közönségsikert ért el, annak magyarázatát a darab eszmeiségében és a korhangulatban, illetve ezek összecsengésében találhatjuk meg. Obernyik a szerb fejedelem sorsában a 48-as szabadságharc tanulságait állította színpadra. A XV. században játszódó cselekmény azt a 48-ban megismétlődő helyzetet mutatja be, amikor a függetlenségért küzdő magyarság s az azt fenyegető ellenség közötti harcban a nemzetiségek rossz oldalra állnak s ezzel nemcsak a hazának, de maguknak is súlyos károkat okoznak. A szerző a politikai célzatot hangsúlyozta a darab élén olvasható mottóval is, amely az elkövetett hibák megbocsájtását, a kölcsönös kiengesztelődést sür-

<sup>27</sup> REMELLAY i. m. I. 55.

<sup>28</sup> REMELLAY GUSZTÁV: Kereszt és félhold. 1861. Pest. Pfeifer Nándor. I. 47.

<sup>29</sup> REMELLAY: Kereszt és félhold... I. 51.

<sup>30</sup> Délibáb. 1856 június 8. (23).

geti Petőfi szavain keresztül: „Igen, behunyvák a szemek mind, melyekben egykor szerelemnek s gyűlölségnek szikrája lángolt.”

Obernyik a korabeli magyar közgondolkodás fontos elemeit építette darabjába. Az átmenetileg a törökhöz pártolt Brankovics lépésében, majd ennek folytán az ő és családja tragédiájában a nézők a szerbek (és általában a nemzetiségek) 48-as magyarellenes föllépését, Bécshez csatlakozását, majd hoppon maradását, csalódottságát szemlélhették. Még az is aktuális gondolatot fejezett ki, hogy a darabban csak Brankovics paktál az ellenséggel, de fiai és maga a szerb nép helytelenítik ezt. „A nép egy része máris a magyarokhoz pártolt” — mondja Obernyik darabjában Cselebi, a török szultán követe. A szerb tömeg pedig ezt kiáltja: „Éljen a magyar!”, majd valaki a népből: „Mi a magyarokkal akarunk tartani.”<sup>31</sup>

Az a vélemény, hogy az ország népei és a magyarság közti viszony megromlásáért, a szabadságharc elleni fegyveres föllépésért nem e nemzetiségi tömegek felelősek, hanem vezetőik, akik ellenünk uszították a hazát szerető, de műveletlen népet, általánosan vallott magyar felfogás volt a korban. Ez volt a gyakran hangoztatott meggyőződése Jókainak, Keménynek, Jósikának és másoknak, akik az irodalomban a nemzetiségi kérdésről valamilyen formában véleményt mondtak. A mozgalmak megfékezésére is olyan javaslatok születtek, hogy csak néhány hangadót kell elhallgattatni s a nép magától elcsendesedik. Az a vélekedés, amely a konfliktus során történt kegyetlenségekért, az öldöklésért és az anyagi javak pusztításáért a vezetőket, az uszítókat tette felelőssé, magát a népet pedig felmentette a vád alól, a közösen elszenvedett bukás után támogatta a magyar közvélemény hajlandóságát a megbocsátásra, a kibékülésre.

Ez a mozzanat Obernyik művének színpadi hatásában is szerepet játszott. Brankovics sorsa történelmi példával igazolta, hogy az ellenséggel egyezkedő nemzeti-ségi vezetők a saját népük érdekei ellen politizálnak ezért bűnhődniük kell. Brankovics elesik, gyermekei szerencsétlenekké lesznek, családja tönkremegy, de az igazi szövetségre visszatért szerb néppel együtt a magyar sereg győzelmet arat. Ez a gondolat ismét a közeledés óhaját erősítette s ezáltal az abszolutizmus feletti győzelem reményét táplálta a közönségben.

A darabnak van még egy gondolati eleme, amely egyezett a közfelfogással. Ez történelmi jog s vele együtt a politikai magyar nemzet elve. Ezt a felfogást tükrözte Obernyik drámája is. A törökkel egyezkedni akaró Brankovicsot fia, Gerő figyelmezteti erre — a színház magyar közönsége által is vallott — történelmi szempontra: „...a fiú nem lehet hűtelen...azon hatalmas nép irányában, mely nemes vérént ontá éret-tünk s a megváltó szent hitéért. Atyám, a magyar nemzet Isten után legelső oltalma vala országunknak”. A hazát s a benne lakó népeket vérével oltalmazó magyarság a történelmi jog alapján követel hűséget fiaitól, akik mindnyájan a magyar nemzet tagjai. Ez derül ki Brankovics fiának további szavaiból: „A magyar — de mit beszélek, hiszen atyám, te nemcsak Szerbország despotája vagy, hanem Magyarország egyik főbirtokosa s mindnyájan azon nemzethez tartozunk.” S végül Brankovics egyetértően jelenti ki: „Én keresztény vagyok és magyar is, szívem, hajlamom e nemzet felé vonz”

Nagyon is érthető, hogy ezek a szavak lelkes fogadtatásra találtak a közönség körében, hiszen színpadi keretek közt, művészi előadásban fogalmazták meg azokat a gondolatokat és érzéseket, amelyek abban az időben az országot is foglalkoztatták. Nem csoda, ha a szerb tömeg szájából felhangzó „Éljen a magyar”, és „Mi a magyarokkal akarunk tartani” fölkiáltás hazafias tüntetéssé forrósította a hangulatot.” A színház e darab legtöbb előadásánál lelkes hazafias tüntetéseknek volt színhelye — írja

<sup>31</sup> OBERNYIK KÁROLY Szépirodalmi Összes Munkái. Sajtó alá rendezte s életrajzzal kiegészítette Ferenczy József. Budapest, Lauffer Vilmos kiadása 1878. II. 434.

Faragó Márton —, a színpadot elárasztották magyar és szerb nemzeti szalagokkal átkötött csokrokkal s lenn a nézőtérben is lejátszódtak azok a testvérisülési jelenetek, melyeket az író nagy ügyességgel szőtt darabjába. A közönség politikai érzelmeinek kifejezésre talált alkalmat a darabban s ez érzülete annál felemelőbb volt, mert a múlt bűneinek kiengesztelésére irányult.”<sup>32</sup>

### 3.

A bukott szabadságharcot követő közhangulatban az önkényuralom viszonyai között ezek a művek — mindegyik a maga módján — kisebb-nagyobb szemléletformáló szerepet tölthettek be. Megmutatták nemcsak a harcok során elkövetett kegyetlenségeket, de a kirobbant viszály bonyolultságát, a gyűlölködés mellett az emberséget, az ellentéteket átívelő szerelmet és önfeláldozást, az elvadult arcvonások mellett az emberi együvé tartozás, a szeretet kifejezéseit is. A történelmi témákon keresztül a jelen és a múlt analógiáit villantották fel s a korábbi századok harcainak példáját okulásul tárták az olvasók elé. Arról szóltak, ami megülte a kedélyeket, segítettek feloldani azt a görcsöt, amely a nemzetiségekkel támadt konfliktus nyomán uralkodott el a lelkeken. Ily módon hozzájárultak a feszültség oldódásához, bátorították a közeledést sugalmazó gondolatokat.

Az érzelmi-hangulati hatáson kívül ezek az írások népszerűsítették a közgondolkodásban egyes olyan elveket, szempontokat, amelyek a nemzetiségpolitikai koncepciók alkotó részeivé váltak. Elsősorban természetesen a nemesi liberalizmus felfogásáról van szó, hiszen az évtizedben megszólaló írók ezt vallották a magukénak s legfeljebb egy-egy részletkérdésben jelentkeztek közöttük árnyalati különbségek. Közös vonásuk volt a magyar ügy igazságosságának tudata, de az a nézet is, hogy az erkölcs, a felsőbbrendűség, a pozitív emberi tulajdonságok elsősorban a magyarok oldalán találhatók. Kisebb a száma azoknak a műveknek, amelyek a másik oldalt is, vagy inkább annak egyes képviselőit ugyanezen az értékszínten szerepeltetik. A korszak irodalma tehát nem mentes a nemesi liberalizmusra jellemző nacionalizmustól sem.

Mindez arról tanúskodik, hogy az évtized írói érzékenyen tükrözték azt a folyamatot, amely a hazai népek közti ellenségeskedés kényszerű megszűnésével kezdődött és az 1861-es országgyűlésen a vitás kérdések törvényes rendezésének kísérletéig vezetett.

Ebből a szempontból az évtized alkotásai között külön hely illeti meg *A civilizátort*. Nem művészi értékei miatt, hiszen mint irodalmi alkotás sem Madách művei közt, sem a kor mezőnyében nem foglal el kiemelkedő helyet. Még kevésbé közfelfogást alakító hatása okán, mert erre nem is volt módja, a kézirat éveig az íróasztalban fektült. A különös figyelmet azért érdemli meg ez a satirikus vígjáték, mert gyűjtőlencseként fogja össze valamennyi lényeges elemét a nemesi liberális nemzetiségyszemléletnek. Eszmei szempontból tehát összefoglalás, a kor irodalmi alkotásaiban érintett vagy hangsúlyozott gondolatok szintézise.

<sup>32</sup> FARAGÓ MÁRTON: Obernyik Károly. Losonc, 1898. 57. Csak az érdekesség kedvéért utalunk itt arra, hogy mennyire más szemmel nézte Obernyik darabját a másik oldal képviselője, igaz, jóval később, az újra kiéleződött ellentétek idején. Svetožar Hurban Vajanský szlovák író egyéves államfogházi büntetését letöltöni érkezett Szegedre 1893. február 16-án. Utolsó szabad estéjén a Nemzeti Színházban megnézte a Brankovics György előadását. Naplója szerint a darab „ostoba tákolmány, amelyben a fő drámai eszköz a kardcsörtetés volt és az „előre” és „éljen!” kiáltás. A legsúlyosabb kifogása a mű mondanivalója ellen volt, hogy „állítólag a szerbeknek csak a magyarok mellett lehet jó dolguk. No hiszen, jó dolguk van! Különösen a magyarországi szerbeknek! Köszönöm!” (Sv. H. Vajanský Zväzenia. Turč. Sv. Martin 1947. 13.)

Egyúttal azonban meg is haladja a kortársi műveket úgy, hogy teljessé teszi a nemzetiségi problematikát. Olyan összefüggésben tárja fel, amilyen a korábbiakban nem találkozunk: nemcsak a magyarság és egyik vagy másik nemzetiség kapcsolatát érinti, hanem szemlélete kiterjed az ország minden népére s ezek összességére vonatkoztatja elgondolásait. Kiegészíti, teljessé teszi a problematikát oly módon is, hogy a nemzetiségi kérdést nem önmagában szemléli, hanem Ausztriával összekapcsolta. A magyarság és a hazai népek viszonyának vizsgálatát kiterjeszti a magyarság és Ausztria, a nemzeti függetlenség és az összbirodalmi célok összefüggéseire is.

De kiemelt hely illeti Madách művét azért is, mert — szemben a többi alkotással — nemcsak a 48-as konfliktus érdekli s annak a kiengesztelődésre készítő ilyen vagy olyan tanulsága, hanem a múltat — 48-at — a jelenre — az önkényuralom beolvasztó törekvéseire — vonatkoztatva ábrázolja, méghozzá oly módon, hogy a felvázolt képből a jövő körvonalai is kibontakoznak.

Mondandója így kettős érvényességű: az abszolutizmus elutasításával a nemzeti függetlenségnek s ettől elválaszthatatlanul a nemzetiségi kérdés liberális nemesi megoldásának útját-módját megmutató.

A mondanivaló kettős hangzásában az első a vezérszólam: Madách művének fő konfliktusát István és Stroom ellentéte adja. A beolvasztó, civilizátori törekvésekkel szemben kell érvényt szerezni a Madách szerint értelmezett szabadságnak, tehát biztosítani az ország alkotmányos jogait, szuverenitását és területi integritását. Az összbirodalmi szándékok visszaverésének és a területi egység megőrzésének pedig szerves része, nélkülözhetetlen feltétele a nemzetiségi kérdés rendezése. Az ország népeinek megnyerése nélkül, a belső béke és a nemzeti egység megteremtése nélkül lehetetlen a feladat megoldása. Madách nagy érdeme, hogy nem a hangulatteremtés eszközeivel igyekezett ösztönözni a baráti kéznyújtást a magyarság és a többi hazai nép között, hanem egyenesen létkérdésként állítja eléink a problémát. Hangoztatja, hogy a meg egyezéstől függ az egész ország szabadságának, egységének s benne a magyarság vezető szerepének a biztosítása. Elsődlegesen természetesen osztályérdekről van szó (István gazda a birtokos nemesség megszemélyesítője), de ez egyben nemzeti érdek is, hiszen *A civilizátor* István gazdája egész háza népe védelmében lép fel s a „cselédek” között ott van a magyar nép is Miska személyében. Madách a szabad és egységes magyar állam megmaradásának, ill. visszaállításának „exigenciáját” látta meg és ábrázolta a nemzetiségi kérdésben s ezzel 48 egyik legfontosabb hagyományát folytatta, azt, amelyik a maga sajnálatos megkésetttségében is súlyos tanulságként öröklődött az utókorra.

Az arisztophaneszi szatíra azt is megmutatja, milyen sors várna a magyarságra, ha nem áll helyre az ország népei között az egyetértés. István, a ház (az ország) történelmi jogú tulajdonosa, a kutyaólba kénytelen behúzódni, mert az ellenség és a hozzápártolt cselédség birtokba vette az őseitől örökölt hajlékot. Örökségét, jogait visszaszerezni csak úgy tudja, ha egyezsége jut szolgálival s helyreáll „a rég megszentelt házirend”. Ehhez pedig Madách felfogása szerint két dolog szükséges: magyar részről a megbocsájtása mindannak, amit a szolgák — a nemzetiségek — elkövettek, tehát a kiengesztelődés, a volt bűnösök visszafogadása a gazda barátságába. A másik fél részéről pedig — hirdeti Madách — szükség van a megbánásra, a bűnbánatra, amit a Stroom-féle ígérgetések miatt érzett csalódás is elősegít. A hűtlenségüket megbánó, kijózanult szolgák kénytelenek rájönni arra, hogy alaposabb ok nélkül lázadoztak s jövőbeli boldogságuk a politikai magyar nemzet keretében van biztosítva. (Uhor som és az is leszek, míg élek” — mondja Janó).

Madách művének szemléleti teljessége nemcsak pozitívumaiban, hanem negatívumaiban is tartalmazza a liberális nemesi álláspontot. Elfogultsága, szűklátókörűsége nyilvánul meg abban, hogy az ellenségeskedésért csak a lázítókra és a hiszékeny



nemzetiségekre hárítja a felelősséget. A nyelvi (faji) és a politikai nemzetiség megkülönböztetésével magánüggé degradálja a nemzetiségek kollektív elismerésre irányuló törekvéseit ill. tagadja azok jogosultságát, s politikailag magyarnak minősíti azokat, akik saját nemzet voltak öntudatával bírnak. Ez utóbbi ok miatt ez a koncepció elfogadhatatlannak bizonyult a hazai népek számára s eleve nem vezethetett a kívánt megbékéléshez.

Ilyen értelemben is fordulópontot jelöl Madách műve, mert nemcsak összegezte a vezető politikai irányzat felfogását s ezzel készséget mutatott a megegyezésre, hanem azokat az ellentmondásokat is magában hordozta, amelyek a megegyezés akadályai voltak s újabb harcok okozói lettek a következő években.

#### 4.

A nemzetiségi tárgyú szépirodalom sokoldalúan tükrözte az országot lakó népek és a magyarság kapcsolatának problémáit, hozzájárult a közvélemény formálásához, segítette a közeledés szándékának erősödését. De nem volt kevésbé fontos a közgondolkodás alakításában azoknak a sajtóközleményeknek a szerepe sem, amelyek igyekeztek megismertetni a magyar olvasóközönséget a másik fél kultúrájával, hagyományaival, szokásaival, mindennapi életével.

A bemutatás, a másik népről szerzett ismeretek feszültség oldó szándéka megnyilvánult már az olyan írásokban, mint Szilágyi Sándor erdélyi emlékjairól, Jókai *Sange Moarteja az Erdély aranykorában*, vagy az oszloptánc leírása Dózsa Dániel említett regényében. A tájékozódás és a tájékoztatás a célja az olyan közleményeknek is, mint Gyulai Pál *Néhány nap Erdélyben*, vagy az *Erdélyi benyomások* c. írásai.<sup>33</sup> Ez utóbbiakból nemcsak az derül ki, hogy Erdély népei csak egyetlen kérdésben vannak azonos véleményen: egyaránt utálják a német nyelvű közigazgatást, hanem az is, hogy Gyulai tapasztalatai szerint nagy az eszmei zűrzavar a fejekben, sok a tájékozatlanság és az elenséges indulat s hogy a tisztánlátás segítségével a sajtót nagy mulasztás terheli. Gyulai arról is beszámol olvasóinak, hogy a román közhangulat irányításában erősödik ugyan a józanabbak befolyása, de a felelőtlen izgatás is tovább folyik a magyarság ellen. Arra is figyelmeztet, hogy magát a román népet nem szabad azonosítani a „vérszomjas csoportokkal” s a közelmúlt szomorú eseményeiből a tanulságokat mindenkinek le kell vonnia. Emlékeztet, sokszor idézett szavai is itt olvashatók: „Ki a közelmúltból sem okult, az sohasem fog okulni, de maradékai átkozni fogják, ki a békülésre nyújtott jobbot el nem fogadja, éles tórt tart kezében, mely a haza szívét vérzi. Szeretjük-e a hazát, ha egymást gyűlöljük? Ha egy anya gyermekei vagyunk, miért ne legyünk testvérek? Minő bűnt rejt, midőn a gyermekek anyjukat gyilkolják?”

Hasonló indíttatásúak és az olvasói szemléletformálásban is azonos szerepet betöltő írások Jókai 1853-as, még inkább az 1858-as cikksorozatai, az *Úti levelek* ill. a *More patrio*. Az első még csak a pusztítás lehangoló képét rajzolja meg, a másodikban a gyászos emlékek mellett már biztató jeleket is közöl a magyarok iránti megengedéstől. Benyomásai alapján vonja le a következtetést: a román nép természeténél fogva békeszerető, szerény, barátságos, de a közműveltség terén el van maradva. Meghökkenő adatokat idéz — s ezzel valószínűleg a magyar nemesi osztályokat marasztalja el — az iskolák hiányáról és az írástudatlanság méreteiről. Ezek hatására fogalmazza meg

<sup>33</sup> GYULAI PÁL: *Néhány nap Erdélyben*. Pesti Napló 1851. július 4. *Erdélyi benyomások*. Pesti Napló 1851. aug. 16—18.

nemzetiségszemléletének — már a *Szomorú napok* kapcsán említett — legfontosabb tételét: a „százezer ábécé-t”, a népoktatás programját.<sup>34</sup>

Az ötvenes évek második felétől egyre sűrűbben találkozunk olyan írásokkal is, amelyeknek kifejezett célja a nemzetiségekre vonatkozó ismeretek gyarapítása. Ilyen ismeretterjesztő közlemény a *Magyar képek albumában* a Vajda Jánosé, aki *Az erdélyi oláh leány*<sup>35</sup> címmel írt kísérő szöveget Barabás Miklós rajzához nagy rokonszenvvel, jóindulattal, bemutatva egyben a román nép életkörülményeit. A női olvasókra számító *Budapesti Visszhang* 1856-os évfolyama „országismeret” címszó alatt képeket közöl történelmi nevezetességű épületekről, templomokról s egyebek közt a hazai nemzetiségekről is. 1856. július 24-i számában például két román nőt mutat be népviseletben Brassó-vidéki oláhok aláírással, a január 17-i számban a „Hátszegi oláhokról” közöl képet. Más számokban a szászokról olvashatunk történeti áttekintést.

Az ilyen közlemények növekvő száma arra figyelmeztetett, hogy a kulturális közvetítés fontos szerepet játszhat „a béke és engesztelődség” siettetésében. Ez a felismerés készítette Jókait is arra, hogy felhívással forduljon mindazokhoz, akik az irodalom, a tudomány művelésében és terjesztésében érdekeltek, hivatásuk az írás felelős mestersege, hogy munkájukkal hatékonyan segítsék elő „a kedélyek szent kibékülését”. A hat részben közölt tanulmány, *A magyar irodalom missziója a Magyar Sajtóban* jelent meg 1857-ben.<sup>36</sup> Jókai e munkája sürgeti a jól szervezett, tervszerű tájékoztatás megindítását hármass célkitűzéssel. Ezek: a magyar kultúra európai rangjának elismertetése, a nemzeti összetartozás tudatának erősítése a magyar társadalom egészében, s a harmadik: a nemzetiségek, elsősorban azok értelmiségének megnyerése, békés eszközökkel való meghódítása. Voltaképpen a politikai nemzet egységének a visszaállításáról van szó, amit itt Jókai „lelki egybeolvadásnak”, másutt „a honfoglalás bevezetésének” nevez: „Hivatása a magyar irodalomnak végbeinni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomátiánk nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy lélekke vált nemzetiségek meghódítását.”

A tájékoztatás, tehát a magyar kultúra jobb megismertetése azonban csak egyik eszköze a szellemi hódításnak. Ezt ki kell egészíteni — hirdeti Jókai — a tájékozódással, a szomszédos népek értékeinek hozzáférhetővé tételével a magyar olvasó számára. Ez a kétirányú szellemi áramlás csak kedvező hangulatot teremthet az ország népei körében. „Mi baj támadhatna abból — kérdi Jókai —, ha felmutatnók, hogy íme a lengyel, a szerb, az oláh, cseh stb. fajok minő szellemi életet élnek? Abban áll-e a mi nagyságunk, ha azokat kicsinyeknek hisszük? Kell-e a mi honszerelmünk erősítésére a mások gyűlölete? Nem fognak-e akkor is előszeretettel fordulni felénk, s azzal a pénzzel fizetni nekünk, mellyel mi önekik? Nem fogja-e az irodalom a kedélyek harca helyett előidézhetni a kedélyek szent kibékülését?”

Jókai megszívlelendő érvei nem maradtak hatás nélkül. Ő maga is végzett szerzőmunkát, tárgyalt barátaival, ismerősökkel s megállapodás is született arról, hogy a magyar sajtó rendszeresen közöl ismertetéseket a körülöttünk élő népek kultúrájáról. Ács Károly — Jókai volt pápai és kecskeméti tanuló társa — barátja biztatására vállalkozott a román és a szerb népköltészet ismertetésére. A *Magyar Sajtó* 1857. évi számaiban (213, 238—47 269—70, 277) megjelent közleményei rövid bevezetőjében szól a román ill. a szerb népballadák jellegéről, a fordítás nehézségeiről, majd több verset mutat be magyar tolmácsolásban. A következő évben pedig kiadta az első magyar nyelvű román népköltési gyűjteményt *Virágok a román népköltészet mezejéről* cím-

<sup>34</sup> JÓKAI MÓR: *More patrio. Összes Művei. Cikkek és beszédek V.* 162—63. Akadémiai Kiadó, Budapest.

<sup>35</sup> VAJDA JÁNOS *Összes Művei.* Franklin Társulat kiadása. (Kozocsa Sándor) 1512.

<sup>36</sup> Közli Jókai MÓR *Összes Művei Cikkek és beszédek IV.* 421—35.

mel. A kötet kedvező fogadtatásra talált. Szelestey László *Szépirodalmi Közlönye*<sup>37</sup> nemcsak Ács Károly munkáját nyugtázza elismeréssel, hanem — mint nemes hagyományra, követendő példára — emlékeztet Székács József két évtizeddel korábban megjelent szerb népköltési gyűjteményére és megdicséri Jókai kezdeményezését, amellyel valóságos mozgalmat indított a szomszédos kultúrák közvetítésére. Ekkor fordít román népdalokat Zilahy Károly, Kondor Lajos pedig ismertető cikkeket ír, tanulmányokat közöl a szerb népköltészetéről s műfordítói munkásságával is sokat tesz a magyar—szerb irodalmi kapcsolatok kibontakoztatásáért. Tevékenységét szerb oldalról is nagy figyelemmel kísérik.<sup>38</sup>

## 5

Jókai cikksorozata és a nyomában fellendülő kulturális közvetítés már azt jelezte, hogy a Világost követő évtizedben lezajlott az érzelmi áthangolódás és általánossá vált a barátkozás, a kibékülés szándéka a nemzetiségekkel. De ez a folyamat egyúttal gondolkodásbeli változást, a fogalmak, a nézetek tisztázását is magával hozta, vagy legalábbis a törekvést a világos megfogalmazásra. Ehhez a maguk módján hozzájárultak az előzőekben érintett szépirodalmi művek is. De ezeknél lényegesen nagyobb szerepe volt a nemzetiségekről való gondolkodás alakításában azoknak a cikkeknek, röpiratoknak, tanulmányoknak, amelyek a nemzetiségi kérdést vagy annak néhány összefüggését tárgyalták írójuk felfogásának megfelelően.

Az évtized elején Kemény Zsigmond röpiratai, elsősorban a *Még egy szó a forradalom után*, továbbá a *Pesti Napló*-ba írt cikkei, mint *A politikai nemzetiség* c. sorozat az 1851-es évfolyamban, Eötvös kétkötetes munkája, *A XIX. század uralkodó eszméi*, élénk visszhangot keltettek a politika iránt érdeklődő olvasók körében. 1858-ban jelent meg Mocsáry Lajos *Nemzetiség* c. könyve, amely Eötvössel polemizálva szinte a jó tankönyv világosságával magyarázza a nemzet, a nemzetiség, hazafiság stb. fogalmakat s egy demokratikus nemzetiségpolitika körvonalait vázolja fel. Ugyanez évben adta ki Török János Széchenyi kéziratban őrzött régebbi munkáját, a *Hunniát*, amelynek egyes — az 1842. november 27-i akadémiai beszédben is hirdetett — gondolataival (az erőszakos magyarosítás elítélése, nemzeti kultúránk fejlesztésével tegyük magunkat vonzóvá a hazai népek előtt, az ország jövője a Habsburg-dinasztiához van kötve) gyakran lehet találkozni a nemzetiségi kérdéssről nyilatkozó írónál.

Mindezeket figyelembe véve megpróbáljuk áttekinteni azokat a fontosabb gondolatokat, amelyek az évtized magyar íróit a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban foglalkoztatták.

Ami elsőként szembetűnik, az a határozott törekvés a magyar történelmi-nemzeti érdekek és a nemzetiségi követelések közt támadt szakadék eltüntetésére, s a kétféle érdek között az összhang, az egyensúly megteremtésére. A magyar részről, de a másik oldalon is meglevő, erősödő „testvérülési” szándék gyakorlattá tétele és az egyezség tartóssága szempontjából tehát szükséges volt kidolgozni azokat az elveket, szempontokat, amelyek szilárd alapját képezhetik a megegyezésnek s együttműködésnek. Ezt a célt szolgálta a nemzetiségi mozgalmak eszmei-érzelmi forrásának, a nemzeti érzésnek és a nemzettudatnak, ezek mibenlétének a vizsgálata. Ennek eredménye a politikai nemzetiség és a faji (nyelvi) nemzetiség megkülönböztetése, egymáshoz való viszonyuk meghatározása.

<sup>37</sup> Szépirodalmi Közlöny 1858. 5. sz.

<sup>38</sup> KEMÉNY G. GÁBOR: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 430.

Az együvé tartozásnak azt a megnyilvánulását, amely a régi Magyarországot önálló, egységes politikai képződménynek, az itt élő népek közös hazájának tekintette, s benne természetesnek fogadta el a magyarság (a magyar nemesség) történelmi jogon alapuló vezető szerepét, politikai nemzetiségnek nevezték. A *politikai nemzetiség* c. cikksorozatában írja Kemény, hogy e vegyes ajkú országban régen is ki volt fejlődve „azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövőddel bíró népségeket állandólag összekötötte”. A középkor századaiban, a feudalizmus keretei között kialakult szemléletet a magyar liberális nemesség a polgári viszonyokra is kiterjesztette és ezzel a fogalommal fejezte ki a maga osztály- és nemzeti igényeit az országban lakó népek feletti uralomra és a területi-politikai egység megőrzésére. A politikai nemzetiség magában foglalta a magyar vezető osztályok gazdasági és politikai érdekeit s ezeket — történeti érdemekre hivatkozva — azonosították magának az államnak az érdekeivel. Mindebből természetesen adódott az a következtetés, hogy ebben az államban a politikai nemzetiség csak magyar lehet, vagyis az ország teljes népessége — anyanyelvére való tekintet nélkül — együttesen alkotja a politikai magyar nemzetet. Politikai tekintetben tehát az állam minden polgára — mint majd a nemzetiségi törvény kimondja — magyar. Ezt a nézetet vallja Jókai, Kemény, Madách, Jósika, de ezt a véleményt fejezi ki Eötvös történeti nemzetiségfogalma, ezt érti Mocsáry is a patriotizmuson, hazafiságon.

De egyöntetű a felfogás a nemzetiség másik válfajának értelmezésében is. A faji-nyelvi nemzetiség nem a történelmi múltban gyökerezik, nem a közös haza és a közös érdekek védelmében alakult ki, hanem újabb keletű jelenség, az Eötvös szerinti uralkodó eszmék egyike a XIX. században. Míg az előbbi változat az állam egységét, a közös érdekeket tartja szem előtt, ez az utóbbi az összességen belül csak az azonos nyelvet beszélők összetartozását, parciális érdekeit hangsúlyozza. Mocsáry megfogalmazásában a politikai nemzetiség centripeta, a faji nemzetiség centrifuga természetű. Ez azt jelenti, hogy az utóbbi nemcsak az anyanyelv, a saját hagyományok, a vallási stb. szokások túlzott szeretetében nyilatkozik meg, hanem a központi hatalommal szemben hangsúlyozott helyi érdekek révén — különös tekintettel az országhatár külső oldalán lakó fajtestvérekre —, veszélyeztetni az ország területi egységét, integritását.

A 48-as fegyveres konfliktus — e felfogás szerint — arról árulkodott, hogy a hazai népekben meggyengült a politikai nemzetiség érzése, a vezető szerepet a faji-nyelvi öntudat vette át, s ez szabta meg magatartásukat a magyarsághoz, a közös hazához való viszonyukat. De Kemény, Jókai, Eötvös, Mocsáry és mások is hangsúlyozzák, hogy meggyőződésük szerint csak átmeneti jelenségről van szó, a nemzetiségek nem fordítanak hátat végleg a politikai nemzetiségnek. Ezért megvan a lehetőség az egyensúly, a helyes arányok visszaállítására. Kemény fogalmazta meg elsőként az ötvenes évek elején az egyensúly helyreállításának célszerű módját: a magyar nyelvű központi kormányzat fenntartása mellett a nemzetiségi igényeket a helyi — megyei és alsóbb szintű — önkormányzati szervek keretében kell kielégíteni. Így magyar marad az ország, nem kerül veszélybe a területi egység, s ugyanakkor kielégítést nyernek a speciális nemzetiségi kívánságok is.

Aki elgondolkodott a közelmúlt testvérgyilkos harcain, a mérhetetlen pusztítás, abban szükségképpen felmerült a kérdés: mi az oka annak, hogy a politikai nemzetiség (a közös haza iránti szeretet) megfogyatkozott s helyette a hazai más ajkú népek magatartását a faji öntudat határozza meg? Hogyan lehetséges, hogy évszázadokon át békésen megfért a magyar haza szeretete és az anyanyelvhez, a kulturális örökséghez való ragaszkodás e népek szívében, s most az utóbbi elhatalmasodva szenvedélyes tettekre ragadja őket a hagyományos rend ellen?

Egyesek, mint Jókai, Madách vagy a délvidéki és erdélyi harcokat bemutató el-

beszélések szerzői (de majd a hatvanas évek elején újra jelentkező Jósika is) kizárólag az uszítókra vezetik vissza a nagy változást. A pánszláv ügynököket, az „emisszáriusokat”, Bécs megbízottait és a nemzetiségek néhány félművelt értelmiségi tagját okolják „az elmaradott, babonás, de alapjában jóindulatú” tömegek felbujtásáért. A *civilizátorban* Stroom, a *Szomorú napokban* Bodza Tamás („inkarnátus pánszláv”), a román tárgyú írásokban a pópák, az iskolákból kicsapott írkok bujtogatják ellenséges tettekre e népeket hazug jelszavakkal, demagóg ígéretekkal az ezeréves haza, valójában a saját érdekeik elleni lázadásra.

Ettől a felfogástól eltér Eötvös, Mocsáry, Kemény véleménye. Ők — nem tagadva az uszítók, a bécsi ügynökök tevékenységét — az objektív okokat is látják a nemzetiségi mozgalmak háttérében. Bár Eötvös nagy jelentőséget tulajdonít „egyesek fondorkodásainak”, „néhány év izgatásának”, felismeri a végbement társadalmi fejlődés, a politikai aktivizálódás hatását és a magyar nyelv térhódításának a nemzetiségi kedélyeket ingerlő szerepét is. Mocsáry főként az utóbbit hangsúlyozza s kimutatja, hogy a magyar nyelv bevezetését előíró törvények fokozatos kiváltságokat biztosítottak nyelvünknek úgyannyira, hogy a magyar nyelv terjesztése az 1840-es évek közepétől nyíltan a többi hazai nyelv rovására történt. Ebben az álláspontban már önkritika is van, amely termékeny forrása lehetett volna a *modus vivendi* kialakításának, a népek közötti békének. Ennél is tovább megy a békétlenség okainak keresésében Kemény Zsigmond. Széchenyit idézve helyteleníti a 48 előtti nyelvi törvények végrehajtásában történt túlkapásokat, különösen a nyugtalanság egyik forrásaként emlegetett magyar nyelvű anyakönyvezést, mert az — vallási és családi hagyományokat sértve — súlyos károkat okozott. De még fontosabb az a megállapítása, hogy a hazai népeknél az utóbbi időben tapasztalható fokozott érzékenység, etnikai sajátosságaik, hagyományaik aggodalmas féltése (tkp. a polgári nacionalizmus jelentkezése) társadalmi fejlődésükkel, nyelvük, irodalmuk, egész szellemi életük belülről táplálkozó, öntörvényű átalakulásával van összefüggésben. Ennek a folyamatnak a jelentkezését veszi észre a horvát nyelv és irodalom s azon keresztül a nemzeti öntudat fejlesztésén munkálkodó Gaj tevékenységében.

Külön is figyelemre méltó Kemény gondolatmenetében az a következtetés, mely szerint a nyelvi-szellemi megújulásban kifejeződő nemzeti öntudat követeli a maga „institúcióit”, tehát szükségképpen vezet a területi önállósághoz, a nemzeti szuverenitás elismertetéséhez. A megélt igazság értékét tovább növeli, hogy a folyamatot általános, tehát nemcsak a horvátokra vonatkoztatott érvényűnek tartja. A horvátok és például a szlovákok között csak a fejlettségi fok tekintetében lát különbséget. Ez az álláspont teszi Keményt képessé arra, hogy az anyanyelvért, a saját nemzetiségért való lelkesedést nem tekinti magyar kiváltságnak, nézete szerint erre minden népnek egyenlő joga van. Ezáltal messzemenő megértést tanúsít a nemzetiségi mozgalmak iránt. Abban azonban, hogy e mozgalmak lényegét, legfőbb követelését, a nemzeti egyenjogúságot elismerje, megakadályozta őt a nemesi liberalizmus nemzeti és osztályönzése.<sup>38/a</sup>

A politikai nemzetiségtől való eltávolodás s ugyanakkor a nyelvi (faji) öntudat megerősödése együtt járt a nemzetiségek kifelé tekintetével, a határokon kívül élő rokon népekhez való érzelmi-politikai közeledéssel. A pánszlávizmus, az illirizmus, a dákoromán eszmék hazai terjedése centrifugális erőként hatott a soknemzetiségű országban. Erre — mint láttuk — a korszak magyar irodalma is érzékenyen reagált. Meg kell azonban jegyezni, hogy a veszélyt a valóságosnál lényegesen nagyobbak láttatta

<sup>38/a</sup> Kemény Zsigmond, Jósika Miklós, Madách Imre és Eötvös József nemzetiségpolitikai nézeteinek részletes elemzése: CSUKÁS ISTVÁN: A nemzetiségi kérdés Kemény, Jósika, Madách, és Eötvös műveiben. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. Szeged, 1981. 3—54.

az ország egységéért érzett aggodalom. A nemzetiségek tájékozódása, kapcsolatuk külső testvéreikkel ebben az időben még főként kulturális-eszmei érintkezést, s nem feltétlenül országbomlasztó törekvéseket takart. A néhány évvel később, a nemzetiségi törvénytervezetről lezajlott vitában a nemzetiségi felszólalók kivétel nélkül kinyilatkoztatták hűségüket a történelmi országhoz és ragaszkodásukat a területi egységhez. A külföldi orientáció csak a helyzet elmérgesedése után jelezte egyben a kiválási szándékot is.

Milyen elgondolások, javaslatok vetődtek fel a kifelé húzó erők megfékezésére, a folyamat visszafordítására?

Madách *A civilizátor* szerint a bujtotatók lelepleződésére, a nemzetiségek lehigadására és bűnbánó megtérésére számított. Jókai szerint a nemzetiségi tömegek műveltségbeli elmaradottságának felszámolásával kell korlátokat állítani az idegen eszméknek. A hazafias szellemű népoktatás és vallásferkölcsi nevelés fűzi újra szorosra kapcsolatainkat, „a százezer ábécé és kathechizmus” a gyógyszer a meddő politikai álmodozásnak, továbbá a szorgalmas, gyarapító munka, mint a *Szomorú napokban* és a *More patrioban* olvassuk. Eötvös a polgárosodás előrehaladásától várja a hazai népek közérzetének megjavulását, olyan politikától, mely biztosítja gazdasági és kulturális fejlődésüket s meggyőzi őket arról, hogy boldogulásuk a magyar állam fennmaradásához kapcsolódik. Ettől csak árnyalatra tér el Kemény álláspontja, aki azon a véleményen van, hogy fontosak ugyan a polgárosodással együtt járó demokratikus intézmények, az „alkotmányos és anyagi reformok”, de ezek hatása, ereje nem merőzhet a nyelvi nemzetiség mindent háttérbe szorító jelentőségével. Ezért az ország népeit csak akkor köthetjük igazán magunkhoz, ha lehetőséget biztosítunk nyelvük, irodalmuk, nemzetiségi kultúrájuk korlátlan kibontakozására, virágzására.

A politikai nemzet egységének, a nemzetiségek patriotizmusának erősítésén belül külön kérdésként merült fel a magyarság hegemoniája, s ezzel összefüggésben a követendő nemzetiségi politika. Hogyan lehet megőrizni a magyarság vezető szerepét, fokozni befolyását, terjeszteni a nyelvet, gyarapítani létszámát, de úgy, hogy egyúttal ne riasszuk el magunktól e népeket?

Jogos az a megállapítás, hogy az ötvenes évek folyamán „kifejezetten asszimilációs célzatú irodalmi törekvésekkel nem találkozunk”.<sup>39</sup> Íróink egybehangzóan elvetik a magyarosítást, az erőszakot s mindnyájan a tapintatot, a megértést, a nemzeti türelmet, a hagyományok tiszteletben tartását hirdetik. Széchenyi nemzetiségi eszméinek hatása ebben a kérdésben a legerősebb, s ez is azt igazolja, mennyire időszerű volt kiadni *Hunniá c.* könyvét. Azok a gondolatai, amelyek „lágy velejű és tompa eszű” erőlködésnek minősítik a türelmetlen magyarosítást, figyelmeztetnek annak veszélyeire s egyedüli helyes útként jelölik meg a mások nyelve, szokásai, vallása iránti tapintatot, mint megszívlelt igazságok visszhangzanak az évtized írásaiban. Kemény Széchenyi szellemében sürgeti a „baráti kézszorítást”, és ebben a szellemben írja le — a magyarság súlyának, befolyása növelésének módzatait latolgatva — a mondatot: „Az erőszakos módokról hallgatok, mert alkalmazásuk lehetetlen”.

Végül a nemzetiségekről való gondolkodás elválaszthatatlanul összekapcsolódott azzal a kérdéssel, hogyan rendeződjék Magyarország és Ausztria viszonya, milyen jövő vár a nemzetre a Habsburg-birodalomban. A megoldás egyik változatát Madách ábrázolta *A civilizátorban*. Ebben — mint láttuk — a nemzeti jövő záloga a haza népeinek kibékülése. Csak ez a testvéri összefogás teremtheti meg a hatalmi egysúlyt Magyarország és Ausztria között. A másik változatot Kemény és Eötvös fejtegetései körvonalazták. Eszmei alapja Széchenyi felfogása, mely szerint a nemzet jövője csak

<sup>39</sup> Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában... 124.

a dinasztia mellett van biztosítva, mert a rokontalan, kis létszámú magyarság az őt körülvevő szláv és német elem nyomásának csak a birodalom keretén belül állhat ellen. Kemény idézi Széchenyi erre vonatkozó javaslatát, hivatkozik Savoyai Jenő tanácsára, hogy a Monarchia központját helyezték Budára és politikáját irányítsák Kelet felé.<sup>40</sup> Mert a birodalomra „az európai török föld” polgárosítása vár, s azoknak a területeknek a visszahódítása, melyek a középkorban a „magyar korona védelme alá voltak helyezve” — mondja Kemény a *Még egy szó a forradalom után* c. röpiratában.

A „civilizatori szerep” és a magyar vezetésű nagy birodalom gondolata a hatvanas években bukkan fel majd újra Jókai, Eötvös Vajda János írásaiban, válik lényeges elemévé a Duna-völgyi népek közti kapcsolat rendezését célzó elgondolásoknak.

## II.

Ha az önkényuralom éveiben a nemzetiségi tematika íróinkat a tragikus testvérharc okozta fájdalom kimondására, a tanulságok levonására és a közeledés, a kibékülés szükségességének hangoztatására sarkallta, a Bach bukását követő időszakban az érdeklődés a gyakorlati megvalósítás lehetőségeire összpontosult. A megegyezés előkészítéséhez a maga eszközeivel az irodalom is hozzájárult.

Az önkényuralom megszűnésével fölélenkült közélet az addig visszafojtott nemzeti öntudat külső megnyilvánulásaitól volt hangos. Az országos mozgalommá szélesült Kazinczy-évforduló, az 1860. évi március 15-i tüntetések fokozott mértékben mutatták meg a 48-as eszmék, a szabadságot követelő hazafiság erejét.

Ugyanakkor azonban felszínre tört a túlzó magyarkodás, a nacionalista elfogultság, a nemzetiségellenes hangulat is. A rendszerváltozás nyomán újjászervezték a városi és megyei bizottmányokat ill. önkormányzati szerveket. Ezek nagy részében kiűljutak a nemzetiségi ellentétek, az újból hatalmát érző középnemesség több megyében megtagadta a más ajkúaktól a nyelvhasználat jogát.

Az 1960-as nacionalizmus — vitában Komlós Aladár hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1860-as fordulón alapvetően megváltozott a magyar nacionalizmus tartalma, jellege. 1861-től — mondja Komlós — „amilyen mértékben erősödik a magyarság állami pozíciója, ezzel párhuzamosan ugyanolyan mértékben erősödik a nacionalizmus”. Bizonyítékul Vajda Jánosra hivatkozik, aki a *Polgárosodás* c. röpiratában nem győzi „elég szenvedélyes gyűlölettel ostorozni és pellengérré állítani” a nemzetiségekkel szemben tanúsított türelmetlen magatartás megnyilvánulásait.<sup>41</sup>

Az ellenséges érzület nemcsak alsóbb szinteken, de a szellemi élet irányító posztjain is felszínre tört. A Magyar Tudományos Akadémia akkori főtítkára, Toldy Ferenc 1861. március 6-i levelében Kazinczy Gábort óvja a nemzetiségektől, szavai megvetést, gyűlöletet árasztanak, egyben a Habsburg-birodalomhoz fűződő illúziókról árulkodnak: „Ne e gyilkos oláh és rác sepredékkel, ne az ostoba horvátokkal... nyomorú koldus barmok... kacérkodjunk, de a fiatal „zsarnokkal” inkább, kiből, hogy ... legalább egy kis Mátyás királlyá nője ki magát, tőlünk, eszünk s szenvedelmeink felett gyakorlott önuralkodásunktól függ.”<sup>42</sup>

Az ellenségeskedés kedvezett a nemzetiségi reakció aktivizálódásának. Az 1861-es választási előkészületek során a román egyházi vezető, Saguna és köre hazaárulónak bélyegezte azokat a románokat, akik a magyarokkal kívánnak együttműködni.<sup>43</sup>

<sup>40</sup> KOSÁRY DOMOKOS: Kemény és Széchenyi 1849 után. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 2. sz. 161.

<sup>41</sup> Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában... 159.

<sup>42</sup> SZABAD GYÖRGY: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1964. 158.

<sup>43</sup> Idézi SZABAD GYÖRGY uo.

Ilyen körülmények között fokozott szükség volt a józanságra, a mértéktartásra, hiszen a szabadabbá vált légkörben a magyar alkotmányosság visszaállítása mellett elodázhatatlanak tűnt a hazai népekkel való kapcsolat rendezése, az együttélés normáinak tisztázása. Ennek a társadalmi igénynek a kielégítését az irodalom művelői — a szépirói műveken kívül — szerkesztői, publicisztikai tevékenységgel, politikai feladatok vállalásával is segítették. Ezt az ügyet szolgálta Eötvös és Madách az 1861-es országgyűlési szerepléssel, ezt támogatta Vajda a *Csatár* megindításával, Jókai és ugyancsak Vajda a *Magyar Sajtó* szerkesztői asztalánál és Kemény Zsigmond, amikor az Októberi diploma megjelenése után ismét élére állt a *Pesti Napló* szerkesztőségének.

# 1

A hatvanas évek szépirodalmában a nemzetiségi téma szűk területre szorul. Ennek okát két körülményben találhatjuk meg. Az egyik: a szabadságharc élményei már veszítettek frissességükből, a nemzeti gyász éveit, amikor a téma divatossa vált, a cselekvő hétköznapiok váltották fel. Ezzel függ össze a másik ok is. A megváltozott idők igénye is módosult, nem az ügy vált érdektelenné, hanem a tárgyalási mód alakult át. A szépirodalom áttételes ábrázolása helyett a közvetlen megfogalmazás, a politikai cikk, a tanulmány és a röpirat bizonyult időszerűnek.

A kevés számú szépirodalmi alkotás is többnyire másodlagos mondanivalóként hordozza az országban lakó népek sorsközösségének eszméjét. Jókai egy bűnügyi kalandregény melléktémájaként szólaltatja meg, másoknál a Hunyadiak vagy a Rákóczi-kor történetének keretei közt jelenik meg a mához szóló gondolat, mint P. Szathmáry Károly vagy Jósika egyik-másik történeti regényében. A közvetlen élmény írói kifejezésével az olvasó csak Jósikánál találkozhatott, de ennek a fáziskésésnek is megadja a magyarázatát, hogy az *Egy magyar család* első kötetei nem a megírás idején, tehát az ötvenes évek elején jutottak el a magyar olvasóközönséghez, hanem közel tíz évvel később, a Hartlben-féle kiadásban. Az előbbieken kívül néhány novella érdemel még figyelmet, bár a korábbiakhoz képest újat ezek sem hoznak.

Ha e műveket vizsgáljuk, el kell fogadnunk, hogy Hátszegi báró története Jókai képeletét nem a nemzetiségi motívumok miatt ragadta meg, hanem a titokzatos kalandok, a romantikus fantáziával bonyolítható, meghökkentő fordulatok s az ezekhez keretként kínálkozó hegyvidék varázsa révén. Erről árulkodik a cím is, amely a pompázatos gazdagság mögött lappangó boldogtalanságra, a lelki és örömbeli szegénységre utal, a végletes ellentéteket összekapcsoló romantikus látásmódnak megfelelően.

A nemzetiségi mondanivaló tehát nem áll a regény előterében, de másodlagossága mellett is áthatja az egész művet. A cselekmény színtere, a románok lakta Hátszeg környéke és a táj népének bemutatása bőséges alkalmat kínál Jókainak arra, hogy színes tablót fessen a hegylakó mócok világáról, gondolkodásmódjukról, ruházatukról, szokásaikról. A „hírhedett oláh szépség”, Anica pompázó öltözete, vagy a Geina ormán rendezett „leányvásár” népviseletben felvonuló fiataljai az írói megjelenítés erejével teremtik meg a regény sajátosan erdélyi atmoszféráját. Ellensúlyozza a nemzetiségi mondanivaló másodlagosságát az is, hogy Jókai — a román nép szociális és kulturális elmaradottságáról szólva — a szomorú állapotokat a néppel nem törődő urak, Hátszegi és társai életmódjára vezeti vissza. A kalandregény fő cselekményszála így kapcsolódik szervesen egybe a nemzetiségi témával. De ezt az egybeötvözést szolgálja s egyben Jókai egyik nemzetiségpolitikai gondolatát hordozza az a megoldás is, amelyet a Fatia Negra legyőzésére szövetkezett Juon Tare és Vámhidy összefogása szemléltet. A nép nyomorúságának orvoslására, ellenségeinek megfékezésére csak



a magyar középnemesség vezetésével létrejött nemzeti egységen át vezet az út. Végül hangsúlyossá teszi a regény másodlagos mondanivalóját az az írói megoldás, hogy a Hátszegit és társait súlyosan elmarasztaló kritikát Jókai a nemzetiségi értelmiség eszményképét megtestesítő Rubán Tódorról mondatja el. „Mit tehetett volna szegény népéért ennyi erő, ennyi gazdagság mellett!... — kiált fel Rubán Tódor — és mit tett ellene? Én azt mondom uram, hogy ha Hátszegi egy tized részét azon kincseknek, mit a nép megrontására elpazarolt, annak boldogságára fordította volna, Erdélyben kellene keresni a paradicsomot.” Ebben a bírálatban Hátszegi egyike azoknak, akik „szeretnek kérkedni vele, hogy ők románok, de csak a magyar urakkal szemközt, de azért gyermekeiket franciául neveltetik, de azért falvaikban össze hagyják omlani az iskolákat s tudományos intézeteiket tengődni engedik.” A kritikát az a Rubán Tódor fogalmazza meg, aki — ellentétben a népet fellázító félművelt tribunokkal és pópákkal — tudós ember, s mert az, hű polgára a közös magyar hazának, s népét is a politikai nemzetiség szemlémében kívánja nevelni. S amikor a román nép feladatait nem a politikában, hanem a közműveltség emelésében, a „százezer ábécé” jelszavában fogalmazza meg, Jókai legfontosabb nemzetiségpolitikai nézeteinek hordozójaként áll előttünk.

Jósika a magyar földbirtokos Zádor család viszontagságait használja fel keretül ahhoz, hogy személyes élményeit, a 48-as mozgalom fontosabb mozzanatait bemutassa, s egyben elmondja véleményét a nemzetiségi törekvésekről. A tízkötetes mű (Egy magyar család...) afféle regényesített történelemkönyv, amelyben a cselekmény menetét gyakran megszakítják az írói közlések, elmélkedések, szenvedélyes kitérők. Ezek alapján képet alkothatunk arról, miként gondolkodott Jósika a nemzetiségekről, közelebbről a románok magatartásáról, s miben látta a megbékélés lehetőségeit.

Jósika is, mint Jókai, Kemény, Madách vagy Eötvös, a liberális nemesség álláspontjáról szemlélte a jelenségeket. Vallotta a politikai magyar nemzet elvét úgyannyira, hogy a szabadságharcos Debrecen utcáin a magyar és a nemzetiségi származású honvédeket látva, már valami arcvonásbeli és alkati kiegyenlítődést vélte fölfedezni. Vallotta a történelmi jogon kivívott magyar hegemoniát, a területi integritást, amelyre „tizennégy magyar király esküdött fel”. A nemzetiségi mozgalmak valódi okainak fel nem ismerésében Jókaihoz, Madáchhoz állt közel, mert csak a lázítók, a kaputosok tevékenységét vette észre s nem gondolt — mint Eötvös, még inkább Kemény és Mocsáry — a mi oldalunkon elkövetett hibákra és a társadalmi fejlődés objektív összefüggéseire. Természetes, hogy ő is csak egyetlen nemzetet ismer el az országban és a nem magyar népeknek csak nyelvi-kulturális jogokat hajlandó biztosítani. Ezeknek törvényes garantálását azonban a 61-es országgyűlés legfontosabb feladatául jelöli meg.

Minden kortársánál megdöbbenőbb részletezéssel szól a vérengzésekről, a fanatizált román néptömegek vad tombolásáról, s alighanem kortársai között mégis az ő szívéhez állott legközelebb a román falvak népe. Mert gyűlölni csak az uszító pópákat és tribunokat tudta, s ha róluk szól, az indulat hatása alatt testileg-lelkileg korcs, visszatasztító lényeket lát maga előtt. Még a titkos tanácskozás színhelyéül szolgáló falusi templombelső is háborzongatóan félelmetes s egyben siralmasan primitív és épp ezért méltó környezet a rombolás gonosz terveinek a kidolgozásához. És bár Jósika a megtévesztett tömegeket tudatlannak, babonásnak, gyáva, „éjszakai támadónak”, kegyetlenkedőnek és bosszúállónak rajzolja, nem győzi ismételni, hogy a felelősség a felbujtókat terheli. A regény vádirat a kaputosok ellen és védőbeszéd a román nép mellett, akit elmaradottsága ellenére is tehetségesnek, jószívűnek, békés szándékúnak ismer az író. A műveletlenségért urait vádolja, akik — Jókai Hátszegi bárójához hasonlóan — elhanyagolták kötelességüket népükkel szemben.

Jósika is elutasítja — a kérdésben nyilatkozó íróításaihoz hasonlóan — az erő-

szakos magyarosítást, de a természetes asszimilációt kívánatosnak tartja. Hirdeti, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásában nélkülözhetetlen a közös hazában lakó népek érdekazonosságának a felismerése, hogy a román nép jövőjét, boldogulását a művelődésben való előrehaladás útján kell keresni. Csak így nyerhet védelmet a lelkiismeretlen kalandorokkal szemben, s így válik képessé arra is, hogy „a magyarokkal nemes, férfias versengésbe lépjen”.

Míg az *Egy magyar családban* a fellázított népet mutatja be, a *Szegény ember dolga csupa komédia* c. regényben a lecsendesült, megbékélt hegyi lakókat látjuk, amint szeretettel fogadják magyar földesurukat, Kanuthy Jenő grófot. A találkozás leírása arra kell Jósikának, hogy sokszor elmondott véleményének igazát bebizonyítsa: „Jele tehát, hogy igaz az, amit mindig erősítettünk, s ami most is erős hitünk, hogy az oláh nép jó, míveletlen s tudatlan, az igaz, ennek nem ő az oka —, de nem buta és a világért sem képtelen arra, hogy műveltségben utol ne érje Európa bármely népfaját más vezetők mellett. És minő kár — hányszor mondtuk —, minő bűn és elvetemültség e szívós, erős, szép fajt így örökösen a vad szenvedélyek akaratlan eszközévé lealacsonyítani.”<sup>44</sup>

Jósika akkor sem tud 48 emlékeitől szabadulni, ha a távolabbi múltból meríti regénye tárgyát. A *két mostoha* c. művében a XV. századi Erdélybe viszi olvasóját. Hunyadi János és a havasalföldi vajda korának eseményeit vázolja, de szinte csak azzal a szándékkal, hogy a szabadságharc alatti felismeréseinek, a magyar—román egymásra utaltság történelmi parancsának igazolását adja. Ez a múltba vetített jelen nemcsak a gondolatokat, még az azokat közvetítő kifejezéseket is meghatározza, ezért találkozhatunk itt is a már ismerős szavakkal: a román nép, „ha félre nem vezetik” ... „jó és jámbor, amellettt értelmes nép, önző kolomposainak kisebb gondjuk is nagyobb a népnel”. Az uszítók befolyása a múltban is gyakran okozott tragikus konfliktust a közös sorsú és érdekű két nép között, úgy, mint a 48—49-es időkben. Ez a gondolat teszi időnként pesszimistává Jósikát s diktálja neki a múltat, jelent és jövőt összekapcsoló keserű tanulságot: „Ez így volt, így van és amitől tartani lehet: így is marad”.

Még inkább az író korához szóló, annak tanulságul szolgáló példa a Rákóczi-szabadságharcban részt vevő erdélyi népek, magyarok, románok, szászok szoros szövetsége, érdekössége a *II. Rákóczi Ferenc* c. regényben. Hogy mennyire a XIX. századközép tanulságai tükröződnek a regényben, azt leginkább a sajátosan 48-as nyelvkérdés anakronisztikus visszavetítése igazolhatja. A közös haza szabadságáért fegyvert fogó népek képviselői titkos tanácskozásukon — az egyenjogúság bizonyítékaként — anyanyelvükön fejtik ki véleményüket a teendőkről s a közmegértés céljából a beszédeket tolmácsok fordítják. Ha szem előtt tartjuk a latint felváltó magyar nyelv terjesztésére hozott intézkedések sorozatát, s ezzel párhuzamosan az évtizedeken át egyre szenvedélyesebb nemzetiségi tiltakozásokat, a „nyelvi és faji nemzetiség” érzékeny reagálásait s azt, hogy a békéltető kezdeményezések egyik fő gondja a nyelvhasználati jog rendezése volt, csak akkor érzékelhetjük igazán Jósika — anakronisztikus voltában is — figyelemre méltó nyelvi demokratizmusát.

A Rákóczi-kor, de még a mozgalom bukását követő idők egyes jelenségei is bőven kínálták a párhuzamba állítást a Világos utáni viszonyokkal. P. Szathmáry Károly regénye, *A bujdosók* a meggyőző bizonyíték. Igaz, csak kortörténeti dokumentumnak tekinthetjük, egyéb okok miatt ugyanis aligha keltené fel a mai olvasó érdeklődését. A negyvennyolcas reminiscenciák azonban annyira átszövik P. Szathmáry művét, hogy kis túlzással akár kulcsregénynek is tekinthetnénk. A bujdosó Rákóczi emléke mögött ugyanis időnként Kossuth képe dereng, aki „nem egyik vagy másik nemzetért — Magyarország összes népségeinek jussai mellett emelt volt zászlót” s akit a nép

visszavár, még a bécsi ámitókban csalódott, kiábrándult nemzetiségek is — itt a „rácok” —, megbánva a sok vérontást, amit a magyarok ellen elkövettek.

A regény a XVIII. század harmincas éveiben játszódik, rokonszenvvel szól a „hős rác vitéz”, Szegedinác Péró szervezkedéséről, a közös ellenség, Bécs mesterkedéseiről. Itt is Bécs sugalmazására fogtak fegyvert a magyarok ellen a szerbek, mert „papaik elhitették velük, hogy a magyar hitöket és nemzetiségöket akarja elvenni tőlök”. Benne van Szathmáry regényében a többnyelvű ország népeit egységbe kövácsló politikai magyar nemzet gondolata is. A Majtény után bujdosni induló vezért „ragaszkodó és menekülő néptömeg kísérte” ... „azt lehet mondani, hogy az összes nemzet megindult”, „nem csak a főurak és nemesek ... hanem nagy mennyiségű föld népe, magyarok, de különösebben oroszok és oláhokból álló „vonult fel a hegyekre”.<sup>45</sup>

Az 1860-as évek szelleme, a nemzetiségi kérdés körüli viták hatása nyomja rá a bélyegét a regényre, mikor az író a haldokló Rákóczi szavain keresztül hangsúlyozza a történelmi jogot, a magyar hegemoniát, a területi integritás követelményét. Rákóczi azt üzeni nemzetének, hogy „őseitől örökölt jussait utolsó csepp véréig ne hagyja, mert ezek a jussok tartják össze Magyarországot, melyek ha megszűntek, megbomlik az ország koronája s az elvetett rossz magból egymást emészítő sárkányok fognak kelni, melyek kárörvendve fognak tort ülni a négy folyó és három halom felett”.<sup>46</sup>

1862-ben, mikor P. Szathmáry könyve megjelent, a magyar politika legfőbb törekvése éppen az „ősöktől örökölt jussok” védelme, az „ország koronájának együtt tartása” volt, nem is szólva a „rossz magból kelt sárkányok” megfékezéséről.

A nemzetiségi kérdést érintő szépirodalomból az előzőekben tárgyalt regényeken kívül pár elbeszélést kell még megemlíteni annak szemléltetésére, hogy ez a termés csak számszerűségében tér el az előző évtizedétől, motívumaiban, szemléletében egyezik amazzal.

A néhány példa közül Szokoly Viktor elbeszélése azt a korábban gyakori szituációt mutatja be, amikor az egymással szemben álló tábor fiataljainak szerelme győzedelmeskedik a gyűlölet felett. A rác pópa a magyarok elleni harc egyik vezetője, de leánya, Anica megmenti a délvidéki harcokban súlyosan megsebesült magyar tisztet,<sup>47</sup> mint Obernyik Károly elbeszéléseiben, *A szép rác leányban* és a *Rác vidéki kalandokban*.

Remellay Gusztáv ez időkben írt, a török idöket idéző korrajzai között olvasható *A balassa-gyarmathi hölgyek* c. írás, amely a folklórelemek átvételével utal a népek kapcsolatára, a kulturális kölcsönhatásra, a közös szórakozások és hagyományok kialakulására. Ebben a történetben olyan lakodalmi szokás leírását olvashatjuk, amelyet az író állítása szerint a Nógrád megyei szlovákok még a cseh huszitáktól vettek át s továbbadták a magyaroknak.<sup>48</sup>

Az előző évtized nemzetiségi tárgyú elbeszélései között találjuk meg a mintáit (Jókai: *A vörössipkás*, Kuthy Lajos: *A guerilla*) annak az írásnak is, amely a *Honvéd Albumban* jelent meg 1868-ban, *Az oláh bíró* címmel. A szerző — Margitai Gábor — itt is arra hívja fel a figyelmet, hogy a szemben álló tábor fiai sem mind ördögök, az emberséges magatartás ott is tiszteletet érdemel. Az elbeszélésben a román paraszt, Boksa Onuc megmenti Élesd község magyar lakosságának életét, mert idejében figyelmeztet a készülö román támadásra. A szabadságharc után pedig élelemmel látja el a a hegyek közé menekült magyarokat.<sup>49</sup>

<sup>44</sup> JÓSIKA MIKLÓS: Szegény ember dolga csupa komédia. Pesten, 1861. Hartleben Adolf sajátja. I. 164.

<sup>45</sup> P. SZATHMÁRY KÁROLY: A bujdosók. 1862. Pest. Kiadja Ráth Mór. I. 70.

<sup>46</sup> Uo. II. 224.

<sup>47</sup> SZOKOLY VIKTOR: Honvédelet 1848—49 1861.

<sup>48</sup> REMELLAY GUSZTÁV: Kereszt és félhold. 1861. II. 2.

<sup>49</sup> MARGITAI GÁBOR: Az oláh bíró. Honvéd Album. 1868. Emich Gusztáv kiadása. 63—66.

Ha a hatvanas évtizedben megfigyeltük a nemzetiségi témát ábrázoló szépirodalmi művek száma, a politikai közélet és a napi sajtó területén fordított a helyzet, itt az írók megnövekedett érdeklődésének tanúi lehetünk. Áll ez különösen azokra, akik — mint Jókai, Eötvös, Kemény és Madách — személyesen is részt vesznek a politikai mozgalmakban mint az 1861. évi országgyűlés tagjai, vagy alkotuknál, 48-as indíttatásuknál fogva vonzódnak a politikához, mint Vajda János.

A megnövekedett társadalmi aktivitást, sezen belül az egyik leginkább közérdekű téma iránti érdeklődést tanúsítja Eötvös és Madách szerepe a nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésében, Jókai, Eötvös felszólalása a vitában, Madách sajtó útján nyilvánosságra hozott beszédtervezete ugyanebben a tárgyban. Más célzattal készültek, de az ország népeihez való viszonyt sok vonatkozásban érintik Vajda röpiratai, ami azt bizonyítja, hogy nincs a kor közvéleményét foglalkoztató fontosabb kérdések között egy sem, amelyet az ország nem magyar népeinek helyzetétől elszigetelten lehetne tárgyalni. Vezércikkek, a napi sajtóban közölt, tanulmány terjedelmű folytatásos dolgozatok (Jókai, Vajda) fejtik ki íróik nézeteit s alakítják, irányítják a közgondolkodást. Eötvös az évtized közepén könyv alakban is összefoglalja és nyilvánosságra hozza elgondolásait az együttélés rendezéséről. Még a nagyközönség elé nem került naplójegyzetek is tele vannak ebbe a gondolatkörbe tartozó feljegyzésekkel.

Ezek az írások a bennük képviselt elvek tekintetében különböznek az előző évtized hasonló közleményeitől. De tárgyalási módjuk, érvelésük, gondolatmenetük alapvetően más, értelemszerűen magukon viselik az önkényuralom bukása után létrejött körülmények nyomait és az új szükségleteket.

Egyesek — Madách, Jókai, főként Eötvös — elsősorban elméleti vonatkozásban igyekeznek elmélyíteni, megalapozni nézeteiket, egyetemes, történeti, állambölcséleti összefüggésekbe ágyazzák tételeiket, a magyar történeti múltban keresnek párhuzamot a jelenhez, hogy érveik mögé távlatot vetítsenek és meggyőzőbbé tegyék mondanójukat.

Ezzel szemben Vajda erősen gyakorlati megközelítésben foglalkozik a magyarság és az országban élő többi nép kapcsolatával s nem történeti perspektívából, hanem nagyon is a hétköznapi tapasztalataiból szűri le megszívlelendő figyelmeztetéseit és javaslatait.

De a kétféle tárgyalási mód egyetlen közös szándékot szolgál: a vitás problémák tisztázását és az óhajtott egyetértés, a belső béke, a tegnapi ellenfelekkel való meg egyezés mielőbbi létrejöttét. Abban is egység van az álláspontok között, hogy nem kerülnek a közhangulat uszályába, mentesek a túlbuzgó magyarkodás hullámverésével felszínre került nemzetiségellenes indulatoktól. Hangjuk higgadt, előadásmódjuk mértéktartó, az ügy komolyságához és a felelősséggel nyilatkozó személy tekintélyéhez méltó. Ha pedig az érveivel hatni kívánó szenvedély el-elragadja a szerzőt — mint az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* Vajdáját —, akkor sem áll a hangoskodók oldalára, hanem épp velük szemben, ellenük fogalmazza meg józanságra, nemzeti türelemre intő mondatait.

Mentesek ezek az írások a hétköznapi nacionalizmus fertőzésétől. Nincs bennük egyetlen szó, még célzás sem, amelyik ellenszenvet fejezne ki és sérthetné a más nyelvűek önérzetét. Itt a koncepcióban rejlik a nacionalizmus, abban a szemléletmódban, amely a nemzetiségi kérdés legfőbb rendező elveként, eszmei fundamentumaként a politikai nemzetiséget, az egy nemzet tanát fogadta el. Ebben sincs különbség akár az arisztokrata Eötvöst vagy Keményt, akár a középbirtokos nemes Madáchot, Jókait vagy a plebejus társadalmi talajból nőtt Vajdát vizsgáljuk. Eltérés csak ezen a kereten belül,

a részletek kidolgozásában, a számba vett lehetőségek mérlegelésében, a megoldási árnyalatokban van.

Ha a hatvanas évek írói megnyilatkozásaiban a gondolati csomópontokat keressük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a sokféle változatban megfogalmazott eszmék, elképzelések, javaslatok végső soron négy — már az ötvenes években is előtérben álló — problémához kapcsolhatók. Ezek: a magyar hegemoniát is igénylő politikai nemzetiség, az ország népeivel való együttműködés feltételei, a magyar nemzeti érdekek érvényesítése, végül Magyarország és Ausztria kapcsolata.

Ebben a tagolódásban tekinthetjük át a kiegyezést megelőző évek írásainak eszmei tartalmát.

a) Érthető és természetes, hogy azok az írók, akiknek szívügye az ország népei közötti megegyezés segítése, e megegyezés alapját képező legfőbb elvet, a politikai nemzetiség tartalmát igyekeztek sokoldalúan megvilágítani és megértetni az olvasóközönséggel. Éspedig nemcsak a magyar olvasókkal, hanem a nemzetiségi mozgalmak magyarul tudó képviselőivel is, hiszen a velük való egyetértés feltétele volt a tárgyalások sikerének. Olyan érvelésre volt tehát szükség, amely egyrészt világosan körvonalazza a magyar célkitűzéseket, másrészt pedig eloszlatja vagy legalábbis csökkenti a többi nép aggodalmait, bizalmatlanságát.

Ezt a célt szolgálta magának a fogalomnak a tisztázása, meghatározása. Erre vállalkozik Jókai, amikor a következőket veti papírra: „Ugyanazon természeti határok, ugyanazon történelmi múlt, ugyanazon érdekjövendő, egy közös alkotmány, egyenmű intézmények által összeforrasztott bár külön ajkú fajok szövetsége: az egy politikai nemzet”.<sup>50</sup> A lényeget tekintve ebben a jelentésben használják a fogalmat a többi írók is, az eltérés csak árnyalatokban, vagy egyik-másik tartalmi jegynek a kiemelésében, külön hangsúlyozásában tapasztalható.

A többnyelvűség mint a politikai nemzetiség jellemző vonása mindegyik változatban benne van, már csak azért is, mert az egynyelvű ország homogén lakossága egyszerűen csak nemzet, nincs szükség a „politikai” jelző használatára. A többnyelvűség hangoztatása tehát egyrészt a Szent István-i Magyarország etnikai viszonyaira utal, másrészt arra való, hogy általa érzékelhetőbbé váljon a fokozati különbség az anyanyelvek szűkebb köre és a fölöttük álló, ezeket egységbe foglaló politikai szervezet között. Ennek a szándéknak legmarkánsabb megnyilvánulása Madách fejtegetése, amikor számos történelmi példával (az ókori görögök, a rómaiak, a zsidók, a bolgárok, az újabb korból a belgák stb.) azt igyekszik bizonyítani, hogy a nyelvi hovatartozás voltaképpen közömbös a politikai nemzetiség szempontjából. Éspedig azért, mert azonos nyelvet beszélők is alkothatnak külön, sőt egymással ellenséges viszonyban levő államot (politikai nemzetiséget). Másrészt a politikai önállóság elvesztése megszüntetheti az anyanyelvhez való ragaszkodást is, mint ez a bolgárok esetében történt — mondja Madách.

Más véleményekben nem a két fogalmi jegy — a nyelvi különbség és a politikai egység — közti indifferens kapcsolat, hanem azzal ellentétben a kettő összhangja, egymást feltételező volta domborodik ki. Egyebek között Eötvös mutat rá erre az összefüggésre, mikor kijelenti, hogy az ország lakói „nyelvükre nézve szlávok, oláhok, németek maradtak, de soha egy percig sem szüntek meg *magyarok* lenni”. (Eötvös aláhúzása.)<sup>51</sup>

A Jókainál olvasható „történelmi múlt” és az évszázadokon át összekapcsoló közös érdekek sem hiányoznak a politikai nemzetiség mibenlétét tárgyaló írásokban, melyek gyakran hivatkoznak a török elleni harcokra, a közös haza határainak, alkotmá-

<sup>50</sup> L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai. . . . 29.

<sup>51</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés. Pest, 1865. Kiadja Ráth Mór. 23.

nyának a védelmére, arra az időre, amikor „minden egyes nemzetiség saját szabadságának biztonságát csak a közös haza hatalmában és szabadságában keresheték” (Eötvös).

Jókai meghatározásában első helyen szerepel az „ugyanazon természeti határok” kritériuma. Ebben is teljes volt az egyetértés annak jeléül, hogy geográfiai és politikai szempontból a magyar liberalizmus oszthatatlan egységnek fogta fel a történelmi határokkal jelölt országot. Hiszen nem utolsósorban ezért is kellett ragaszkodni a politikai nemzetiség ideológiájához. Volt olyan vélemény — a későbbi geopolitikai nézetek elődje —, amely szerint a természeti adottságok is az egység mellett szólnak, hiszen „a történeti-politikai határok geográfiai egységet alkotnak” (Eötvös). Erre utal Madách is, mikor arra a következtetésre jut, hogy „Magyarország több nemzetiségre való szétszakadása egy erődús organizmusnak fölbomlása lenne három elemére: vízre, földre, légre.”<sup>52</sup>

Mint láttuk, Jókai definíciójában különböző nyelvű népek szövetségéről van szó. Erre Svájcot hozza fel példának. De szövetségről csak akkor lehet beszélni, ha az abban egyesülő népek egyenlő jogúak, egyik sincs alárendelve a másiknak. Márpedig a magyar politikai nemzetiség tagjairól ezt nem lehet elmondani, maga Jókai sem gondolt erre soha. A történelmi jogon alapuló magyar (nemesi) hegemonia mindenkor kizárta a többi népnek mint etnikai csoportnak a magyarral való egyenjogúságát.

Ezért a Jókaiénál ezen a ponton elvileg következetesebb Madách felfogása, amelyet az 1861-es országgyűlésre írt, de el nem mondott beszédében fejt ki. Madách ugyanis határozottan tiltakozik a párhuzamba állítás ellen, mert az összehasonlítás két eleme nem egyenmű. Nézete szerint a svájci államszervezet szövetség ugyan, de politikailag „nagykorú”, már a szövetkezés előtt külön nemzeti tudattal rendelkező, egyenlő rangú felek társulása: „Svájc példáját se említse senki három nemzetiségével. Az három izmos, külön fejlődött férfiú összeállása közös célra”. Magyarországon azonban politikai múltja, önálló nemzeti történelme csak a magyarságnak van, a többi nép ennek a magyar történelemnek a keretében, magyar vezetéssel állt össze „erődús organizmussá”, ezért most e népek politikai elkülönülése és egy szövetségben való egyesülése — Madách véleménye szerint — a történelmi ország megszüntetését jelentené: „Egy föderált Hunnia egyértelmű Magyarország beolvadásával a Reichsratba.”

A fogalom használata a gyakorlatban sokszor csak egyik vagy másik tartalmi jegy említésére szűkül a mondanivaló jellege, célja, vagy éppen a közvetlen szöveggörnyezet kívánalmai szerint. Előforduló szinonímája a „históriai nemzetiség” és ez esetben az ország politikai egységét jelenti (Eötvös). Van geográfiai jelentése is, ekkor az ország egészét, a területi integritást jelöli. Van olyan jelentésárnyalata is, amely a különböző nyelven beszélő lakosság állampolgárságára utal, tehát csak jogi és politikai tekintetben minősíti egységesnek a társadalmat. Eötvös mondja az 1861-es országgyűlésen: „Én itt mást, mint egyenjogú polgártársat, mást mint magyart nem ismerlek”.

A szóhasználat érdekes változatára bukkanunk Jósika *Emlékiratában*. Itt a politikai nemzet a feudalizmus századaiban használatos *natio hungarica* eredeti értelmé szerint olvasható abban a mondatban, amelyben Jósika a régi politikai egység felbomlása miatt kesereg: „Századokig éltünk egy hazában, szívtunk egy léget, voltunk *magyarországiak* (Jósika kiemelése), most vagyunk magyarok, németek, szerbek, románok és szászok”.<sup>53</sup> (A *hungarus* — magyarországi megjelöléssel a politikai magyar nemzet helyett talán a nemzetiségi politikusok is egyet tudtak volna érteni.)

<sup>52</sup> Madách Imre Összes művei. Révai. 1942. II. 702.

<sup>53</sup> JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat. Magyar Helikon 1977. 357.

A politikai nemzetiségnek van érzelmi-tudati oldala, s ez esetben azonos a hazafisággal, Eötvös, Mocsáry szava szerint a patriotizmussal. A vele való egyetértés a magyar hegemonia elismerését fejezi ki, azt, amit Vajda írt le a *Csatár* első számában: „az ország minden lakosa, beszéljen bármi nyelven, hazafinak és pedig magyar hazafinak tekintendő.”<sup>54</sup> A róla való lemondás pedig a történelmi ország feladását, annak szétesését jelenti.

A politikai nemzetiségnek az előzőekben vázolt értelmezését összhangba kellett hozni a nyelvi vagy faji nemzetiséggel, amely meghatározó, sőt az előbbivel szemben elsődleges szerepet játszott a hazai más ajkú népek törekvéseiben. Madách — mint láttuk — az elsőt tekintette magasabb rendűnek, a népek sorsát, történelmi-politikai érdekeit kifejezőnek, s példái szerint a másodiknak nem tulajdonított ilyen fontosságot. Madách történelmi példái a politikai nemzetiséget az emberi szabadságtörekvésekkel egyidősnek tüntetik fel s hangsúlyozzák egyetemes jellegét. Ehhez lényegében hasonló Eötvös véleménye azzal az eltéréssel, hogy nála — *A nemzetiségi kérdés* c. művében — az elsőnek a túlhangsúlyozása nem megy a másodiknak a rovására. Sőt látszólag Eötvös azonos súlyúnak tekinti mind a kettőt. Amikor arról beszél, hogy a hazai nemzetiségi mozgalom két irányt követ — a történelmi nemzetiséget és a „faj-s nyelvi” nemzetiséget —, hozzáteszi, hogy „mindkettő egyaránt jogosult s ezért olyan, melynek elnyomása nem fekszik senkinek hatalmában”.<sup>55</sup> De a gyakorlatban ő is a politikai nemzetiségnek adja az elsőbbséget ugyanúgy, mint a kor valamennyi írója. A nyelvi-faji igények kielégítéséről ugyanis csak az ország területi egységének hangoztatása mellett lehetett tárgyalni.

Ebből az alapállásból kiindulva mérlegették a nemzetiségi követeléseket, amikor élesen elhatárolták egymástól a kétféle nemzetiséget, hangsúlyozva a köztük levő elvi különbséget. Így alakult ki az a felfogás, amelyet részletesebben Madách fejtett ki az említett beszédében, s amellyel egyetért Eötvös, Mocsáry és Jókai is. Eszerint a politikai nemzetiség a nyilvános életre tartozik, közjogi-politikai fogalom, szemben a nyelvi-faji nemzetiséggel, amely magánjogi természetű, s az egyéni szabadság keretei között fejtheti ki tevékenységét. Madách szavai szerint a politikai nemzetiség „hasonló a kokárdához, melyet a nyilvános élet közpiacán hordozunk, hogy lássa mindenki, mi táborba tartozunk. Ez értelemben a nemzetiség közjogi fogalom s rendezése, kielégítése a politika és diplomácia körébe tartozó.” Ezzel szemben: „A második értelemben oly otthonos öltöny, melyben a családi béke gyönyöreit élvezzük, oly személyes, hogy úgy mondjam, lelki magánjog, mint a művelődés, mint a vallás gyakorolhatásának joga, miket az államnak vezetni s rendezni akarni nemcsak nem kell, sőt nem is szabad, csak védeni kötelessége minden külérőszaktól”.<sup>56</sup>

Ezzel az éles elkülönítéssel vált lehetővé, hogy a más nyelvű állampolgárok mozgalmát megfosszák politikai tartalmától, követeléseiket leszállítsák a nyelvi-kulturális igények szintjére s teljesítésükről az egyéni szabadság, az állampolgári jog keretében gondoskodjanak. Így lett a nyelvi-művelődési jogok összefoglalása az 1861-es tervezet és az 1868-as nemzetiségi törvény.

Végül a politikai nemzetiségről megfogalmazott gondolatok között figyelemre méltó a poliglott országot egybefogó tényezőknak, a korszerűen értelmezett érdekeknek a számbavétele. A nemzetiségnek szembehelyezkedése a 48-as magyar kormánnyal egyebek mellett arról is tanúskodott, hogy felbomlott a korábbi századok érdek-közössége, hogy már nem hatottak a hazát, annak népeit összekapcsoló erők. Aki te-

<sup>54</sup> CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János és a nemzetiségi kérdés. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tomus XVI. Szeged, 1978. 20.

<sup>55</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: *A nemzetiségi kérdés*. . . . 31.

<sup>56</sup> MADÁCH IMRE: Ö.M. 1942. II. 695.

hát újból meg akarja erősíteni az összetartozás tudatát, annak világosan megfogalmazott érveket kell felsorakoztatnia az együtt maradás hasznosságára, célszerűsége mellett.

Az mindenki számára világos volt, hogy — mint Jókai írta — a 48-as vívmányok alapján kialakuló „haladó viszonyok” új érdekeket teremtettek, s ezek az érdekek a polgári átalakulás útjára lépett társadalom természetéből és igényeiből adódnak. Ezért a vélemények nem a lényegyet érintően, hanem csak a megfogalmazás módja, a részletezettség mértéke szerint különböznek egymástól. Van, aki csak általánosságban jelöli meg az érdekeket, afféle elvi nyilatkozat formájában, mint Jósika Miklós: „Nem lehet egy hazának a *főbb dolgokban* (Jósika aláhúzása) több érdeke egynél. Ez a politikai együtteség és a jóllét”.<sup>57</sup> Eötvös írásai többször is érintik a kérdést és az összetartó erők között nagy súlyt helyeznek a politikai szabadság és állampolgári egyenlőség biztosítására, a velünk lakó népek művelődésének felvirágoztatására, arra, hogy meg kell teremteni a lehetőséget „nemzeti egyéniségük” kibontakoztatására. Másutt viszont arra figyelmeztet, hogy a demokratikus jogok elismerése önmagában még nem biztosítja az egységet. Mert ehhez még két dolog szükséges: 1. a jólét és a szabadság több legyen nálunk, mint a szomszédoknál, 2. „mentül több közös érdeket idézzünk elő”. Ezt Eötvös a Habsburg-birodalom egészére is érvényesnek tartja, s az összekapcsoló érdekek számát vámunióval és más gazdasági intézkedésekkel kívánja növelni.<sup>58</sup>

Jósikához hasonlóan Madách is csak általánosságban említi a többnyelvű ország lakóinak érdekazonosságát. A választóinak bizalmát megköszönő beszédében is azt hangsúlyozza, hogy „a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy”. Ezzel szemben Vajda már szinte a politikai program modorában fogalmaz, amikor kijelenti: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. Fejtegetéséből aztán kiderül, hogy mit ért az érdeken. Politikai szabadság, egyenlőség, állampolgári jogok — ugyanúgy, mint Eötvösnél —, azután iparfejlesztés, virágzó kereskedelem, rend, általános jólét, röviden mindaz beletartozik az érdekek körébe, amit Vajda polgárosodási koncepciója tartalmaz.<sup>59</sup>

Mindezeknél nagyobb rendszerezettséggel s hozzátehetjük, politikusabban szól az érdekekről Jókai a *Politikai nemzetiség* c. terjedelmes tanulmányában. Az ebben található definíció „ugyanazon érdekjövendő”-ről beszél, s már a szó is a még ezután megvalósítandó közös feladatokra, az együttes munkával megteremtendő értékekre figyelmeztet. Jókai az érdekek történeti változásainak folyamatában fordulópontnak tekinti 48-at, mely új érdekek kezdetét jelzi, olyanokét, mint a nemzeti művelődés és a közös jólét. Ezek hivatottak a modern időkben „összeforrasztani” a külön nyelvű lakosságot. A két érdek részletezéséből egy modern, polgárosult Magyarország képe bontakozik ki: „Tehát legelső vonalban vasutak, kereskedelmi telepek, szabadkikötők, tartományi bankok, gazdasági egyletek a jobb létre törekvő nemzetiségeknek az állam pártfogása mellett”... „Azután a nemzeti nyelv művelődésére ható mindennemű intézmények az iskolákon kezdve a cultus ügyein át, egész a színházakig és magasabb tudományos intézetekig minden önerejű nemzetiség számára szintén az állam kezdeményezése és protectiója mellett: mely elv természetesen vonja maga után azt, hogy egy hazai kiművelt nyelv sem lehet kirekeszthető a közigazgatás és államélet működéséből.”<sup>60</sup>

<sup>57</sup> JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat . . . . 357.

<sup>58</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek-Gondolatok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1941. 175.

<sup>59</sup> L. CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János . . . . 26.

<sup>60</sup> L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai . . . . 30.



A nemzetiségi területek gazdasági és kulturális fejlesztésének ez a programja „az állam pártfogása”, „az állam kezdeményezése és protectiója mellett” valósulhat meg. Ez nemcsak azt jelenti, hogy Jókai itt a gazdasági-pénzügyi támogatást az állam feladatának tartja, hanem azt is, hogy a fejlesztés az országos politikai érdekekkel összhangban valósul meg. Más szóval itt a politikai nemzet szellemében, a hegemonia biztosítása érdekében a magyarság, valójában a középnemesség pártfogásáról, kezdeményezéséről, tehát vezető szerepéről van szó. Ezt Jókai nem is titkolja, nyíltan hangoztatja, hogy az országnak konszolidációra van szüksége, „a consolidatio eleme pedig a magyar”. (Egyébként, hogy mennyire komolyan gondolta „az állam pártfogását”, azt egyik későbbi nyilatkozata is igazolja. 1870 március 2-án az országgyűlésben javasolta, hogy az oktatásügyi kormányzat a tárca költségvetésében meghatározott összeget irányozzon elő a tudományos társaságok támogatására „nyelvi és nemzetiségi különbség nélkül”).

b) A politikai nemzetiséghez szorosan kapcsolódnak, mégis külön csoportba tartoznak azok az írói vélemények, javaslatok, amelyek a magyarság és a többi nép együttélésének feltételeit, ha úgy tetszik, az együttműködés, a megegyezés platformját körvonalazzák. Azért kapcsolódnak szorosan a politikai nemzetiséghez, mert e feltételek ehhez képest, ennek a függvényében alakíthatók ki. Csak a politikai nemzeti-ség, tehát az ország egysége, a területi integritás figyelembevételével lehet ugyanis eldönteni, hogy a nemzetiségek kívánságai közül melyek a teljesíthetők és melyeket kell elutasítani. Alapjában véve itt is teljes a nézetazonosság — hiszen az írók ugyanannak a politikának, a nemesi liberalizmusnak a szószólói — s csak a részletekben mutatkozik itt-ott némi különbség.

A legfontosabb alapelveit Eötvös fogalmazta meg, amikor a kétféle igény egymásra vonatkoztatott, egymással egyensúlyban tartó teljesítésének törvényét leírta: „A történelmi s a politikai nemzet érdekeit csak úgy biztosíthatjuk, ha minden egyes nyelvbéli nemzetiség igényei kielégíttetnek. S hogy ellenben a különböző nyelvbéli nemzetiségek igényei csak úgy elégíthetnek ki, ha az ország egysége és állami léte biztosított.”<sup>61</sup>

A szoros összefüggés és a kölcsönös feltételezettség abból a körülményből fakad — érvel Eötvös —, hogy a politikai nemzetiség igényeinek egyoldalú kielégítése a nem magyar népek folytonos elégedetlenségét váltaná ki. A nemzetiségi törekvések korlátlan érvényesülése pedig a magyar állam feldarabolásához vezetne. Ezért szerepel gyakran a nemzetiségi kívánságokra utaló kifejezésekben a megszorító jelző: méltányos, jogos, ésszerű. S ilyennek az a követelés minősül, amelyiknek a teljesítése nem sérti az ország egységét, a magyar (nemesi) hegemoniát, a történelmi hagyományokat. Ilyen volt „a nyelvi nemzetiségek egyenjogúsága”, mint Madách megfogalmazta. Ez az ország minden más ajkú lakosa részére a teljes állampolgári egyenjogúságot jelentette, beleértve az egyéni szabadságként biztosított nyelvhasználatot is. A nyelvi jog nem lehet más, mint a személyes szabadság gyakorlása, mint a vallás — Madách és Eötvös közös hasonlata —, mely „felforrása idejében” olyan jogokat követelt magának, „mik őt meg nem illetik”, s lehiggadása után belátta, hogy „űdve csak a személyes szabadság gyakorolhatásában rejlik”.<sup>62</sup> Eötvös is úgy látta, hogy újabb időben a hazai népek „inkább ragaszkodnak nyelvükhöz, mint hazájukhoz”, ezért az anyanyelv miatti aggodalom megszüntetése, a nyelvi jogok biztosítása a legfontosabb, „mihelyt ez megtörtént, a haza az egyes polgárok szívében elfoglalja régi helyét”.

A nyelvi jogok gyakorlására a helyhatósági fórumokat, a megyei és városi közigazgatás kereteit jelölik ki annak megfelelően, ahogyan erről az 1849. július 28-án hozott

<sup>61</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés . . . . . 42.

<sup>62</sup> MADÁCH IMRE: A nemzetiségügyében. M.I.Ö.M. 861

szegedi országgyűlési határozat intézkedik. Erre támaszkodik Kemény a *Pesti Napló* 1861. január 1-i számának vezércikkében, amikor kijelenti: „Annyi bizonyos, hogy mi magyarok történeti jogainkkal az országban lakó többi nemzetiségek érdekeit kiegyeztetnikomolyan akarjuk”, s gyakorlati megoldásul a megyék és a városok önkormányzatának keretébe utalja a nyelvhasználat engedélyezését. A régi törvényhatósági gyakorlatra hivatkozva Jókai is lehetségesnek tartja a megyei életben „minden idioma” szabad használatát. Ezt vallja Madách is, s éppen ennek a nyelvi szabadságnak az érdekében tiltakozik az ellen, hogy a megyékben az ott élő többség nyelve legyen a kötelező.

Kemény szerint a magyar nyelven tárgyaló törvényhozásban „minden országgyűlési tagnak szabad választására kellene bízni, hogy akár magyar, akár pedig saját anyai nyelven nyilatkozhassék”. Jókai abban tér el ettől a felfogástól, hogy hangsúlyozza az esetleges többnyelvűséggel járó nehézségeket az országgyűlés munkájában, de nem követeli a kizárólagosságot a magyar nyelv számára. Szerinte a magyarul nem tudó képviselők valamilyen közvetítő nyelven vehetnének részt a vitában.

Ami azonban kivülesett a nyelvi jogok körén, azt határozottan elutasították. A nemzetiségek „feltétlen egyenjogúsága”, a kollektív jogok biztosítása, tehát a külön nemzetekként való elismertetés — amit a hazai mozgalmak követeltek s amit a bécsi, „reakció licitációja” hangoztatott — : „mint minden túlság, gondolat nélküli hang”, „nevetségessé lett bombaszt” — írta Madách. Ezért elvetendő minden követelés, amely az önálló politikai föllépést, a társadalmi cselekvés szabadságát akarja kivívni. Nem illeti meg az ország nem magyar népeit semmiféle külön képviselő, kongresszus, stb., mert a legfelső fokon az ő ügyeik is az egységes magyar országgyűlés hatáskörébe tartoznak.

Vajda ebben a kérdésben még szigorúbb és óvatosabb, ezért marasztalja el Jókai lapját az erdélyi országgyűlés tervezett összehívásával kapcsolatban: „A Hon-féle optimista nem látja, milyen veszélyes folyamatot indíthat el az erdélyi országgyűlés összehívása”. Vajda attól tart, hogy Erdély példáján vérszemet kapnak a többi népek s végül az ország egysége kerül veszélybe: „Az összehívandó erdélyi országgyűléstől várja a jobbat az A Hon-féle optimista, pedig még ez sem minden. A fennálló rendszer súlya alatt követhetni fogják a szomszéd román megyék, aztán Horvátország, végére a Vojvodina... pro coronide Szvatoplukia”.<sup>63</sup>

S ha a veszélyt nem ítélik is meg azonos módon, a lényegre vonatkozó véleményük azonos. Még abban is közös állásponton vannak, hogy a nemzeti érdekek a liberalizmust is korlátok közé szorítják. Az adott esetre vonatkoztatva ezt Vajda így fogalmazza meg: „Nem dobhatjuk oda Erdélyt a fejletlenebb többségnek, a szabadelvűség e mérve már... gyávaság vagy együgyűség volna”.

Ha lehet, még határozottabban utasítják vissza a területi önkormányzatra vonatkozó követeléseket. A legindulatosabban talán Vajda nyilatkozik, s szavaiból a nacionalista elfogultság sem hiányzik: „Elengedhetetlenül megköveteljük, hogy bármelyik szórványos többségével külön államot az államban ne alkosson, s ne legyen szabadalma a keresztény műveltségnek ezeréves szolgálatokat tett s nála műveltebb, szellemileg felsőbb magyart agyonszorítani”.<sup>64</sup> Nyomatéku még hozzáteszi — mintha Jókai gúnyolódó szavaira utalna, melyeket az 1849-ben mondott a föderatív elképzelésekről —, „Messze van még az a kor nagyon, melyben egy-egy megye, vagy akár falu is külön államot képezhet. Azért a magyar nemzet vagy őrizz meg eddigi állami egységét, vagy... csapjon föl világpolgárnak.”

<sup>63</sup> CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János . . . . . 33.

<sup>64</sup> Uo.

Madách is elvet mindenféle követelést, amely a „kompaktabb együttlakásból” származnék, vagy „külön territóriumot” kíván biztosítani a nemzetiségeknek. Eötvös Bán Józsefnek írja 1865. május 5-i levelében, hogy a területi felosztást minden erővel meg kívánja akadályozni s azt reméli, hogy az egyéni szabadság biztosításával le lehet szerelni a túlzó követeléseket.

A területi autonómiával kapcsolatban merült fel az ország közigazgatásának átrendezése is a nyelvi szempontok szerint, más szóval a megyék kikerekítése a homogénebb nyelvi tömbök kialakítása céljából. Bár Eötvös ezt egyik naplójegyzetében a nyelvhasználat szempontjából racionális elgondolásnak minősíti, a nyilvánosság előtt ismételt hangoztatott álláspontja az elutasítás volt. Arra hivatkozott, hogy — mivel a nemzetiségeknek az ország határain kívül rokonai vannak —, a területi autonómia, a különállás előbb-utóbb elszakadáshoz vezetne, megszüntetné a területi egységet „s pedig annál bizonyosabban, minthogy az országnak ily felosztása nemcsak azon kötelekeket gyengítené, melyek e hon polgárait a közös hazához kötik, hanem az egyes részeknek kezébe adnák az eszközöket is, melyek által e törekvések kivitele lehetségessé válik.”<sup>65</sup>

Ezek a nézetek nemcsak íróik gondolkodását jellemezték, hanem kifejezték az egész magyar közvélemény álláspontját ebben a kérdésben. Ezt bizonyítja Kossuth konföderációs tervének hazai fogadtatása is. Azt is főként azért utasította el pártállásra való tekintet nélkül szinte mindenki — kivéve a határozati párt balszárnyának néhány tagját —, mert abban az ország egységének feladását látták.

c) Miközben a politikai nemzetiség elve alapján éles különbséget tettek méltányos, jogos és az elutasítandó követelések között, nem feledkeztek meg azokról a szempontokról sem, amelyek a magyar nemzeti érdekek védelmével és érvényesítésével kapcsolatosak. Ez annál is inkább fontos volt, mivel a nemesi liberalizmus eszmekörében élő írók érthetően saját nemzetük érdekeit sorolták első helyre — Jókai a legfőbb „idol”-nak vallotta a nemzetet —, tehát több — kevesebb nacionalizmus mind-egyikük gondolkodásában munkálkodott. Még Eötvös sem volt ettől teljesen mentes, aki pedig egyik levelében ez idő tájt határolta el magát azoktól, akik „mindent kizárólag magyar szempontból tekintenek”.<sup>66</sup>

Ez az eszmei befolyás arra készítette őket, hogy ne csak a magyarság megmaradásán, hanem terjeszkedésén, létszámának növekedésén, a „hódítás” lehetőségein is töprengjenek. Erre a hazai népességi viszonyok is figyelmeztették őket. A Tóth Lőrinc által szerkesztett lexikon, az *Ismerettár* 1862-ben a lakosság megoszlásáról a következőket írja: „A magyar királyság népessége a legkülönbözőbb elemekből áll: 1. a magyarok, számuk 6,5000,000, 2. szlávok, számuk 4 milliónál több, ezek közé tartoznak a tótok, rutének, vendek, horvátok, szerbek, bolgárok, illyrek, dalmátok, 3. németek 1 millió fölül, 4. oláhok vagy románok 2 millió fölül. Ezen nagyobb nemzeteken kívül laknak a magyar királyságban kisebb számmal olaszok, görögök, örmények, franciák, albánok, zsidók, cigányok.”<sup>67</sup>

Itt most nem érdemes azon fönnakadni, hogy a szerkesztő milyen értelemben használta a „nemzet” megnevezést azokra a népekre is, melyeknek nemzetvoltát tagadták az írók és a politikusok. A lélekszámra vonatkozó adatoknak sem a pontossága, hanem inkább az orientáló jellege az érdekes. Arra keressük a választ, hogy ilyen adottságok mellett miként képzelték el íróink a nemzeti érdekek érvényesítését, létszámunk növekedését, annak a szándéknak a megvalósítását, amely Vajda *Polgáro-*

<sup>65</sup> Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés . . . . 102.

<sup>66</sup> Levele Falk Miksához. 1865. május 24. A nemzetiségi kérdés . . . . 283.

<sup>67</sup> *Ismerettár*. A magyar nép számára nélkülözhetetlen segédkönyv. Pest, 1862. Kiadja Heckenast Gusztáv. VI. 724.

sodásában így hangzik: „Mi kevert ajkú lakossággal akarunk egy magyar államot alakítani és ahhoz csatolni az idegen ajkúakat érdek által”. A „kevert ajkú lakosság” közt a magyarság alacsony létszáma a reformkor óta nem egyszer idézte íróink elé a nemzetelhalál, a felszívódás rémét. Ezért tette fel a kérdést Széchenyitől Keményen át Vajdáig mindenki: mit kell tenni, hogy az ország magyar maradjon, sőt ha lehet, növekedjék létszámában a magyarság?

A szabadságharc bukása után elsőként Kemény Zsigond hívta fel a figyelmet arra a felfokozott érzékenységre, amellyel a hazai népek a magyar nyelv érdekében hozott törvények végrehajtását kísérték. 48 egyik tanulsága éppen abban rejlett, hogy a magyar nyelv erőltetése eltávolítja tőlünk az önmaguk jövője miatt aggódó népeket. Aki tehát őszintén akarta a megegyezést, nem vállalhatta a korábban elkövetett hibák megismétlődését. Nem is találunk a kor írásaiban olyan gondolatot, amely a magyarosítást javasolná és egyáltalán a nemzeti érdekek érvényesítése céljából helyeselné az erőszak alkalmazását. Ellenkezőleg: a tárgyhoz kapcsolódó művekben gyakran találkozni olyan kijelentésekkel, amelyekben a szerzők az erőszaknak még a gondolatát is elutasítják, s csak a természetes asszimilációt fogadják el.

Jókai már többször idézett *Politikai nemzetiség* c. cikksorozatában a hazai népek megnyugtatására határozott hangon kijelenti, hogy az állam minden polgára „teljes önérzettel vallhatja magát annak, aminek született”. Nemcsak politikai szempontból helyteleníti az erőszakos asszimilációt, hanem erkölcsi felfogásával, nemzeti önérzetével sem tudja összeegyeztetni. Ezért mondja: „Én annyira büszke vagyok magyar nemzetemre, hogy szégyenleném, ha intézményeink között egy volna olyan, melyre azt mondhathnák: ez erőszakkal emelte a magyart tulságra.”

Jósika nem rejti véka alá azt a véleményét, hogy történelmünk régebbi századaiban „az exigentiák elseje s legfontosabbika” lett volna „eggyé önteni, erős testté tenni” az országban lakó különféle nyelvű népességet, olyanná, „minő most Franciaország, minő Anglia s aminő lesz Olaszország”. De a múltbeli egyesítést sem erőszakos úton képzelte el, hanem a meghódított népek szabaddá tételével s így az összeolvadásnak „nem leende azon kirekesztő, erőszakos színe, melyben jelen korunkban minden ily törekvés feltűnik” — mondja.<sup>68</sup> A jelenben pedig csak a természetes asszimilációtól várja a magyarság gyarapodását, ezért akarja „a természetre bízni a dolgot”.

Hasonló nézetet hirdet a *Csatárban* Vajda, mikor kijelenti, hogy „a nemzetiséget nem kell erőltetni”.

Eötvös *A nemzetiségi kérdés* c. művében figyelemre méltó érvekkel támasztja alá az erőszakos terjeszkedést elutasító véleményét. Mintha csak előre látta volna a jövőt, 1865-ben az egyik bécsi lapban közölt javaslatot — hogy ti. a magyar–osztrák összefogás lehetővé tenné a nemzetiségek elnyomását — azzal utasítja el, hogy „saját nemzetiségünk ily szupremáciája a legnagyobb csapás, mely azt érheti.” S aztán felsorakoztatja érveit: a privilegizált helyzetet a nemzet morális alapjait ásná alá, a magyarság boldogulása csak az ország egészének, tehát az itt lakó többi népnek a boldogulásával együtt valósítható meg, magunknak ártunk, ha akadályokat gördítünk a népek fejlődése elé, az elnyomás közömbössé tenné a nemzetiségeket a haza iránt.<sup>69</sup> Naplójegyzeteiben is ismételtelen visszatér ez a gondolat, ami arról tanúskodik, hogy a vezető értelmiségieket erősen foglalkoztatta a kérdés az ország, a magyarság jövője szempontjából. Ezért többször is leírja, hogy nem hisz Magyarország egynyelvűvé válásában, a tömeges magyarosítás lehetőségében. Ez különben is elriasztaná e népeket. Ezért elnyomásuk a magyar érdekek ellen való, igazi érdekünk szabad fejlődésük kibontakoztatása. Ezért Eötvös is a természetes asszimiláció híve.

<sup>68</sup> JÓSIKA MIKLÓS: Emlékirat . . . . 370.

<sup>69</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: A nemzetiségi kérdés . . . . 40.

Amennyire óvnak az erőszaktól, olyan szenvedélyesen hirdetik a megnyerő, a rokonszenvet keltő módszerek és magatartás fontosságát.

A magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát a mindennapi életben kedvezőtlenül befolyásolták azok a rossz szokások, a parlagi nemesi életmód megnyilvánulásai, amelyek a más ajkúak megvetését, lenézését, a túlhangsúlyozott magyarkodást fejezték ki. A legélesebben Vajda János röpiratai lépnek fel e jelenségek ellen, megbélyegezve „az ázsiaiság”, a „sinaiság” minden formáját. Vajda sürgeti a magyar — főként a nemesi osztályok — egész életstílusának megváltoztatását, mert a pazarló életmód, a hangos magyarkodás elriasztja tőlünk más ajkú honfitársainkat. Nem győzi felsorolni, megbélyegezni az eltasztító, ellenszenvessé tevő negatívumokat, „a paprikás, rókatorkos peleskei nótáriuskodás”, a „döbrögiskedés” változatait, amelyek elvezetik a kedvét a közeledni óhajtó, belénk olvadni szándékozó idegen eredetű elemeknek.<sup>70</sup> Ha azt akarjuk, hogy jól érezze magát körünkben a hozzánk közeledő, szüntessük meg a közerkölcsök elvadultságát, vetkezzük le a barbár szokásokat, a zsarnokskodást, a szájaskodó hengegést stb. — követeli Vajda.

A nemzetiségek megnyerése összetett politikai feladat, ezért nem elég megszüntetni a közeledés akadályait, céltudatosan kell munkálkodni azon, hogy a közöttünk levő távolság eltűnjék.

Kemény Zsigmond 1860 őszén, az Októberi diploma kiadása után a *Pesti Napló* egyik fontos feladatául jelöli meg a nemzetiségek rokonszenvének megnyerését, tapintatosan ügyelve érzékenységre. A feladat: „mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hiven, hogy nyelvök ránk erőszakolásával kulturai missiót teljesítenek.”<sup>71</sup>

Vajda egyenesen azt javasolja, hogy az egész belpolitikát, a közigazgatást, az államélet menetét úgy kell megváltoztatni, hogy képesek legyünk minél jobban megnyerni a más ajkú hazai lakosokat. Ezért — tanácsolja — ne azokhoz igazodjék a politika, akik úgyis szeretik a hazát — mert magyarok —, hanem a többi néphez, hogy megszeretessük velük önmagunkat és a közös hazát. Követeli, hogy a vezető osztályok mondjanak le minél több előjogukról, mert ezek is akadályai a barátkozásnak. Sürgeti a közműveltség elmaradottságának megszüntetését, legelőször a színmagyar országrészekben, a „beduin világ” felszámolását az Alföldön. Fontos szerepet szán a népoktatásnak, a tanítók nevelésének a nemzetiségi és vallási türelem szellemében. Eötvössel, Mocsáryval egybehangzóan tanácsolja, hogy „ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe.” Politikai tapintatra int a kulturális kérdésekben: ne tukmáljunk magyar nyelvű sajtótermékeket a magyarul nem tudókra, de a Széchenyi-szoborra kérhetünk adományt, mert annak jelentőségével mindenki tisztában van. Megrója Jókai lapját, a *Magyar Sajtót*, mert az nemzetiségi versengést csinál abból, hogy a francia vendégművész előbb nem a magyar, hanem a német színházban lépett fel.

A politikusán tapintatos, kedvtámasztó magatartáson kívül nagy fontosságot tulajdonítottak a nemzetiségek közelebbi megismerésének, a kulturális rendezvények iránti érdeklődésnek, a társas kapcsolatok ápolásának.

Jókai az újvidéki Thököly-ünnepekről azt a tanulságot hozza magával, hogy a nemzetiségek körében „a hazafi párt”-ra kell támaszkodnunk, s ez nem jelentéktelen társadalmi erő, szerinte idetartozik „a testvérnemzetek nagy része, különösen köznépe és birtokos értelmisége”. 1863-ban indított lapját, a *Hon-t* „a kölcsönös egyetér-

<sup>70</sup> VAJDA JÁNOS: Önbírálat. Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat Kiadása. Sajtó alá rendezte KOZCSA SÁNDOR. 1057.

<sup>71</sup> Idézi PAPP FERENC: Báró Kemény Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1923. II. 391.

tés” szellemében kívánja szerkeszteni. Erre ösztönöz azzal is, hogy nagy elismeréssel ír a Pesten tanuló szerb fiatalok ünnepségeiről, az ott előadott szerb népdalok szépségéről s hangsúlyozza, hogy „a nemzeti nyelv, költészet, szellemi haladás kultuszát” másoknál is tiszteletben kell tartani. A személyes találkozások, a barátkozás jelentőségét is aláhúzza, ezek is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy „a nemzeti féltékenységek szomorú versengést” végre megszüntessük. Hirdeti, hogy a nemzetiségeket nem legyőzni, hanem megnyerni kell a „magunk és alkotmányunk számára”. Ha így járunk el — mondja —, akkor az erdélyi románokat „aranyhíddá” tudjuk változtatni a két ország között, nem pedig elválasztó tengerre”.<sup>72</sup>

Vajdát ugyanezek a célok vezetik, amikor „a gyöngédség törvényét” szövegezi s azt tanácsolja, hogy „a nemzeti politikai hitvallás szótárából ”töröljük a pökhendi jelszót: „süvegelje meg a magyart...”

Az erőszakos magyarosítás elutasításával párhuzamosan ebben az időben gyakran hangoztatott nézet, hogy a kultúra útján való hódítás szilárdíthatja meg a magyarság helyzetét és teheti gyorsabbá a természetes asszimilációt. A később oly ellenséges tartalommal hirdetett magyar kultúrfölény is ekkor kezd divatos jelszóvá lenni.

Vajda úgy véli, a magyar szellemi fölény érvényesülését kell látni abban, hogy a Bach-korszakban a magyar nyelv vált a magasabb műveltség megszerzésének eszközévé. A hazai németek gyerekei — mondja — magyarul tanultak, mert „e hazában a művelődésre hatalmasabb eszközöket nyújt és nagyobb tért nyit a magyar nyelv a németnél”. Meggyőződése szerint a magyar nyelv és műveltség önérejénél fogva hódít, más szóval, a magyarosodás a magasabb kultúra révén természetes folyamat. S rögtön meg is képzik Vajda szemei előtt a nyelvileg egységes, békés úton létrejött nemzetállam képe: „Magyarország egyetlen idegen ajkú lakóját nem fogja kényszeríteni beolvadásra, mert erre neki szüksége nincsen”... „előbb-utóbb a független magyar államban minden idegen, személyenként, személyes előnyből, önként, mintegy észrevétlenül magyarra lesz.”<sup>73</sup>

A kulturális fejlődéssel-hódítással kapcsolatban a 60-as évek elején új mozzanatként tűnik fel a magyarság és a nemzetiségek közötti verseny gondolata.

Erre utal Madách a nemzetiségi kérdésről írott beszédében, ezt fogalmazza meg Jósika *Egy magyar családjában* Kolombán ügyvéd, amikor azt kívánja a hazai románságtól, hogy a magyarokkal „nemes, férfias versengésbe lépjen”. Versenyre buzdít Jókai is az újvidéki köszöntő beszédében, amikor a művelődésről szólva kijelenti: „Itt lehet hódítani elnyomás nélkül, alkotni és nem rombolni mellette, itt lehet külön nagy és együtt még nagyobb minden, a hazában lakó nemzetiség.”

A „sebes vágatva haladás” jelszavát adja ki Vajda is, s hogy a magyar „előzze meg az árva fajokat, melyeket a népek istene ezer év óta az ő gyámságára hagyott”. Egyúttal a tét nagyságára is figyelmeztet, amikor nemzeti fennmaradásunkat is a művelődés függvényeként tünteti fel: „Haladjon a magyar faj a művelődés útján sebes vágatva, hatványozottan, mert ezen tér az, melyen legállandóbb hódításokat vihetni végbe és mely nélkül nemcsak hogy egyetlen idegen ajkú népfajt nem magyaríthatunk, de saját nemzetiségünket is elvesztenők”.<sup>74</sup>

A jellegzetesen liberális fogalom, a verseny Eötvös szemléletét is meghatározza. Tudatában van annak, hogy a polgári átalakulás, a gazdaság és a kultúra felgyorsult fejlődése nemcsak a magyarság, hanem a vele és a körülötte lakó népek életét is mozgásba hozza, s a kibontakozó versenyben veszélybe kerülhet a magyarság hatalmi pozíciója. A veszélyt elkerülni csak akkor tudjuk, ha a versenyben élen járunk, ha lépést

<sup>72</sup> CSUKÁS ISTVÁN: Jókai . . . 34.

<sup>73</sup> VAJDA JÁNOS: Nemzetiségi ügy. Csatár, 1861. augusztus 21.

<sup>74</sup> Uo.

tartunk a haladó európai kultúra fejlődésével. Ezért fogalmazza meg sokszor idézett szavait: „a magyar nemzet jövője kultúra kérdése”. A sok népi történelmi hazát csak úgy tarthatjuk meg, magyar jellegét, a magyarság hegemoniáját megőrizni csak úgy lehet, „ha a velünk lakó népeket kultúra tekintetében felülmúljuk”.<sup>75</sup>

Az írók által hirdetett nemzetiségi politika lényegét a hatvanas évek elején Vajda Csatár-beli cikkének egyik mondata jelszószerű tömörséggel fejezi ki: „a kényszer eltaszít, a műveltség ragaszt, kötéllel nem fogunk hazafit”. A „ragasztó” műveltségről is — melyet „sebes vágatva”, a többi népekkel versenyezve kell elsajátítanunk — ugyancsak Vajda fejtegetéseiből tudjuk meg legrészletesebben, hogy valójában mit is jelent ez a fogalom az írók szóhasználatában.

Már Jókai cikksorozatában, a *Politikai nemzetiség*ben találkoztunk az összekapcsoló érdekek egyikének, a műveltségnek a tágabb értelmezésével. Már akkor sem csak szellemi értékek birtoklását jelentette, hanem magában foglalta az ipar, a kereskedelem, a modern polgári életforma jellemzőit is. Vajda még konkrétabbá teszi és kitágítja a fogalmat, s ennek megfelelően a jelölésére szinonimaként új szavakat használ, ezek: „polgárosultság”, „az úgynevezett civilizáció”. Azért tartja jogosnak ezt a megjelölést, mert „ez mindent magában foglal, ami a jelen kort mozgatja, ti. a szellemi, erkölcsi és anyagi téren, vagyis a tudomány, az ipar és társadalom téreni előrehaladást.”<sup>76</sup>

Ezt a gondolatot bontja ki aztán valóságos nemzeti programmá röpirataiban, főleg a Polgárosodásban. Ez utóbbiban — miután számba veszi adottságainkat, az ország etnikai tarkaságát, „külső és belső geográfiai helyzetünk, fajkülönbségi viszonyaink” összefüggéseit, — azt állapítja meg, hogy nemzeti megmaradásunk és gyarapodásunk egyetlen eszköze: „a gyors, gyökeres reform”. Ennek megfelelően írja le a három kulcsszót: „művelődés, magyarosodás, szaporodás”, ebben rejlik a fennmaradás s egyben „a nemzeti nagy létel” titka. Ez pedig Vajda szerint azt jelenti, hogy a tágan értelmezett művelődés, tehát a polgárosodás kettős feladat elé állít bennünket. Egyrészt önmagunkat kell átalakítanunk, magunknak kell a szó modern értelmében műveltnek, polgárosultnak lennünk. Aztán pedig ebben a megreformált állapotban segítenünk kell a velünk élő népek fejlődését, tehát civilizátori szerepet is be kell töltenünk. Ha nemcsak „lételt”, hanem „uralmat” is kívánunk magunknak, akkor a feladat: „vezérként előlmenni a művelődés minden ágában... minden mesterségben, művészetben, tudományban, iparban, üzletben”. Csak így valósulhat meg „szép eszményünk, a nagy vezérszerep Európa keletén”.<sup>77</sup>

A „nemzeti eszmén épülő polgárosulástól” és a velünk lakó népek fölemelését célzó civilizátori, „altanító” szerep sikeres betöltésétől várta Vajda a nemzet megmaradását és az ország nem magyar népességének kényszer nélküli beolvadását, az „amalgamizálást”. A népek versenyében kivándó győzelemtől azt remélte, hogy az ország lakosságát néhány évtized múlva „14 millió helyett 25 millió magyar lélek” alkotja majd. Ezáltal a magyar válthatna a Habsburg-birodalom vezető nemzetévé, „Kelet Párizsának” szerepét pedig a Bécs örökebe lépő új főváros, Buda vállalná magára — szövi tovább az álmokat Vajda Kemény Zsigmond, Eötvös és Széchenyi gondolatainak nyomán.

A polgárosodás, a civilizáció beolvasztó hatásáról Eötvös is meg volt győződve — a nemzetiségi törvény 1868-as vitájában is kimondta ezt a véleményét —, de a nemzetféltség bizonyos aggodalmakat is táplált benne. Mint Kemény Zsigmond, Eötvös is

<sup>75</sup> Idézi LUKINICH IMRE Bárá Eötvös József: Naplójegyzetek. Gondolatok 1864—1868. Bev. XV. 1 ap. MTA. Budapest, 1941.

<sup>76</sup> VAJDA JÁNOS: Nemzetiségek. Csatár. 1861. október 3.

<sup>77</sup> L. CSUKÁCS ISTVÁN: Vajda János... 26.

a helyi közigazgatás kereteiben kívánta kielégíteni a „nyelvi nemzetiség” igényeit. De őt is jellemezte — talán Keménynél kisebb mértékben — a „két hitre bizottság”: tartott tőle, hogy polgári szabadságjogok mellett a nemzetiségek befolyása, önállósága az óhajtottnál nagyobb arányúra növekszik. Ezért töprengett olyan megoldáson, amely — a szabadság és egyenlőség elveinek sérelme nélkül — a magyarságnak védelmet s egyben terjeszkedést is biztosít. Olyan társadalmi szervezetek, egyesületek alakítására gondol, amelyek a megyékben jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra érdekeinek gondozása céljából s munkájukat választás útján megalakított országos szerv fogja össze és irányítja. Ily módon — írja Eötvös — „mind azon veszélyek, melyek nemzetiségünket az egyenlőség miatt fenyegethetnék, bőven ellensúlyoztatnak”.<sup>78</sup>

Eötvösnek ezt a gondolatát egy 1866. évi naplóbejegyzés vázolja fel s abból az egyesületek célja is világosan kiderül. Így akarja biztosítani az egyenlőség mellett a magyar szupremáciát s társadalmi téren megnyerni azt, amit a politika terén feláldozott.

Ilyen módon Eötvösnél találjuk meg először azt az elképzelést, amely a 80-as évek elején — Jókai és mások helyeslése és az egyedüli Mocsáry Lajos tiltakozása mellett — az ún. közművelődési egyesületekben öltött testet, ekkor már kifejezetten magyarosító céllal.

d) A kibontakozás lehetőségeit kutató írói megnyilatkozásokban jelentős helyet kaptak azok a gondolatok, amelyek a magyarság és a nemzetiségek kétoldalú kapcsolata mellett a harmadik érdekeltnek, Ausztriának a helyét és jövőendő szerepét vizsgálták. A kérdés úgy merült fel, hogy mi áll inkább a nemzet érdekében: Ausztriával szövetkezni a nemzetiségek ellen, vagy pedig fordítva, az utóbbiakkal összefogni Bécs ellen, illetve mint Vajda képzelte egy rövid ideig: nem lehetne-e egyszerre két vasat tartani a tűzben, s mind a két felet társul fogadva „emelyüként” használni fel nemzeti érdekeink szerint. Ennek a változatnak a lehetetlenségét azonban Vajda is hamarosan kénytelen volt felismerni, hiszen a megegyezés elvi alapjául szánt politikai nemzetiséget a hazai népek elutasították, s Bécsnek sem állt érdekében egy magyar-nemzetiségi szövetkezés támogatása.

Azoknak az íróknak a számára, akik a politikai magyar nemzet felfogást vallották — márpedig valamennyien ezt tették —, a kínálkozó szövetkezési alternatívák közötti választás lehetősége az események hatására nagyon leegyszerűsödött, ill. szinte önmagától megoldódott.

A nemzetiségek még az 1861-es országgyűlés tanácskozásai alatt szervezkedtek s megfogalmazták nyilatkozataikat, amelyekben — a történelmi határok tiszteletben tartásának hangoztatása mellett — követelték nemzeti elismertetésüket és az általuk lakott területek részére önálló beligazgatást, területi autonómiát sürgettek. A szászok és a románok Erdély sorsát az új választási törvény alapján megalakítandó erdélyi országgyűlés döntésére kívánták bízni.

A nemzetiségi mozgolódás növekvő aggodalmat keltett az egész országban és a Béccsel való egyezkedés útjára készítette mindazokat, akik veszélyeztetve érezték a magyar nemzeti érdekeket. Véleményüket Kecskeméthy Aurél szavai fejezték ki találóan, amikor azt mondta, hogy a hazai népekkel való kibékülésért ill. megegyezésért sokkal nagyobb árat kellene fizetni, mint amibe az Ausztriával kötendő szövetség kerülhet.

Egyébként az Ausztriához való közeledés eszmei előkészítését megismerhette a magyar közvélemény Széchenyi nézeteiben, sokoldalú, aktuális megindoklását pedig már az ötvenes évek elején Kemény Zsigmond röpiratai végezték el.

<sup>78</sup> Bárány Eötvös József: Naplójegyzetek . . . . 178.



Vajda felfogását a „két emeltyű” vagy „két híd” elméletéről a hatvanas évtized elejének mozgalmái úgy módosították, hogy amilyen hirtelen — pár hónap elteltével — lemondott az egyik „híd”-ről, a hazai népekkel való szövetségről, olyan energikusan ragaszkodott a másikhoz, Ausztriához. A nemzetiségek keltette aggodalmai ellen itt keresett biztonságot, a „nyílt titkos intenciók”-kal szemben ez volt a „védő paizs”. Úgy vélte, Magyarország és Ausztria együvé tartozását „háromszázados politika”, „hagyományos és végzetyszerű politika”, az európai helyzet, „a dolgok rendje” követeli meg.

Az 1863-as *Irányszemek* c. cikksorozatában már a fenyegetettség hangulatában csak az Ausztriához való kötődés érveit sorakoztatja fel. Benne látja a biztosítékot a területi egység megőrzésére: „Ez érdek az, mely köti Ausztriához Magyarországot századok óta és fogja kötni még tán századokig.” Ez a szövetség „életszükség”, feltétele nem csak a megmaradásnak, hanem a biztató jövőnek is. A korábban vallott kétféle szövetség most már az élet-halál alternatívájaként lebegszemei előtt: „Aki Ausztriávali szövetségünket a haladással, a pusztán nemzetiségekkelit azonban egynek érteni képes álammi létünk s idővel nemzetiségünk szétolvadásával:- az meg fogja érteni azt is, miér-életszükség nekünk Ausztria szövetsége s ki meri mondani, hogy ha megszakítaná azt lamely végzet az összekötő kapcsot, újra meg kellene azt újítanunk.”<sup>79</sup>

Ettől a szövetségtől remélte Vajda — Keményhez, Eötvöshöz, Jókaihoz hasonlóan — azt is, hogy a magyarság a Habsburg-birodalom vezető nemzetévé előlépve betöltheti civilizátori szerepét a nálunk fejletlenebb szomszédos népek körében. Sőt arra is számított, hogy majd déli és keleti hódításokkal beválthatjuk „a magyar korona történeti adósságleveleit”, föltámasztjuk Nagy Lajos birodalmának dicsőségét.

Az ausztriai szövetségtől várt magyar nagyhatalmi szerep ábrándja élete végéig elkísérte Vajdát. Ettől csak egy rövid, átmeneti időre — az 1867-et követő néhány esztendőre — szabadult meg, amikor Kossuth konföderációs tervét fogadta el s ideiglenesen szembefordult Ausztriával, a kiegyezéssel.

A történelmi ország megmaradását és a magyar hegemonia biztosítását Jókai is Ausztria oldalán remélte. Azért utasította el „Kossuth projektumát”, a konföderációs tervet mint a „mesék országába való rémképet”, amely „a román és pánszláv rajongók” ábrándjait, a „mythicus új térképeket” juttatta eszébe, mert a nemzetiségi álmodozókhoz hasonlóan ez a terv is a területi integritást veszélyeztetette. Ezzel szemben a Habsburg vezetésű birodalom Jókai számára is olyan államszövetségnek ígérkezett, amelyben az alkotmányos jogait visszanyert magyarság megőrizheti vezető szerepét és országa egységét.

Jókai ebben a szellemben sürgeti a Béccsel való megegyezést, hogy annak megtörténte után a magyarság — a liberális birtokos nemesség — most már a maga uraként rendezhesse — mint belpolitikai kérdést — a nemzetiségek ügyét. 1862-ben írt nagy tanulmánya — *A birodalom rendezése magyar felfogás szerint* — azt tanúsítja, hogy az ország jövőjét Jókai csak a közös fedél alatt tudja elképzelni. Ő nem beszél ekkor még a magyarság civilizáló küldetéséről, mint Vajda, vagy Eötvös — ez a célkitűzés majd későbbi, nagyhatalmi álmainak lesz alkotó eleme — de mostani felfogása lényegét tekintve mégis megegyezik az előbbiekével. Mert míg azok a birodalom kerekein belül a magyarság jövőbeni feladatát a haladó nyugati eszmék, a korszerű polgárosodás gondolatának terjesztésében jelölik meg, Jókai ebben a tanulmányában az ellen tiltakozik, hogy az alkotmányosság visszaállítása után a magyarságnak a haladó eszmék elleni harcot, a csendőrszerepet szánja az osztrák külpolitika. Polemizáló ez a tanulmány, de csak az osztrák kormánnyal van vitája. A birodalom és a Habsburg-

<sup>79</sup> L. CSUKÁS ISTVÁN: Vajda János . . . . . 34.

dinasztia pedig nem azonos a kormánnyal. Ezt Jókai külön is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy így is kifejezze loyaltását az uralkodóház iránt.<sup>80</sup>

Ismeretes, hogy Eötvös politikai eszméi között mindig fontos helyet foglalt el a birodalmi egység gondolata. Végigkíséri az röpiratait, az *Uralkodó eszmék* fejtegetéseit s ott van a nemzetiségi kérdés megoldását vázoló elképzelései mögött is.

Ez a rendületlen hűség azonban nem jelentett egyben vak bizalmat is a birodalom jövőjében. Eötvös európai összefüggésekben gondolkodott és a hazai kilátások mérlegelésében nem feledkezett meg a tőlünk távolabb zajló folyamatok hatásáról sem. A nagy nemzeti államok kialakításáért küzdő mozgalmakat látva, az olasz és a német egységtörekvések hatása alatt azzal is számot vetett, hogy a Habsburg-birodalom német területeit, Ausztriát előbb-utóbb magához vonzza Németország. Mivel pedig — fűzit ovább gondolatait Eötvös — az európai erőegyensúly fenntartása céljából szükség van a Duna völgyében egy nagy birodalomra, várható, hogy ennek a birodalomnak a súlypontja Magyarország, vezető ereje pedig a magyarság lesz. Ezért Eötvös kettős feladatot tűzött a nemzet elé: kiegyezni Ausztriával, ezáltal megőrizni az ország területi egységét s maximális önállóságot biztosítani a szövetségi kereteken belül, a másik: az időre bízni, hogy „Ausztria német része Németország által abszorbeáltassék”. S ha majd ennek következtében az európai egyensúly igényei szerint „a Duna völgyének birodalma alakulni fog”, arra kell törekedni, hogy „a magyar elem műveltségben s erőben a többieket meghaladja. Nemzetiségünk jövője tisztán kultúra kérdése”.<sup>81</sup>

Ő maga is az itt vázolt kettős feladat szerint járt el. Mint gyakorlati politikus az Ausztriával való kiegyezés előkészítésén fáradozott s azon volt, hogy a dualizmus keretén belül a magyarság ne csak megőrizze történelmi örökségét, hanem a polgári műveltség elsajátításában is ütemesen haladjon előre. S hogy ez utóbbi téren az előrehaladás minél nagyobb legyen, Eötvös kíváncsún tartotta, hogy „a dualizmusnál egy ideig megállapodva” időt nyerjünk, hogy „a magyar minden tekintetben, főképp műveltségben megerősödjön a nagy szerepre képessé váljék, mely reá a jövőben vár”.<sup>82</sup>

A dualizmust tehát csak átmenetnek tartotta, felkészülési alkalomnak a „nagy szerepre”. Az erről vallott véleményét azonban már nem táarta a nyilvánosság elé, csak bizalmas baráti körben s naplójában mondta el. A politika fórumain úgy tevékenykedett, mintha a dualizmust végleges állapotnak tekintené. A többit pedig „az időre bízta” s annak forgásához kapcsolódtak a nemeti jövőt színező tervei.

Eötvösnek úgy tűnt, hogy a történelmi fordulat a vártnál hamarabb következik be. 1865-ben az osztrák-porosz ellentétek kiéleződéséből arra következtetett, hogy a „monarchia nagyhatalmi állását fenyegeti veszély” s valószínű, hogy „német és olasz részeit magukhoz vonják a rokon fajok”. A többi területekből — „talán más elemeket is magához vonva” — „bizonyos”, hogy létrejön egy nagy állam.

Az osztrákok 1866. évi veresége, a königráti csata után pedig úgy vélte, beteljesedett ifjúkori álma: „a háromszázados küzdelem után Ausztria romokban hever s nincs akadály, hogy helyét, mely üresen maradt, mi töltsük be”. Ezt úgy képzelte Eötvös, hogy a magyarság a környező népeket — a cseheket, a lengyeleket, más katolikus szlávokat és a románokat — egyesítve visszaállítja „csaknem egész Nagy Lajos birodalmát” egy olyan államban, mely „a szabadságnak és a nyugati művelődésnek őrije legyen”.<sup>83</sup>

A történelmi jogoknak és a területi integritásnak a megőrzése szorosan kap-

<sup>80</sup> L. CSUKÁS ISTVÁN: Jókai . . . . . 32.

<sup>81</sup> BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF: Naplójegyzetek . . . . . 51.

<sup>82</sup> I. m. 117.

<sup>83</sup> I. m. 217.

csolódott Eötvös gondolkodásában is a Habsburg-birodalomhoz. Mihelyt azonban számot vet a birodalom megszűnésével, nem idegenkedik többé attól a lehetőségtől sem, hogy „Szent István koronáját megtörjük”, föladjuk a történelmi jogot, s a föderalizmus alapján rendezzük be az új dunai országot, királyság helyett akár „reszpublika” formájában. Meggyőződéssel vallja, hogy „a világ nagy léptekkel a föderatív elv általános alkalmazásának megy elébe”. Ebben az új államalakulatban pedig a magyarság csak a többi népeket fölülmúló műveltség birtokában töltheti be a vezető szerepet.

Vajda János Nagy Lajos birodalmának visszaállítását hódítás útján képzei el. Eötvös álma: a népek önkéntes egyesülése a közös szabadság érdekében. S bár a föderatív államról szóló feljegyzései a köztársasági formában mutatják a jövőt, a königgrätzi csata után elképzelt Duna-völgyi birodalom létrehozásában a dinasztia közreműködésére is számít. De a Habsburgok szerepét már nem tartja lényegesnek. Ha a Habsburg-ház — írja — „nem fogná fel ezen hivatását”, nélküle is teljesítenünk kell történelmi feladatunkat. Ez pedig abban áll, „hogy a birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy a közcélokért több érdemet szerezzve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk.”<sup>84</sup>

A szövetség kérdésében a Habsburg-birodalom legszilárdabb híveinek egyike így jutott el — gondolatban — a másik oldalra, Ausztria helyett a szomszédos népekkel való együttműködésig.

Jókai, Kemény, Vajda elgondolása szerint a civilizátori szerepet az osztrák birodalom keretében töltheti be a magyarság s Vajda már ekkor, — Jókai majd később — hatalmi terjeszkedéssel, katonai hódítással reméli fetámasztani Nagy Lajos országát s „beváltani a történelmi adósságleveleket.” A zászlóra náluk is a szabadelvűség és az európai műveltség van írva, de ez harci zászló, alatta a magyar sereg harcol „kelet barbarizmusa, észak vandalizmusa” ellen.

Eötvös jelentősen túlhaladta minkettőjüket. Nemcsak azzal, hogy — legyőzve birodalmi loyálisát — el tudta képzelni Ausztria és a Habsburgok nélkül is a jövőt, sőt „nagyobb állást” remélt nemzetének annál, amilyent a dualizmusban betölthet. De túlhaladta kortársait abban is, hogy a civilizátori küldetés békés változatát képviselte. Nem a hódításban, hanem a szabadságban kereste a nemzeti nagyságot, nem a hegemoniát, hanem az egyenlők közti elsőséget tűzte ki célul.

Eötvös Duna-völgyi föderatív állama sok tekintetben hasonlít Kossuth konföderációs tervéhez, amelyre pedig az elutasító választ 1862-ben maga Eötvös írta meg. Lehetséges, hogy a hatvanas évek közepére megváltoztatta véleményét? Nem erről van szó, hiszen a kétféle elgondolás között alapvető a különbség.

Kossuth terve átgondolt, részleteiben kidolgozott politikai program, amely mindaddig megszabta az emigráció tevékenységét, míg a nyugati hatalmak érdekei el nem oszlatták a reményt a tervezet megvalósítására. Eötvös azonban csak töprengéseit, ötleteit vetette papírra minden gyakorlati szándék nélkül, magánhasználatra. Feljegyzéseinek teoretikus jellegét bizonyítja, hogy kísérletet sem tesz ötletei végiggondolására, a megvalósulás lehetőségeinek számba vételére.

Kossuth terve 49-es alapon élesen szemben áll a Habsburg érdekekkel, a dinasztia ellen akarja létrehozni a népek szövetségét, tehát forradalmi és szabadságharcos jellegű. Eötvös a dinasztiaval együtt — legalább is rábízva az együttműködés lehetőségét — képzei el az osztrák birodalom helyén az új államot, mely a körülmények spontán alakulása folytán jönne létre.

A különbséget mutatja az is, hogy Kossuth dunai szövetsége haladó hagyomány-

<sup>84</sup> I. m. 219.

ként élte túl korát s a két világháború közti időben meghatározó tényezővé vált a Sarló fiataljainak gondolkodásában. Eötvös álmait pedig naplójának lapjai őrizték.

A politikus Eötvös nem haladhatott Kossuthal közös úton. De a gondolkodó azzal, hogy a „föderatív elvet” ismerte fel a jövő politikai formájának, az eszmék síkján nagy kortársával azonos eredményre jutott.



Jókai *A magyar irodalom missiója* c. cikkében az 1850-es évek végén azt a feladatot tűzte az írástudók elé, hogy munkájukkal segítsék elő az ország népeinek „lelki egybeolvadását”, „a kedélyek szent kibékülését”.

Teljesítette-e ezt a feladatot az 1849 és 1867 közé eső korszak magyar irodalma? Mi volt a szerepe a magyarság és a hazai népek kölcsönös megértésének előmozdításában? Milyen irányban befolyásolta a közhangulatot és a közgondolkodást az elnyomatás éveiben és a kibontakozás körülményei közt?

A vizsgált szépirodalmi és publicisztikai művek arról tanúskodnak, hogy irodalmunk a feltett kérdésekre nem adott egyértelmű választ. A társadalmi tudat formálásában kifejtett hatása számos előremutató, pozitív elemet tartalmaz, ugyanakkor azonban a lényegyet érintő kérdésekben a múlt örökségétől terhes.

A kor magyar irodalmának nagy érdeme, hogy a szabadságharc élményanyagának feldolgozásával a nemzetiségi kérdés bonyolultságának ábrázolására is vállalkozott. Elítélte a szabadság ellen támadókat, de az esztelen pusztítás jeleneinek festésével sem a gyűlöletre, hanem a megbocsátásra, a kiegyensúlyozódásra ösztönzött. Az ellenfél oldalán is elismerte a kiválóságot, s nagy tisztelettel szólt a magyar zászló alattl hősiesen küzdő nemzetiségekről. A hazai népek mindennapi életének ismertetésével a megértést, a közeledést szolgálta. A történelmi múlt közös harcainak idézésével elmélyítette a sorsközösség, az egymásra utaltság tudatát. Alkalmat adott a jobb önis meretre, helyenként az önbírálatra is, s ezáltal az egyetértés útját egyengette. Felismerte a kulturális közvetítés jelentőségét s a népek közti kapcsolat egyik legfontosabb formájára irányította a figyelmet. Széchenyi eszméi nyomán elutasította az erőszakos magyarosítást s a magyarság gyarapodását a műveltség emelésétől várta. A polgárosodás és a művelődés, a gyors társadalmi haladás jegyében hirdette meg a programot, amely biztosítja a nemzeti jövőt a környező népek versenyében (Eötvös, Jósika, Jókai, Vajda).

A nemzetiségi mozgalmak valódi okainak, lényegének megértéséhez azonban nem segítette hozzá a magyar közvéleményt. A korszak írói a nemesi liberalizmus szellemében a politikai magyar nemzet elvét vallották, amely egy meghatadott, a feudalizmusból a polgári viszonyok közé átmentett ideológiát fejezett ki s benne a századközép vezető erőinek nemzeti és osztályönzése fogalmazódott meg. Műveikkel tehát olyan eszmét népszerűsítettek, amely tagadta a közös hazában lakó népek nemzeti egyenjogúságát. Ezen az alapon pedig a nemzeti öntudatra ébredt nemzetiségekkel már nem jöhetett létre a kívánt megegyezés. Irodalmunk ebben a tekintetben a visszahúzó erőket támogatta, mert tevékenységével hozzájárult a megegyezés útjában álló legfőbb akadály további fenntartásához.

Kivételnek csak Eötvöst tekinthetjük, aki — igaz, csak naplójában — leírta a Szent István koronájának megtöréséről szóló gondolatot s a történelmi ország helyére egy szabad társuláson alapuló föderált országot képzelt. És annak számít még Kemény is, amikor elismeri a nemzetiségi társadalmak fejlődésének objektív jellegét s ezzel megsejteti a nemzeti egyenjogúság lehetőségét. Ezek a gondolatvillanások azonban hatástalanok, hiszen folytatásuk sem Eötvösnél, sem Keménynél nincsen. A többiek-nél pedig föl sem ötlük az egy-nemzet elvének esetleges megkérdőjelezése.

Ез a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy íróink — a nemzetiségi törekvésektől féltve a magyarság jövőjét — az Ausztriával való szövetségben remélték a biztonságot. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjuk tehát objektíve a kiegyezés előkészítését támogatta. Az 1868-as nemzetiségi törvény — főbb elveiben és szellemében — megegyezik azzal a felfogással, amelyet a politikai nemzetiség eszméjét elfogadó és népszerűsítő irodalmunk hirdetett a tárgyalt korszakban.

Így hát „a kedélyek szent kibékülését” csak részben és ellentmondásosan segítette elő.

A nemzeti türelmet, a kölcsönös közeledést és megismerést hirdető nézetek a magyar közvéleményt felkészítették volna egy demokratikus nemzetiségpolitika elfogadására.

A politikai nemzetiség és a magyar hegemonia vállalásával azonban íróink akaratlanul is azokat az erőket támogatták, amelyek az ellentétek megszüntetése helyett elmélyítették és tartóssá tették a válságot.

### ИШТВАН ЧУКАШ

#### НАША ЛИТЕРАТУРА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС ПОСЛЕ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ (1849—1867)

Национальный вопрос был в Венгрии в XIX веке одной из самых серьезных проблем. Начатая другими народностями страны борьба за своё национальное равноправие и выдвинутые ими требования встретили самое решительное сопротивление со стороны опасавшихся подрыва единства государства и венгерской гегемонии правящих классов. В то же время согласование интересов, создание основанного на этом согласовании внутреннего покоя в стране было задачей первоочередной важности для всего общества. Об этом свидетельствовали и уроки событий 1848—49 гг.

Как с политической, так и с идеологической точки зрения имела большое значение позиция венгерского общественного мнения по этим вопросам.

Автор анализирует, какое отражение получило в литературе данной эпохи национальное движение, какие взгляды популяризировала и какую роль играла литература в формировании общественного мнения и социального сознания.

В анализируемую эпоху наша литература многосторонне реагировала на национальный вопрос. Этой проблеме посвящены многочисленные повести и рассказы (Йокаи, Кути и другие), романы (Йокаи, Йожики, Карой П. Сатмари и др.), драматические произведения (Карой Оберник, Мадач), прокламации, статьи, дорожные заметки (Кэминь, Ётвёш, Шандор Силади, Дюлаи, Янош Вайда, Йокаи), произнесенные в Национальном Собрании речи и публицистика (Кэминь, Мадач, Ётвёш). Хотя некоторые из них не останавливаются перед подробным описанием кровавых событий освободительной борьбы, во всей литературе этой эпохи нет ни одного произведения, провозглашающего национальную ненависть. Наоборот: наши литературы стремились убедить читателей в необходимости примирения, братского сближения и согласованности. Произведения на исторические темы также пропагандировали идею общности интересов разных народностей страны. Отражающая актуальные задачи публицистика (серии) статей Йокаи, брошюры и статьи Вайда, публицистика Ётвёша) призывали венгерское общественное мнение к национальной терпимости, тактичному отношению к другим народностям страны, обращали внимание на практические требования демократической национальной политики.

Однако в отношении вопроса первоочередной важности для всей страны, а именно признания национального равноправия, наша литература заняла отрицательную позицию. Под прикрытием благородного либерализма наши писатели не хотели отступать от принципа «политической венгерской нации» и на этой основе считали несправедливыми основные требования невенгерских народностей страны. Тем самым вопреки гуманному, демократическому воззрению относительно отдельных деталей вопросов национальной проблемы, они в общем не способствовали окончательному и верному решению основной проблемы своего времени. Их творчество, их роль в формировании общественного мнения поддерживали те силы, которые вместо урегулирования национальной проблемы способствовали дальнейшему углублению кризиса.





A századforduló táján, túl a millenniumi ünnepek elringató, illúziókat keltő mámorán, mikor Schöpflin Aladár feltűnik könyvbírálaival a *Vasárnapi Újság*ban, szellemi életünkben, de különösen az irodalomban kezdenek kirajzolódni azok a kontúrok, célok, törekvések és megjelennek azok az élmények, lelki izgalmak, témák, amelyek egyre határozottabban sejtetik az új készülődését, a meglevőtől szinte mindenben különböző áramlatok indulását. A helyzet ugyan még nem érett meg a mozgalom zászlóbontásához, de előbb *A Hét* körül, majd újabb és újabb csoportosulásokban létrejön az egymásra találás is. A társadalmi nyugtalanság talaján egyre erősödő szellemi pezsgésben megindult átrendeződéseknek, útkereséseknek irányt és célt mutató egyéniségek is jelentkeznek. Ignotus például a modernebb életérzést és látást sugárzó költeményei publikálása közben már az új irodalom jelenségeit, fejlődésének értelmét, irányát és esztétikai másféleségét tárgyalja és tudatosítja. Osvát Ernő pedig a friss erőket szervező és számukra lehetőségeket adó fórum megteremtésén, új lapterveken dolgozik.

Schöpflin egyelőre még egy másik világban: Gyulai bűvkörében él. Talán e szellemi apaságnak is köszönhető, hogy e korban szokatlanul fő élethivatásnak a kritikusi munkát vállalja, de ebben természetesen mégis döntő elhivatottsága, felkészültsége és személyes adottsága volt. A pályája kezdetén minden jel szerint tájékozódásában, izlésében és ítéleteiben erős szálakkal a konzervatív irodalomhoz kötődött. Noha merevségeket kerülő, a konzervativizmuson túlmutató, dogmákat nem tűrő, szabadabb, érteni akaró szelleme már érződik ekkor is; mégis gondolkodását, életérzését, látását alapvetően az ortodox eszmekörök határozták meg. Ez a belső azonosulása, világnézeti és esztétikai elkötelezettsége tette magától értetődővé, hogy nem a kenyérkeresés kényszerítő szorítása miatt, hanem természetesen vállalta és szolgálta a *Vasárnapi Újság* enciklopédikus képes családi közlöny könnyed, századforduló előtti illúziókból táplálkozó, olykor liberális, de következetesen konzervatív szellemét, és meggyőződéssel méltatta e szellemet és életérzést kifejező hivatalos irodalom termését és nagyságait.

Szemmel látható, hogy élvezi, szereti munkáját. Egyénisége, adottságai szinte kijelölik a kritikusi tevékenységre. Munkáiban már a pályája elején fellelhetők azok a rokonszenves vonások, amelyek később még jellemzőbbek lesznek. Írásait olvasva soha nem támad az az érzésünk, hogy lám „én a bíráló milyen tévedhetetlen okos vagyok”. Nem a magamutogató fölény, hanem az alázat vezeti. Ő mindig észrevétlenül, szerényen háttérben marad és előtérbe a mű kerül; egyszerűen közvetíteni és értetni akar. Gyulai is egyebek között azért imponál neki, mert úgy véli, hogy a „Nagy megértők közé tartozik, aki belé tudja magát élni mindenbe, ami elébekerül... és a dolgokat minden oldalukról és minden vonatkozásban meg akarja érteni.”<sup>1</sup> Ugyanebben a

<sup>1</sup> SCHÖPFLIN: Magyar írók. Bp., 1919. 24.

tanulmányban emeli ki: „Sarkalatos elve az ő kritikájának az, hogy az irodalmi művet csak mint egészét tudja nézni.”<sup>2</sup>

Szereti ő is „derékon” ragadni az adott művet; nem a részletek, de az egész érdekli. Tudatosan kerül az aprólékos mérítségű elemzéseket, sőt a művet sem önmagában levőnek tekinti, hanem igyekszik egységben látni; alkotót, írói művészetét és egyéniségét; egyéniséget és társadalmi talaját, meg irodalmi háttérét. Nincsenek ugyan látványos, különleges eredeti eszközei, nem használ díszítő elemeket; talán szándékoltan is puritán, egy kicsit száraz, szikár a stílusa, de mégis lehetetlen nem figyelni szavára, mert világos okfejtésű, okosan érvelő munkáiban mindig mond valami lényegeset. Már pályája elején tekintélyt szerzett, és mivel hivatalosan is elismert írókat méltatott, logikusan volt remélhető, hogy a konzervatív kritika erőssége lesz. Nem vált valóra ez a remény, noha túl volt már a harmincadik évén, és világnézetében, ízlésében joggal megállapodottnak, beilleszkedettnek vélhetnénk. Már csak azért is, mert munkái művészet iránti érzékenységen, tudósi alaposágon, irodalomszereteten túl, még alig sejtetnek valami más lehetőséget. Mégis, őt is, hamarosan magával ragadja szellemi életünk új áramlata és sodrásában másfele fejlődik az ember és a lélek. Előtte is új, izgatónak, hívónak tálaltak nyílnak, új eszmék és értékrendek jelennek meg, és hatásukra véglegesen a megújult magyar irodalom vonzáskörébe kerül, és annak néhány év alatt az egyik legjelentősebb kritikusává lesz.

Nagyívű ez a pálya, és határozott módosulása után már nincsenek látványos fordulatok, éles törésvonalak. Sikertörténelmünk buktatóit és csapdáit is többnyire kikerülnie. Bizonyára azért is, mert Schöpplin nem sodródó, könnyen hódoló, divatnak engedő, hanem visszafogott temperamentumú, csendes, lassan érlelő, kissé zárkózott ember volt. Azonban olyan, aki mégis nyitott, eleve nem elutasító, nagyon is érdeklődő, a dolgok lényegét kereső, megérteni igyekvő szellem és elég rugalmas, érzékeny ahhoz, hogy tudjon figyelni az újra; értse, befogadja és megtartsa a termékenyítő gondolatokat. Igaz, nem azonosult gyorsan, de amivel azonosult, azt teljes emberségével maradandóan birtokba vette és kitartó hűséggel ragaszkodott is hozzá. Úgy fejlődött, hogy tudatának alaprtegei csaknem változatlanul maradtak és az új ismeretek ehhez szervesen kapcsolódva, körönként bővítették, gyarapították világképét. Úgy tudta befogadni az új eszméket, hogy a meglevőket nem kellett látványosan, teljes egészükben feladnia. Úgy tudott építeni, hogy alig bontott le valamit. De volt ennek árnyoldala is. Mindebből természetesen következett, hogy a századforduló után nálunk is annyira jellemző világnézeti átrendeződésben, „megőrizve — megtagadva” fejlődésben, nála mindig nagyobb hangsúlyt kapott a „megőrizve”, mint a hasonló utakon járó pályatársainál. Ezért világképében a régi és az új szimbiózisa makacsabb, olykor visszafogóbb is volt, és világképére mindig is jellemző maradt a kevertség. Nehezek voltak ez Schöpplin számára, de mégis az volt a szép, hogy ezzel együtt is, egy életen át, az emberfordító ellenforradalmi időkben is, bátran és hűségesen vállalta a progressziót.

Abban, hogy Schöpplin megvívhatta a maga „szellemi szabadságharcát” és felzárkózhattott a nemzet teljes megújításáért küzdők sorába, az irodalomban pedig a progresszió egyik vezető egyéniségévé fejlődhetett, különleges jelentősége volt Ady felszabadító, tudatosító hatásának és annak a meg-megújuló felkavaró, gondolatot, embert, látást, életérzéseket formáló, állásfoglalásra készítő erőnek, mely költői életművéből kisugárzik. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy Schöpplin ettől az élménytől sohasem tudott s nem is akart szabadulni; élete végéig foglalkoztatta, és látásában, reagálásaiban, nyíltan, vagy rejtve, mint domináns elem állandóan benne munkált. Róla írt legtöbbet, és a kortárs nemzedék Ady-tudatát össze is foglalta. Kü-

<sup>2</sup> Uo. 23.



lönleges szerepe volt az Ady körüli harcokban, még inkább az Ady-életmű jelentőségének felismerésében, értékeinek tudatosításában, őrzésében és átörökítésében. De ez az élmény más írásaiban is vissza-visszatérő példa; mutatva, hogy számára a költőbarát életműve és elfogadott világképe program és mérték lett.

### 1. Az Ady-élmény jelentkezése.

Komlós Aladár személyesen is jól ismerte; nyilván emlékei is alátámasztják azt az állítását, miszerint; „Schöpflin belső küzdelem nélkül, örömmel fogadta az új dolgokat.”<sup>3</sup> Valóban, a fogékonyság mindig is jellemző volt rá. De azt, hogy az újat besülő küzdelem nélkül tudta volna birtokba venni, már nem fogadható el. Írásaiban gyakran vallott arról, hogy neki is sok mindennel, önmagával is meg kellett küzdenie, amikor levedlette ortodox „szellemi kígyóbőrét”, elszakadt az uralkodó világszemlélettől és a hívó, de ismeretlen, kétségeket és reményeket egyaránt keltő újat vállalta.

Hihetünk emlékezéseinek, mert valóban nem lehetett és nem volt könnyű, belső vívódásoktól mentes ez az átváltozás. Még akkor sem, ha — mint ez köztudott — a századfordulót követő években igen nagy volt az új affinitása. Nem volt könnyű, mert a kialakult társadalmi nyugtalanság állásfoglalásra készítő ereje, és — Király István igen találó szavaival: az „eltöprengtető krízis” — különösen a szellem embereit szinte kényszerítette az új tájékozódásokra, a rossz közérzetet kiváltó okok feltárására és a kivezető utak keresésére. Erős volt a történelem előrehajtó sodra, kitérni előle nem igen lehetett. Igaz, mindez sürgette és segítette az új orientációkat, de mert a *merre, hogyan* izgató kérdései nyitottak voltak és a lehetséges válaszok is eltértek, ezért tisztázásukért, különösen az olyan típusú embernek, mint Schöpflin is volt, számos nehéz akadállyal kellett megküzdenie.

Többek között ilyen volt a magyar progresszió helyzete is, amely amorf jellege és kiforratlansága miatt, nehezítette is az első lépéseket. A félféudális gazdasági, társadalmi, szellemi berendezkedés ellen küzdők között, céljaikat és szervezetségüket tekintve leegyértelműbb a munkásosztály volt. A polgári baloldal pedig, mely számát tekintve ugyan kicsiny, de helyzeténél és a ráváró feladatoknál fogva, szerepét és súlyát tekintve, igen nagy volt, még nem tudott felnőni a feladataihoz. Soraikban csak a jelen, csak az adott viszonyok elutasítása volt egyértelmű, de ez is különböző eredetű és intenzitású volt, ezért az elégedetlenség is különböző irányba mutatott és más-más hőfokon izzott. Részben ebből is következett, hogy mind napjaik megítélésében, mind céljaikban, gyakran egymással is feleselő elképzelés, szándék alakult és kavargott. Ez a sokszínűség önmagában még nem is volt baj, mert a jelen értékelésében, a konzervatív társadalmi berendezkedés elutasításában közös nevezőre juthatott és ez valóban összetartó, mozgósító erőnek is bizonyult. De jövőt ígérő, célt mutató programjaikról ez már nem mondható el, mert tartalmuk egymásnak is ellentmondó, leginkább csak sejtésekből és szűkre szabott elképzelésekből körvonalazott. Ezért az előrelendülő szándékoknak nem adhattak egyértelműen vonzó távlatot, és az áhított jövő nem valósan elérhető, magabiztonságot adó célként, hanem elvontan, homályosan és elbizonytalanítóan munkálkodhatott.

Ez a bonyolult, egymást is átható felemáságból adódó, egyszerre előrehajtó és bizonytalanító életérzés nagyon mélyen és hitelesen kifejeződik Ady *Holnap*-motívumrendszerében. Az ehhez kapcsolódó verseiben a költő magabiztosan és egyértelműen utasítja el a jelenét. Szilárd meggyőződéssel, öntudatosan és indulatosan szól a hangja; *En nem leszek a szürkék hegedőse*. Ugyanilyen határozott a visszafoghatat-

<sup>3</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. Bp., 1967. 8.

lan vágy: *Szállani, szállani, szállani egyre*, és elszánt a minden akadályt lerombolni kész, az előretörő akarat: *Röpkülj hajóm*, de az ismétlődő magabiztatás: *ne félj*, arról is árulkodik, hogy ezen a hajón a lélek igenis félt és remegett, és nemcsak a magyar ugar leküzdhetetlennek vélt, ezért nagyra mitizált rettenetes erőitől, hanem az egyszerre előrehajtó s elbizonytalanító, kétségeket is támasztó *bús, nagyszerű, Sötétből, a Holnapból* is.

Ez az összetett, ellentétes érzéseket egybefogó életlátás ekkor nemcsak Ady sajátja, hanem pályatársaié is, sőt jellemző az egész polgári baloldalra. Igaz, ez az ellentmondás nem fejlődött a radikalizmus elháríthatatlan gátjává, mert a polarizációk előrehaladtával és a szükségszerű viták hevében, ahogy a célok tisztázódtak, egyre oldódott, de jelenléte így is, izgató s nyugtalanító volt. És az is igaz, hogy hatásában sem volt egyértelmű. Voltak olyanok, köztük Ady is, akiket előrelépésre ösztönzött, másoknál viszont visszafogó, bizonytalanító szerepe érződött; de mindenféleképpen megnehezítette a választás előtti döntéseket és vívódáshoz vezetett, amelyet a magyar progresszió nemigen tudott enyhíteni, mert ezzel az ellentmondással terhelt a hívó, bátorító hangja sem lehetett egyértelmű és elég erős.

Am az új utak keresőinek legtöbb okot a vívódáshoz mégsem ez, hanem a múlt-hoz való kötődés adta. Sokszálú szövedék volt ez, és úgy vergődött benne a menekülő lélek, mint a ravaszul szőtt hálóban az áldozat. Mindegyik szál külön-külön is erős volt. Sokáig láthatatlanul fonódott az ember köré; beleszületett, belenevelték; észrevétlenül gúzsbafojtta és meghatározta tudatát, gondolatát, életérzését; természetes eleme volt. Csak az új felismerések hatására indulni, mozdulni készek kezdtek érezni ennek merev feszességét, előbb itt-ott; majd az egész bénító szorítását. Feltépni sem lehetett egyszerre, csak szálanként, és az így támadt réseken előbbre is lehetett jutni, de a megmaradt kötelek még tartósan visszafogták a más irányba igyekvőket.

A szellem embereit leghatásosabban visszafogó eszköz a konzervatív világnézet. Kiterjedt, ma már sok vonatkozásban primitívnek látszó, de akkor még hatásosan működő csapdái voltak. Minden olyan bele volt ebbe építve — az előítéletektől kezdve, a vallásos vilásképen, a hamis nemzeti tudaton, a nacionalizmuson, ködös illúziókon át, a haladó erők lejáratásáig, — ami csak egy kicsit is igazolhatta és őrizhette a fennálló rend életben maradását. Ha nem is tipikusan, de mégis plasztikusan mutatja Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése, hogy még a hivatásukra ilyen tudatosan készülő, a modern líra irányába orientálódó, európai és klasszikus kultúrán nevelkedett, egymást ösztönző és bátorító pályakezdők esetében is, túl a forrongás-útkeresés természetes buktatóin milyen hatásosan tudnak feltörni és milyen virulensen tudnak hatni a konzervatív eszmék.

Lehetetlen mindezt nem éreznünk abban az ideges, türelmetlen elutasításban, ahogy pl. a fiatal Kosztolányi fogadja Ady új verseit. Mintha önmagát is igyekezne meggyőzni, makacsul ismétli; „magyar lettem, keserves, javíthatatlanul, butául naiv magyar — minden Mohácsi Jenő és Ady Endrék ellenére... mosolygok a hőbolygódott moder poétákon.”<sup>4</sup> Másutt: „A modern irodalom trónusába egy kiállhatatlan és üres poseurt ültettek.”<sup>5</sup> A továbbiakban „émelyítő” Adyról ír, aki „tanulatlan gyenge legényke” és „affektálja a világbanatot, a különködést”. Még Juhász Gyulára is megharagszik, mert nem fogadja el ítéletét Adyról, és szeliden elutasítja tanácsát; „Ne féltsen engem a nemes és álmodó Ady Endrétől, a magyar Verlaine — től.”<sup>6</sup> Babits viszont megértően válaszolt Kosztolányinak.

<sup>4</sup> Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése. Bp., 1959. 90.

<sup>5</sup> Uo. 109.

<sup>6</sup> Uo. 98.

Ebben az elutasító ágálásban volt valami a megelőzött ember keserűségéből is, de igazán szemléleti okok hozták felszínre. Nem véletlen, hogy ítéletei egybecsengtek a konzervatív kritikával. Tudatában még, különösen a nemzet és magyarság megítélésében a konzervatív nézetek munkálnak, ezért szükségszerű, hogy félreérti Adyt és el-lenségesen áll vele szemben. A magyar ugar reménytelen, de mégis lázadó, az uralkodó osztályt ostromozó hangját, még „magyar szidásnak” véli és hallatára írja Babitsnak: „Nekem viszket a tenyerem s fölpezsdül bennem ugyanaz a vér, amely a nagyapám ereiből 1848-ban lecsurgott az isaszegi síkra!”<sup>7</sup>

Babits több megértésről tanúskodik Ady iránt, de émelyítő poétának tartja, akit nem tud elfogadni. Úgy véli ő is, hogy lírájában: „a sok ízléstelenség között a legnagyobb kétségtelenül a magyar ugarra való szitkozódás.”<sup>8</sup> Együttérez és lát Kosztolányival abban is, hogy Adyt bírálva napjait ítéli meg. „Ő ez a föld nem a *lelkek temetője* —, itt nemcsak *gatyás, bamba* társak vannak. Nem tudom, van-e másutt annyi csillogó szem, él-e, igazán másutt annyi lélek mint itt?”<sup>9</sup> Nem nyilvánosságnak szánt sorok ezek, mégis hitelesen mutatják, hogy mind Babits, mind Kosztolányi döbbenettel és zavart értetlenséggel szemléli Ady líráját. Számukra ez még taszító idegenség, egy távoli más világ, mellyel nem tudtak közösséget vállalni. Eszmékben, látásban, életérzésben még nem találtak egymásra, ezért — noha a szokatlan formanyelv miatt is, — berzenkednek, de igazán Ady költészetének politikai tartalma ellen tiltakoznak és világnézeti okokból, az *Új versekből* kitárulkozó életérzést, nemzetet, társadalmat, embert más módon látó új gondolatiságot utasítják el.

A levelezésekből azonban az is kiviláglik, hogy ez az ortodox szemlélet átalakulóban van. Az elutasítás hangja mellett már az is feltűnik, hogy itt másféle szándékok és eszmék is hatnak, és nyomukban a művészi elképzelések szférájában már egy új irány kezd kibontakozni. Mind Babits, mind Kosztolányi elképzeléseiben új ízlésidé-álok, új esztétikai célok körvonalazódnak, és ahogy ezek tisztázódnak, úgy formáló-dik a maga helyét kereső, esztétikai másféleségeért küzdő ember. Ezzel párhuzamosan pedig lazulnak, oldódnak a konzervatív világhoz kapcsoló szellemi kötelékek is. Mindkettőjüknél már jól látszik, hogy merre tart a lélek, de az is, hogy milyen akadályok tornyozódnak elébe. Küzdelmekkel, vívódásokkal teli átmeneti állapot ez. Tudatuk-ban még együtt van a régi eszmékhez való kötődés a feladás szándékával, de mellettük már helyet leltek az új alakuló gondolatok, ezért egyszerre hat a régi visszatartó ereje az új előrelendítő erejével. Paradoxon; de ebben a tudatállapotban együtt létezhetett az új keresése és a jelentkező új értetlen fogadása. Csak így volt lehetséges, hogy Babits és Kosztolányi, miközben a modern magyar irodalomról álmodoztak, ennek úttörőjét, Adyt elutasították.

Babits és Kosztolányi ilyen ellentmondásokkal és lelki izgalmakkal teli útkeresése a korban nem volt egyedülálló. Fővonásait tekintve hasonló volt Schöppflin fejlődése is. Azonban ez kevesebb kitérővel, zökkenőkkel járt és gyorsabb is volt. Feltűnő ez azért is, mert megállapodottabb már, mikor kezdi érzékelni és értékelni az új irodal-mat; tehát a régihez kötöttebb, mikor az új vonzásába kerül. Mégis átfejlődése egyen-letesebb, mitha „könnyebben tudná megtagadni a magyarság túlélt formáit”. De bi-zonyára nemcsak ősei idegen származása miatt volt ez lehetséges, ahogy Komlós véli,<sup>10</sup> hanem, mert világlátása tartalmában kötöttebb, társadalmibb, összefüggéseket jobban érzékelő, egységesebbé szerveződött volt, mint pl. Babitsé, vagy méginkább Kosztolányié. Az ő új-élményük intellektuális élmény és igény volt. Túlságosan iro-

<sup>7</sup> Uo. 110.

<sup>8</sup> Uo. 113.

<sup>9</sup> Uo. 114.

<sup>10</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. Bp., 1967. 8.

dalmasított; az egyéniség, a művész joga a külön útra, ezért szemléletük szeszélyesebb és labilisabb. Schöpfung pedig kezdettől igyekszik a változások társadalmi és történelmi okait megérteni, ezért megalapozottabban és szélesebb áramaiban tudja az újat befogadni.

Ez a szemlélet nem volt egyszerre adott Schöpfung számára; csak lassan bontakozott ki, és nem volt, nem maradt ellentmondásoktól mentes sem. Amikor még 1901 tavaszán, az általa is nagyrabecsült Vargha Gyula után átveszi a *Vasárnapi Újság* kritikai rovatát, hosszabb ideig még nem tapasztalható változás; töretlenül tovább él a rovat régi szelleme. Csak évekkel később vehető észre némi eltérés, ami abban nyilvánult meg, hogy szűkült az általa méltatott konzervatív írók köre és elhangzott egy-egy rokonszenvező hang az új irodalom fiataljai számára is. Ezek még nem mutatnak radikális szemléletváltozást, de azt igen, hogy lassan módosult az alapállás, amely már eleve nem elutasító és jelen van az érteni akaró szándék; jelezve, hogy az elmozdulás megkezdődött és a tudat már nyitott, felkészülőben van az új befogadására.

Schöpfung még ebben az átmeneti állapotban volt, amikor Ady az *Új versekkel* látványos merész rohammal betört az irodalomba.

Nevével nem most találkozott először. Már a *Vasárnapi Újságnál* volt, amikor 1899-ben a *Versekről* megjelent ott egy szép méltatás. Ha nem is ő írta, de korrigálta, hiszen ez volt a feladata. A *Még egyszer* kötetéről már viszont ő írt. Tehát szemmel tartotta Ady fejlődését. Csakhogy a két első kötet még alig sejteti az *Új verseket*, és hiába ismerte az előzményeket, ennek különös hatására nem volt felkészülve. Olvasta ugyan külön-külön a költeményeket, és azok nem is voltak hatástalanok reá, de ekkor még nem kellett mérlegelnie azok különös világát, és főleg nem kellett tisztázni a hozzájuk való viszonyát. Azonban amikor kézbe vette a kötetet, -különösen, hogy írni készült róla- mindez elkerülhetetlenné vált. S ráadásul most érezte meg először, amit később Ignotus, de ő is írt, hogy „Ady versei, ha kötetben egyfolytában olvassák, nagyobb hatást tesznek. A könyvek súlya nagyobb, mint az egyes versek súlyának összege.”<sup>11</sup> S valóban, az *Új versekből* az új gondolatok, új életérzések lírai motívumai egybefogottan, friss erővel zuhatagként zúdultak rá. Nem csoda, ha döbbenettel fogadta.

Ez még akkor is természetes lett volna, ha Schöpfung is érezte volna már a magyar ugar lehúzó erejét, a lélek kipánvázottságát, ha neki is élménye lett volna a félfeudális világ anakronisztikus retrográd jellege. Ady hatásának viszont egyik titka éppen az volt, hogy motívumai olyan közösségi érzéseket fejeztek ki, amely sokak élménye, életérzése volt, csak kimondatlanul izgatták a lelkeket, és a versek ezt tudatosították. Ezért akikben adott volt ez az élmény, azok hamar ráhangolódtak és világukat magukénak érezték.

Schöpfung még nem jutott egészen eddig, ezért részben idegen volt számára ez a világ, és az első reagálásaiban az elutasítás is benne volt. Azonban tudatában már sok minden megmozdult. Voltak neki is sejtései, döbbenetes felismerései, és egyre többet foglalkozott az új dolgokkal. Igaz, tudatában, világnézetében ezek még nem váltak meghatározókká, de az *Új versek* élményanyaga már talált kapcsolódási pontokat, ezért az elutasítás sem lehetett egyértelmű és végleges. A versek ismételt olvasásakor kétfelé is küzdött a lélek; igyekezett ellenállni az új gondolatoknak, ugyanakkor ezek önmaga ellen is izgatták. Újra és újra végig kellett gondolnia korábbi nézeteit, és e kritikus napokban, éppen az *Új versek* tudatosító és felszabadító hatására, egyre távolodik régi énjétől. Hetekig tartott ez az önmagával való küzdelem, még nem is jutott teljesen nyugvópontra, de eredményeként az új élményekkel szemben már elernyedett az ellenállása és megerősödött a készsége az elfogadásukra.

<sup>11</sup> SCHÖPFLIN: A magyar irodalom története a XX. században. 173.

Erről a furcsa ellentmondásos élményéről később többször is pontosan vallott. 1912-ben így: az *Új versek* „hatását e sorok írója alighanem tipikusan élte át önmagán. Véletlen körülmények folytán ekkor találkozott először Ady nevével úgy, hogy számolni kellett vele. Az első, felületes benyomásom nyugtalanító, zavarba ejtő és ellentmondásokat provokáló volt, de a költő már ekkor megnyerte a csatát olvasója ellen; versei ellenállhatatlanul ingerelték a továbbfoglalkozásra. Az egész annyira új volt, annyira szokatlan, annyira ellenkezett mindazzal, amire az eddigi magyar tradíció rátanította az embert, de viszont annyira tele volt hangokkal, sejtelmekkel, hogy az idegenkedő, szinte megdöbbenet érzés maga izgatta az olvasót önmaga ellen a mélyebb, behatőbb elmerülésre.”<sup>12</sup> 1923-ban pedig így idézi fel: „Aztán jött az *Új versek* könyve, a nagy sajtó-lárma körülötte. A könyv és a sajtó-lárma megzavart, a kis könyvet gyanakvó érzéssel vettem a kezembe, erős belső ellentmondások között olvastam, hetekig hordtam magamnál, töprengtem rajta, sok nyugtalan órámm volt miatta.”<sup>13</sup>

Ez a lelki izgalom, önmagával és Adyval való küzdelem, ellenkezéseket és vállalást egyaránt kiváltó kevert élmény hatja át Schöpplin *Új versekről* írt kritikáját is. Nem volt ez szokványos kritika. Nemcsak azért, mert a hirtelen támadt „sajtólármában” az érteni akaró szándéka, elismerő hangja egyedül állt a konzervatív lapokban, hanem azért is, mert elsősorban nem a versekről, hanem azok rágyakorolt hatásáról és az átélt lelki izgalmakról szólt. Erre még évek múltával is így emlékszik vissza: „ebben a pár sorban benne van az élményem; viaskodásom Adyval, ellenvetéseim és hatása ellen való védekezésem, de a nagy benyomás is, melyet rám tett s végeredményben a meghódolásom.”<sup>14</sup>

Valóban, mindez együtt fogalmazódott meg az *Új versekről* írt kritikájában. Azonban az elmúlt hetek belső viharai már elcsendesedtek. Nyugvópontra jutott a lélek, jelezve, hogy a hirtelen rázúdult Ady-élménnyel való izgalmas küzdelme valójában már majdnem eldőlt. Erre mutat lehiggadt hangja, nyugodt érvelése, de leginkább az, hogy a hangsúly az elfogadáson van. Még ellenvetései, -amelyeket még konzervatív szellem ösztönöz, - sem egyértelműek; egyszerre mutatnak oldódást és közeledést. Ezért ebben a kritikában már nyoma sincs a kategorikus elutasításnak. A számára még idegen gondolatokat a „talán, „lehet” megengedő kitételekkel kérdőjelezi meg. Kétségtelen, ez a mentalitás itt nem az óvatos kritikus bártortalansága volt, hanem természetesen kifejeződése a kétségek között gyötrődő, még a régihez is kötődő, de már másképpen is látó énnak. Ezért lehetett neki Ady „lelki élete”, ahogy a versekből „elénk tükröződik nyugtalanító különösségével hol vonzó, hol taszító.”<sup>15</sup> Vagy: „van ebben a nekigyürkőzésben kétségtelen genialis vonás, de van egy kis póz affektálás is.”<sup>16</sup>

Következetesebbnek látszik ott, ahol Ady társadalmi látását bírálja. Úgy véli; „Szándékosan kivívják az ellentmondást azok a versek, amelyekben a mai szellemi állapotokról szól.”<sup>17</sup> Majd így összegzi az *Új versek* egyik alapérzését: „Azt hiszi, nálunk akkora szellemi kód fogja el a lelkeket, hogy igazán eredeti, új gondolatok át sem tudnak hatolni rajta s ezért igazán eredeti tehetségeknek el kell pusztulni ebben a sorvasztó, fojtó atmoszférában.”<sup>18</sup> Ő még nem tartja ilyeneknek az adott viszonyokat, ezért felesel Adyval; ítéletét „kétfelől is túlzásnak” tartja. „A világon mindenütt úgy van, hogy aki az élő és meggyökeresedett felforgatásával akar nyitást csinálni, ki

<sup>12</sup> SCHÖPFLIN: Magyar írók. . 102—103.

<sup>13</sup> SCHÖPFLIN: Első találkozásom Adyval. Nyugat, 1923. dec. 1.

<sup>14</sup> Uo.

<sup>15</sup> SCHÖPFLIN: Új versek, Vasárnapi Újság, 1906 10. sz.

<sup>16</sup> Uo.

<sup>17</sup> Uo.

<sup>18</sup> Uo.

új utakat akar törni, kínos küzdelmeket kell vívnia,” és „aztán meg talán mégsem olyan kétségbeejtők a mi állapotaink.” -írja.<sup>19</sup>

Ezek az erőtlén érvek önmagukban is beszédeseek; nincs már szilárd hit mögöttük, úgy vitázik, hogy önmagát is megkérdőjelezi. Erről vall az is, hogy túlzásról szólt, éreztette, hogy bizonyos megszorításokkal azonosulni is tud Adyval. Ezt emeli ki a másik kulcsszava, a „talán” is, mely itt nemcsak az élet veszi el az ellenvetésnek, hanem egyben a lélek bizonytalanságát is felfedi.

Am nyoma sincs ennek a belső ingadozásnak akkor, amikor Ady eredeti hangjáról, különös költői kvalitásairól szól. Visszafogó ellenérzései ellenére is, meggyőződéssel nagy költőnek tartja őt, aki „még a versek tartalmától idegenkedőket is magával ragad,”<sup>20</sup> vagy: „Már most is a költői érzés olyan járatlan mélységeit nyitotta meg számunkra, oly erős és érdekes egyéniségeket tárt elénk, hogy okvetlenül sokat kell várni tőle.”<sup>21</sup> És „aki irodalmunk jövője iránt érdeklődik, meg kell, hogy jegyezze a nevét.”<sup>22</sup>

Schöpflin számára az *Új versek*-kritikája, vallomásai is mutatják — nem egy kötet volt a sok között, hanem olyan, amely sorsosan belenyúlt életébe. Igaz, gondolatvilágát nem érintette teljesen készületlenül; kételyei a meglevővel szemben és érdeklődése az új iránt már előbb is megvoltak. De ezeket az ébredező érzéseket, sejtéseket, félénken lappangó gondolatokat mégiscsak az *Új versek* bátorították öntudatra és ha egyelőre még idegenkedett is tartalmától, de nem tudott szabadulni tőle. Végül a versekben lévő gondolatok, új életérzés és látás arra készítették, hogy számot vessen önmagával, újraértékelje a világról, társadalomról, magyarságról meglevő fogalmait. „Ez volt első találkozásom Adyval”<sup>23</sup> írja később. És, ha nyugtalanító éjszakái is voltak miatta, de élete nagy fordulója lett.

Ennek látható jelei hamarosan meg is mutatkoznak. Érezhetően megnövekedett a társadalmi gondok iránti érdeklődése. Igyekezett megérteni az új mozgalmak céljait. Helyzeténél fogva természetes, hogy a polgári baloldalhoz orientálódott, de nyitott szemléletére jellemző: tájékozódásának nem szabott határt. Pl. az egyik kritikájában a szocializmusról írta; „Ilyen nagy méretű és a jövő irányításában döntő szerepre hivatott társadalmi mozgalmat ismernünk kell.”<sup>24</sup>

Schöpflin Ady-élményének gáttörő szerepe mégis leginkább az irodalommal kapcsolatos szemléletváltoztatásában mutatkozott meg. Hirtelen kinőttnek, elnyűttnek érezte a konzervatív irodalom ruháját és ha nem is dobta sutba, mégis esze, szíve, ízlése az új irodalomé, melynek értője és elkötelezettje lett. Nemsokkal az *Új versek* után már Kaffka Margitot méltatta, akit: „a mai irodalom legmagasabb rendjéből valónak” tartott.<sup>25</sup> Majd Bíró Lajos tehetségéről írt. Néhány számmal később Kosztolányira és Juhász Gyulára figyelt fel. És ahogy jöttek az új nevek, úgy bővítette ő is a kört és végül látókörébe fogta az egész új magyar irodalmat.

Pedig Schöpflinnek most már nemcsak a megmaradt kételyeivel, de lapjával is meg kellett küzdenie. Néhány hónap múltán ennek is megmutatkoztak az eredményei. Noha a lap konzervatív karakterét nem tudta megváltoztatni, de az irodalmi rovatot óvatosan átalakította. Fenyő Miksa írja; „valóságos csodát művelt. A lap kritikai rovatába könyvbírálatával modern szellemet vitt, teremtő erejét, s a *Vasárnapi Újság*-got odáig fejlesztette, hogy olyan írók munkáit is hozta, akiknek szelleme ott eladdig

<sup>19</sup> Uo.

<sup>20</sup> Uo.

<sup>21</sup> Uo.

<sup>22</sup> Uo.

<sup>23</sup> SCHÖPFLIN: Első találkozásom Adyval. Nyugat, 1923. dec. 1.

<sup>24</sup> SCHÖPFLIN: Szocializmus. Vasárnapi Újság, 1906.

<sup>25</sup> Uo.

idegennek, sőt provokálónak hatott volna.”<sup>26</sup> Ezzel természetesen nem vált a lap a modern irodalom szemléjévé, továbbra is a konzervatív irodalom fóruma maradt, de számról-számra változott és egyre több modern író közzétett, hamarosan Adyt is. Jellemző Schöpfungl in igyekezetére: egy hagyományos konzervatív lapban áttörte a konzervatív kereteket, és ott a kortárs irodalomnak szinte a keresztmetszetét tudta megmutatni.

Ady nemsokkal az *Új versekről* megjelent kritika után Párizsból levélben fordult a szerkesztőséghez és felajánlotta közlésre a párizsi aktualitásokról szóló cikkei t. Bizonyára nemcsak azért tette, mert akkoriban igen korlátozott publicitása volt, csekély közönségű és kevés tekintélyű lapokban dolgozott és szüksége volt a nagyobb nyilvánosságot biztosító fórumra, hanem azért is, mert Schöpfungl in kritikáját megértéssel fogadta; észrevette a közeledési szándékát és a tétovázás ellenére is, a feléje nyújtott kezét. Schöpfungl in ajánlatára felkérték Adyt, hogy írjon, aki ezután rendszeresen küldte cikkei t. Tavasszal pedig Bölöni fordult Schöpfungl inhez Ady kérdésével, „hog y közölnének-e tőle verset is. Én már akkor -írja Schöpfungl in — teljesen az *Új versek* megjelenése után lapokban nyilvánosságra került újabb versek hatása alatt voltam és örömmel izentem igent Bölöni útján a költőnek. Jött is nemsokára vers Párizsból, három.”<sup>27</sup>

A levél- és üzenetváltást hamarosan követte a személyes találkozás is. Ady amint hazajött Párizsból, felkereste Schöpfungl in t. Erre a látogatásra évek múltán így emlékezett Schöpfungl in. „Májusban vagy júniusban lehetett, egy délután belépett szerkesztői szobámba Ady Endre. Sohasem láttam, arcképét sem, mégis azonnal megismertem... Kissé elfogultak voltunk mind ketten, habozva indult meg a beszélgetés. Aztán belejöttünk.”<sup>28</sup> Schöpfungl in, aki nem könnyen oldódó, kissé feszes, tartózkodó egyéniség volt, most zavart megilletődéssel, belső izgalommal fogadta Adyt. Nem csoda, hogy ebben a feszült lelki állapotban nem találta mindjárt a kellő szavakat. Kezdetben mintha méregették volna egymást, de Ady hamarosan „belelendült” és feloldotta a feszültséget.

Amit máskor nem szívesen tett, most részletesen magyarázta poétikáját. Nyilván azért is, mert nagyra becsülte Schöpfungl in t és azt akarta, hogy értse s szeresse őt. Sorravezte költészetének fontos kérdéseit. Többek között kitért arra, hogy közvetlenségre törekszik. Értelmezte szimbólumait és a franciákhoz való viszonyát. Tőlük „tanultam meg azt — mondotta —, hogy mi mindenről lehet írni, amit a magyar versben tilosnak tartanak. Máskülönben Csokonai és Petőfi a költőim.”<sup>29</sup> Szólt arról, hogy ő: „elkerüli a költészet ősi kép- és szólamkincseit, saját kép-nyelvet akar teremteni magának, mert a képes beszédet a költészet legfőbb közlő szervének a költészet nyelvének tartja.”<sup>30</sup> Végül a sokat támadott hazafias és politikai költészetéről beszélt.

Schöpfungl in minden idegszálával figyelte; magába szívta Ady szavait, oly mélyen, hogy csaknem húsz év után is frissen élt benne az első találkozás emléke. Úgy vélte, „kulcsot adott a kezébe költészetének megértéséhez” és „Személye, szavai nagy hatást tettek rám, napokig mind csak rá gondoltam.” Ha kezdetben volt is némi ellenvetése, de Ady érvei nyomán az hamar elszállt, végleges lett a hódolása. Egymást értő és egymás iránt kölcsönösen rokonszenvező emberként váltak el. Hamarosan újra találkoztak; egyre közelebb kerültek egymáshoz és elkezdődött egy tartalmas, szép barátság, mely életük végéig tartott.

<sup>26</sup> FENYŐ MIKSA: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. 87.

<sup>27</sup> SCHÖPFLIN: Első találkozásom Adyval.

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> Uo.

<sup>30</sup> Uo.

<sup>31</sup> Uo.

Ez a kezdődő barátság azt is jelezte, hogy Schöppflin pályáján az átmenetiség befejeződött. Beérték vívódásainak, töprengéseinek eredményei. Különösen az Ady-élmények tudatosító hatására kitört a konzervatív eszmék korlátai közül és vállalta azokat az új eszméket, életérzéseket, esztétikai célokat, amelyeket az új irodalom hordozott. Erre vall a *Vér és arany* kötetéről írt kritikája is. Ebben már nyoma sincs a kétségek között vergődő lélek nyugtalanságának; meghódolt és belső meggyőződéssel tudott írni a kötet értékeiről. Im, már véglegesen megtalálta helyét Ady mellett és az irodalom bal oldalán.

Schöppflinnek ez a hűséggel és barátsággal áthatott Ady-képe soha nem merevedett élettelen maszkká; mindig rajta volt az élet éltető színe. Nyitott volt ez, állandóan készen az újabb elemek befogadására, ezért szüntelenül változott; egyénibb és gazdagabb lett. Azon kevesek közé tartozott, akik majdnem együtt tudtak fejlődni a költővel és ahogy kitejlesedett Ady lírája, úgy gyarapodott újabb s újabb felismerésekkel az ő Ady-képe is. Igaz, némi fáziskéséssel; és Adyt forradalmiságában nem tudta követni, csak megérteni, mégis, korában az egyik legteljesebb Ady-kép az övé volt. Kialakulásának, éppen a fokozatosan bővülő, mélyülő és újuló Ady-élmények hatására jól elhatárolható fejlődési szakaszai voltak. Azonban ezek a szakaszok nem estek egybe a költő fejlődésével, nem voltak minden változást azonnal érzékelő és visszaadó tükörképek, de főbb vonalaikban lépcsőfokról lépcsőfokra híven követték Ady útjának emelkedését.

Az első szakasz 1908-ra teljeseedik ki, melynek tartalma: küzdelem Ady hatásával; a költővel való azonosulás, az *Új versek* és a *Vér és arany* világgépének elfogadása; Schöppflin új irodalom- és politikai szemléletének kialakulása volt. A második szakasz: Ady melletti harcainak, a költő életművének újabb s újabb összegezésének kezdete, és annak felismerése, hogy Ady pályájában 1908 után fordulat kezdődött. Ennek számbavételéhez, jelentőségének megértéséhez főleg a *Szeretném, ha szeretnének* kötet hatására jutott el. Ez a szakasz a háború idején tetőzött, amikor felfigyelt arra, hogy a háború ellen küzdő Ady *A halottak élénél* költészetének és egyben a magyar lírának csúcsára jutott. A harmadik szakasz az 1919 utáni kényszerű újraértékelés volt. Végül a negyedik szakasz a 30-as évek közepétől több nekifutás után az Ady-élmények összegezését hozta el. Minden szakasz egymásra épülő, de más — eltekintve az 1919 utánitól —, mélyebb és teljesebb meglátást tartalmazott, csak egy volt bennük mindig változatlan: az Adyhoz való hűség, a költő bátor vállalása.

## 2. Schöppflin Ady-képe az *Új versek* és a *Vér és arany* korában

Schöppflin az Ady-élmények jelentkezését — amire maga is többször utalt — tipikusan élte át. Megszűntek korábbi ellenkezései és az *Új versek* második kiadásakor írt kritikájában már a vállaló, egyetértő hang szólalt meg. Teljesen ráhangolódott Ady életérzéseire, gondolatvilágával azonosult. Amikor a *Nyugat* megindult, már átalakult politikai és irodalmi szemlélete és természetes volt, hogy Osvát őt is felkérte a közreműködésre. Egyszeriben a mozgalom középpontjába került; szava, ítélete mérvadó lett, ezért az ekkorra kialakított Ady-képének is tekintélyes helye volt a kor irodalmában. Önmagában már ez is indokolja, hogy közelebbről is szemügyre vegyük ennek a képnek a főbb jellemzőit. Melyek voltak ezek?

Kétségtelen, legszembetűnőbb az a hasonlóság volt, amely Schöppflin Ady-képét csaknem teljesen azonosrá tette a pályatársaiéval. Sok közös vonásban megnyilvánult ez az egyezés. Mindenekelőtt abban, hogy megítéléseikben közös volt a hangsúlyozott vállaló s hódoló hang. Ekkor ez mind Schöppflinnél, mind a *Nyugat*ban szükségszerűen került előtérbe, mert olyan nagy volt a kontraszt Ady és a kortárs líra között és vele



oly felkavaró erővel jött az új, hogy a különböző eredetű vállalások után a felfedezések friss, mámorító hatása alatt, az átélt lelki izgalmakban először a csodálat hangja szólalt meg. De még inkább azért, mert a hamar megindult támadások abszolút elutasításait abszolút elismeréssel kellett ellensúlyozni. Még a vitatott szempontokat is az aktuális politikából kiindulva egyoldalúan az ellenpropaganda adta, és a védelemnek ezekre kellett összpontosítania. Ebben a helyzetben szó sem lehetett Ady költészete valós értékeinek reális elemzéséről. Csak részletek világosodhattak meg. Ennek következtében mind Schöpfung, mind a *Nyugat* képeiről nem teljesen a valóságos Ady-arc, hanem vázlatos, főbb vonásokkal stilizált mása nézhet felénk.

A másik hasonlóság Schöpfung és a *Nyugat* Ady-képe között a tartalom azonosága volt. Igaz, ez az egyezés csak bizonyos pontig terjedhetett, mert a régi szemléletet és ízlést romboló, újat építő Ady-élmény nem önmagában, hanem egyénenként más-más eredetű élmények kölcsönhatásában érvényesült, és végül is azt, hogy ki hogyan látta Adyt, világtképéből mit, mennyit tudott elfogadni, ez a kettő együtt döntötte el. Ennek következtében is 1919 után többnyire részre bomlottak az Ady-képek. Azonban ez most nem következett be: csak motiváló hatásuk érvényesült, mert az alapélmény, a félfeudális világ elutasítása és a progresszió vállalása közös volt, ezért az Ady-élmények velük egynemű, rokon élményekhez kapcsolódhattak és az Ady-képek is egyneműbbek lehettek.

Az Ady-képek egyezését a közös életérzések mellett igazán az azonos eszmei alapok tették lehetővé, az, hogy mind a *Nyugat*, mind Ady lírája ekkor még teljes egészében a polgári radikális eszmekörön belül volt. Köztudott, hogy az *Új versek* és a *Vér és arany* kötetek nagyjereű, színes motívumrendszereiben a forradalmi hang még rejtve szunnyad, az alapérzés — mint ahogy Király István elemzései bizonyítják — az érzelmi lázadásé. De már felszínre tör korlátokat nem tűrő, „csak azért is” akarata és egész lényét átható sóvárgása az élet teljessége felé, és megvolt benne — Schöpfung szavaival — a költő legnagyobb merészsége, ami Petőfi óta elveszett: mert különbözni. És nemcsak esztétikában, de politikai nézetekben is. Ledobja magáról a félfeudális, konzervatív szellemi egyenruhát és újraértékel már mindent, kiürült fogalmakat új tartalommal tölt meg. Azonban mindez a polgári radikális eszmekörön belül történt. Lírájának még nincs olyan eleme, amely kitörne ebből s hangja is alig volt idegenítő, ezért a vállalása is ebben a körben teljesebb és egységesebb lehetett.

Mindemellett Schöpfung és a *Nyugat* Ady-képe kölcsönösen egymást is alakította. Ez azért volt lehetséges, mert Schöpfung ekkori Ady-megítélése az alapkérdéseket illetően már teljesen harmonizált a kortárs *Nyugat* nemzedékével. Ez természetes is volt, hiszen a közös élmények, az intellektuális nyugtalanság szelleme, tiltakozás a meglevő ellen, valamiféle új iránti vágyak és rokon irodalmi célok összefűzték őket. Noha a *Nyugat* nem megkötött irodalmi, még kevésbé kidolgozott politikai program alapján indult, hanem a szabadság és tehetség kötetlenebb jelszavával, ezért különböző esztétikai célú és politikai nézetű írók csoportosultak köréje. Igaza volt Schöpfungnak: „ez volt a szerencséje, éppen a szólásszabadságnak ezzel a szellemével vált egy szellemi felszabadulás eszközüvé, amelynek értékét nem szabad alábecsülni.”<sup>32</sup> A magyar irodalomban először igazán a *Nyugat* tudott termékenyítő atmoszférát teremteni.

A mozgalom jellege olyan volt, hogy sokféle egyéni gondolat alakított itt; egy soha nem kodifikált, mégis közösen elfogadottat, melyet megszorításokkal programfélnévé nevezhetnénk, és ez tudatosított, termékenyen visszahatott az eszmekörön belül levőkre. Ugyanez volt jellemző az ekkor még egységes, később differenciálódott *Nyugat* Ady-képére is, amely egyéni felismerések által alakított kollektív élményt tartalmazott. Ez viszont visszahatott az egyéni Ady-képekre és ezeket nemcsak keretbe fogta, de lénye-

<sup>32</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. 93.

ges elemeit meg is határozta. Az eszmék szabad cseréjében észrevétlenül és természetesen működött a kölcsönhatások „mechanizmusa”. Alóla Schöpflin sem vonhatta ki magát; az ő Ady-képe is egyszerre alakító és alakított volt. Az Ignostustól, Hatvanytól és másoktól érkező pozitív gondolatokat beépítette a maga Ady-ítéleteibe, de ezeket előbb átszűrte a gondolatrendszerén, új összefüggésekbe helyezte őket és kiegészítette megfigyeléseivel; így a közös jegyekkel együtt is önálló lett a kép, és rajta az azonosság mellett jól érzékelhető különbségek is voltak.

Közülük legfajtyulósabb az volt, hogy Schöpflin már ekkor jobban megértette Ady igazi újságát; egyszerre ismerte fel poitikai és esztétikai másféleségét. Pályatársai gyakran átsiklottak Ady új költői világképén és az esztétikai másféleségére tettek a hangsúlyt. Jelentőségét is elsősorban a hagyományos formakeretek áttörésében és új költői eszközök teremtésében látták. Schöpflin pedig az új formák szuggesztív motívumrendszereiből kiérezte az új költői világképet is; felfigyelt arra, hogy Ady költészetében együtt újult meg a líra a gondolattal. Már az *Új versek* kritikájában írja: „saját világfelfogást, saját hangot és irányt hoz... a költői érzések járatlan mélységeit nyitotta meg.”<sup>33</sup> Itt még a sorrend is beszédes; előre, a hangsúlyozottabb helyre a világfelfogást tette.

Ez a felismerés már önmagában is jelentős volt. De Schöpflin tovább ment; minősítette is ezt a világfelfogást, és újszerűsége mellett átfogó grandiózus jellegét is hangsúlyozta. Pályatársaitól abban is különbözött, hogy ő nyomatékosabban szolt e világkép gondolati tartalmáról. Hamar felfedezte, hogy Ady lírájában a kor emberének alapérzéseit egybefogó, az étellel merészen szembenéző, nagy volumenű: embert, társadalmat, nemzetet, magyarságot érintő sorsos gondolatok vannak, melyek újrafogalmazták az embernek önmagához és az élethez való viszonyát. Nagy horderejű, állásfoglalásra készítő gondolatok voltak ezek, melyeket el lehetett fogadni, vagy lehetett velük vitázni, csak egyet nem lehetett tenni: kitérni előlük.

Ady költészetében igazán ezek a gondolatok váltak formateremtő erővé is. Nagyívű képei, időben, térben tágas versszerkezetei, szimbólumai révükön születtek és egymást felerősítve éltek. „Egy szélesen kirajzolt — írja Schöpflin — étapperol-étappéra szemünk elé fejlődő világkép ez a költészet, nagy époszok világképe, de sajátosságát az adja meg, hogy nemcsak a kép egyes részleteit látjuk meg benne, hanem azt a mindig megújuló drámát is, amely a költő lelkében a kép megrajzolásakor kifejlődött, az élményt, amely a képrészeknek az anyagát, a feszültségi fokát és ábrázolási módját meghatározta és a hangulati reakciókat, amelyekből a kép ritmusa kialakult.”<sup>34</sup> Így újult meg itt a líra; a világkép és a forma egyszerre.

Schöpflinnek már ez a felismerés lesz a mércéje. Csak erről a magaslatról vehette észre, amikor hamarosan a — korábban még neki is kedves — konzervatív irodalmat bírálja, hogy ez: „a kicsi dolgok, kicsi formák művészete volt” és csak „vegetált a langyos vízben. Nem adott nagy élet ideákat... Nem volt egy költő egyéniség, originális formaalkotó és az embernek önmagához és az élethez való viszonyát újrafogalmazni igyekvő szellem.”<sup>35</sup>

Pedig ez az újrafogalmazás Schöpflin szerint a kor sürgető parancsa volt, mert már annyira megváltozott a társadalom, annyira átalakult az élet és hatásukra oly sok nyugtalanító érzés, feszültség izgatott és halmozódott fel a sejtésekben, hogy kimonadásuk, tudatosításuk nélkül már nem lehetett tovább menni. E gondolatsorkapcsán most arra érdemes figyelni, hogy Schöpflin észreveszi, hogy az igény és a kényszerítő hajtóerő a társadalomból jött.

<sup>33</sup> SCHÖPFLIN: A magyar irodalom története a XX. sz-ban. 173.

<sup>34</sup> SCHÖPFLIN: Vasárnapi Újság, 1906. 10. sz.

<sup>35</sup> SCHÖPFLIN: A magyar irodalom a XX. sz-ban. Nyugat, 1924. 11. sz.

Kétségtelen, ez a felismerése részben Taine-től indult ki. Úgy vélte ő is, hogy a morális dolgoknak éppen úgy, mint a fizikai dolgoknak megvannak az összefüggései. Igaz, e párhuzam is jelzi, hogy a természettudományból jön ez a gondolat, és főleg a biológia törvényeit viszi át a morálisra, szellemi és társadalmi szférákra, ahol viszont mások a törvények. De Taine-nek — akit 1912-ben szenvedélye miatt már bírál — nem az egész gondolatrendszere él itt tovább, hanem Schöppflin ebből főleg az összefüggések keresésének szükségét emelte ki, ezért e rendszer csapdait is többnyire elkerülte. Hasonlóan járt el Taine ellentmondásos milieu-elméletével is. Remélte, hogy a „három erő”; a *faj, környezet, időpont* tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek felfedhetik az irodalom fejlődésének törvényeit. Azonban a „három erőből” már eleve alig vette figyelembe a fajt — ami sem Taine-nél, sem Schöppflinnél nem volt azonos a fajelmélettel, természettudományos fogalom volt. Pl. Ady forradalmiságát olykor ősi lázadó szellem kitörésének, valamiféle faji tulajdonságnak tartotta. A másik „két erő” átalakult szemléletében és a *környezet* az adott kor társadalmi, az *idő* meg az adott kor művészeti, irodalmi viszonyait jelentette. Átvette még a pozitívizmusból az organikus fejlődés evolúciós elméletét. Főleg azt a gondolatot, hogy az irodalomtörténetnek az irodalom múltját evolúcióként kell felfogni, melyben szüntelen változásokkal a nemzet szellemi története bontakozik ki. De ez az elv is abban segítette őt, hogy az adott jelenségeket történeti összefüggésekben vizsgálja. Kétségtelen, voltak már a századfordulón termékenyítőbb gondolatok is. De részben ezek hatására nem azonosult a pozitívizmus teljes gondolatrendszerével. Nem vette át pl. ennek agnosztikus szemléletét és nem mondott le annak megértéséről, ami „rejtett”, mert „megközelíthetlen”. Faktualizmusát is kerülte.

Azonban még ezekkel a megszorításokkal sem köthetjük Schöppflint a pozitívizmushoz, mert gondolatrendszerét máshonnan jövő eszmék maradandóbban formálták. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy pályájának elején tele volt a kor izgató új eszmékkel. A *Husadik Században* közölt tanulmányok a radikalizmust és a fennálló renddel szembeni kritikai magatartását erősítették. Közvetlen hatással voltak rá Ignótus munkái is, akiről Schöppflin később így írt: „Ő dobta be az irodalmi gondolkodásba a legtöbb új gondolatot.”<sup>36</sup> És közben jöttek az új gondolatokkal teli Ady-élmények, melyek gondolatvilágát nemcsak korrigálták, de gazdagították is.

Schöppflin világképe és irodalomszemlélete a XX. századi új eszmék és Ady-élmények egymást erősítő hatására fejlődött tovább. Minden lépés, ami őt közelebb vitte Adyhoz, egyben közelebb vitte a kor új eszméihez és ennek birtokában teljesebben értette Adyt, e magasabb színről pedig egyre tudatosabban látta korát. E folyamatban meghatározó szerepe az Ady-élményeknek volt. Legközvetlenebbül a bennük levő gondolatok hatottak Schöppflinre. Ő maga írta erről: „úgy érzem, Ady benne van legtöbb gondolatomban, beleszívódott egyéniségembe,” „annak alkotó részévé vált.” Vagy „Ady legnagyobb irodalmi élményeim közé tartozik és lényegesen módosította az irodalomhoz való viszonyomat.”<sup>37</sup> Ady pedig már a *Népszava*-vitában így írt: „Meri-e valaki Petőfit elgondolni (bármilyen mást tanítottak bele a jól irányzott babonák) Petőfi kortársai s a kor és a gazdasági kényszerűség nélkül. Örülök, hogy én írhatom meg véletlenül, legelőször, de mindenesetre legnyíltabban, hogy ez az egész új, mai irodalmi kalamajka sohse lett volna meg a szocializmus magyar felnövekedése nélkül.”<sup>38</sup> Igaz; Schöppflin így nem fogalmazott volna. Az ő felfogásában a társadalom, noha felfigyelt az osztályok léteire és különbözőségére, mégis nem a gazdasági kötődöttségével létező, ezzel változó, hanem önmagában levő elvontabb valami, ezért,

<sup>36</sup> SCHÖPFLIN: A magyar irodalom története a XX. sz.-ban. 112. 1.

<sup>37</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. 29.

<sup>38</sup> ADY: Irodalmi háborúság és szocializmus. Ady-Múzeum. I. 111.

amikor az irodalom éltető „gyökereit” vizsgálja; a társadalmi háttérrel elemzi, nem tud mindig következetes lenni, de az összefüggések keresésének az igénye már így is benne élt.

Ezek a több szálról jövő, egymást kiegészítő, módosító és az Ady-élményben átalakulva összegeződött gondolatok tartósan beépültek Schöppflin irodalomszemléletébe. Ez olvasható ki az 1919-ben megjelent tanulmánykötetének előszavából is, amelyben kritikus, irodalomtörténész nézeteiről vallott. Már korábban könyvet készült írni az új irodalomról, mely még mindig terve volt, s erre utalva, munkája célját így körvonalazza: „összefoglalón fogja tárgyalni a magyar irodalom újabb jelenségeit, azoknak a múlttal való kapcsolatát és a magyar élet újabb fejleményeihez való viszonyát.”<sup>39</sup> A továbbiakban kifejtettebben szól erről, amikor az irodalomról való gondolatait magyarázta: „Én az irodalmat nem bírom úgy nézni, mint ahogy kritikusaink nagy része szokta: egyes írók vagy írói csoportok önkényes tetszésüktől és elszánásuktól függő alkotásai konglomerátumának, sem valami külsőlegesen, logikailag megkonstruált s hivatalosan fémjelzett tantételekhez való alkalmazkodásnak, vagy velük szemben való pártütésnek, még kevésbé minden egyébtől független l'art pour l'art játéknak. Az irodalom organikus valami, a nemzet életének olyan életjelensége, mint akár a politika vagy a gazdaság, s ezért minden irodalmi jelenségnek megvannak, meg kell, hogy legyenek a gyökerei valahol a társadalomban, amelynek az irodalom egyik megnyilatkozási formája.”<sup>40</sup>

Ha e gondolatokat kiegészítjük azzal, hogy Schöppflin a társadalmi és történeti összefüggések mellett igen fontosnak tartotta az írói egyéniség és műve közötti kapcsolatot, a mű mögött világító emberi egyéniség, az író élményeinek, műveihez való viszonyának vizsgálatát, akkor együtt vannak irodalmi szemléletének ekkorra már kialakult legfontosabb elemei.

Schöppflin Adyt ezeknek az Ady-élmény által is alakított elveknek a segítségével kortársainál már ekkor mélyebben; a hazai fejlődéshez és a magyar valósághoz kötöttebben tudta megérteni. Igaz, Ignótus és mások is felvetettek értékes gondolatokat az új irodalom nemzeti jellegéről, a hagyományokhoz való kapcsolódásáról, de ezeket az eszméket tényekkel igazolt rendszerbe Schöppflin állította. Többször is bizonyította, hogy az irodalom természetes léte a fejlődés, ami a társadalom sodrában halad, ezért a társadalmi változásokkal szükségszerű az irodalom megújulása is. Ezzel a koncepcióval természetesen érvelhetett amellet, hogy az új irodalom és Ady nem megszakító, hanem ellenkezőleg, továbbépítői voltak a nemzeti irodalomnak. Az elkövetkező években kellett is ez az érv az Ady-körűli harcokban, de fontos volt Schöppflin számára is. Általa teljesebb lett az Ady-képe, mert mélyebben értette meg ostorozó, csak azért is vállaló, sorsosan kötődő, keserű, dacos magyarságát.

Ebbe az irányba munkált az a gondolata is, miszerint minden irodalmi jelenségnek megvannak, meg kell, hogy legyenek a gyökerei valahol a társadalomban. És ő igyekezett is megkeresni ezeket a gyökereket. Már a *Város* című tanulmányában — amellyel 1908 elején bemutatkozott a *Nyugat*ban — azt elemezte, hogy a társadalmi változások és ennek következtében a városi élet térhódítása, az életérzések átalakulásai, másképp élő s látó embertípusok megjelenése, hogyan hatottak az irodalomra. Felfigyelt arra, hogy azokat az irányokat, amelyek nem érzékelték a változásokat, a fejlődő élet félrelökte és ezek szükségszerűen ellaposodtak, életérzéseik kiürültek, formáik megmerevedtek és kis dolgok kisszerű kifejezőivé váltak; azok viszont, amelyek megnyilatkozásai voltak az újnak, megteltek étellel és friss erővel, izgató gondolatokkal; formáik is áttörték a merevségeket és egyszerre a nemzeti irodalom meghatározó

<sup>39</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. 29.

<sup>40</sup> Uo.

fősodrává lettek. Ady költészetét is ebben az összefüggésben, a magyar valósághoz való kötődtségében látta. Szokatlan új lírájában pedig nem idegenszerűséget érzékelt, hanem a változásokat követelő új életérzés vulkánikus kitörését, a magyar elmaradottság sötét erőivel, az élet jogaiért reménytelenül, de csak azért is küzdő költő drámáját, lelki izgalmait, félelmeit és mégis elszánásait érezte meg. Ignotus, Hatvany is írtak erről, de Schöpflin következetesebben végigvitte ezt a gondolatot és arra is felhívta, hogy Ady egész formavilága, képanyaga, szimbólumrendszere a magyar valóságból ered. Ezért Ady-képe már ekkor életesebb, minden vonásával korhoz kötöttebb, társadalmibb volt, mint másoké.

### 3. Schöpflin Ady-képének változása és harcai Ady me'lett

*Az Illés szekerén* című kötet fordulatot hozott Ady költészetében, átalakult világképe és változott a lírája. Érzelmi lázadását forradalmi gondolatok váltották fel, és ennek több eleme már kilépett a polgári radikalizmus eszmeköréből. A kérdés az volt, hogy azok, akik az *Új versek* és a *Vér és arany* költőjének hódolni tudtak és vállalták teljes újságát: akik számára Ady program lett, most tudják-e követni egyre meredekebben felfelé vezető útján, vállalják-e egyre következetesebbé váló forradalmiságát? Igaz, a valóságban ez még nem vetődött fel ilyen élesen. A forradalmi megoldást választók és ettől idegenkedők útjai a baloldalon még nem váltak el élesen, mert a meglevő társadalmi, politikai, szellemi berendezkedések közös elutasítása még összetartó, egységet biztosító akarat volt, de azt már jelezte, hogy soraikban külön utak keletkeztek.

Jól tükröződött ez Ady újabb megítélésében is. A költő pályájának módosulása után a Nyugatban nem került ugyan sor látványos újraértékelésre, mégis, a korábbi egységes Ady-kép lassan megbomlott. Igazán csak kevesen tudták egyre kiteljesedő radikalizmusában, majd forradalmiságában követni. Voltak, akik a *Vér és arany* varázsa alatt maradtak és vegyes érzésekkel figyelték Ady újabb líráját, és voltak, akik újabb életérzéseinek és motívumrendszerének csak néhány vonulata mentén haladtak tovább. Megosztottabbak lettek a Nyugat-mozgalomban az Ady-képek. A vállalásokat tekintve gazdagabb lett a színpék, és tulajdonképpen ugyanannyi árnyalat volt fellelhető rajta, mint amennyit a magyar progresszió és az új irodalom is tartalmazott. Azonban, ha *Az Illés szekerén* című kötet után az Ady-élmények nem is voltak mindenkinél egyforma intenzitásúak és tartalmaikban sem mindig egyeztek, és ha a Nyugatban Ady megítélésében diszkrpanciák is keletkeztek, a továbbra is ható alapgondolatot illetően, ti. a félfudális társadalmi és politikai berendezkedés elutasításában és a progresszió vállalásában azonosak maradtak. Ez a közös ügy került állandóan előtérbe, ezért az elvekben jelentkező eltérések ellenére az Ady-kérdésben az egység továbbra is fennmaradt.

Ezek a nézeteltérések a Nyugat-mozgalomban mégis okoztak zökkenőket. Igaz: leginkább különböző eredetű személyes ellentétekben nyilvánultak meg, de köztük vagy velük felszínre jöttek elvi ellentétek is. Fenyő Miksa írta: „a Nyugat harcai nemcsak külső fronton folytak, hanem belső fronton is, néha polgárháborúk türelmetlenségével, amint ezt a Nyugat-afférek hosszú sora mutatja.”<sup>41</sup>

A kellemetlen ügyek sora a duk-duk afférral kezdődött, ami a felszínen csak múló epizódnak látszott, de mindig jött hozzá valami és valójában Ady haláláig tartott. Ebben a nézetellentétben is elszabadultak személyes indulatok, de igazán feszültté és tartóssá elvi ellentétek tették, s főleg az, hogy Ady költészetében már a forradalmi

<sup>41</sup> FENYŐ MIKSA: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. 147.

hang is megszólalt. A *Nyugat*-mozgalom természetéből következett az utak, elvek, alkotási módok sokfélesége és a gyakran emlegetett írói szabadság, de ezek a gyakorlatban mégis csak bizonyos határon belül érvényesülhettek. Már Ignótus által megfogalmazott vezető gondolatuk, az irodalom autonómiájának elve is, ennek a határnak meglétére utal, amely kezdettől fogva élesen meghúzatott az új irodalom és a konzervatív világ eszmei-politikai törekvései közé. Azonban ez a határ kimondatlanul is tovább ment és más irányokban is igyekezett elválasztani; az autonómiát biztosítani. Ady pedig forradalmas költeményeivel éppen itt lépett át. Ezeket a verseit a *Nyugat*-ban már mindenki nem tudta igazán vállalni, s többnyire hidegen fogadták és ezt olykor éreztették is. Emiatt Adyból fel-feltört a keserűség, és leveleiben nem egyszer panaszkodott. Hatvanyinak írta: a „hozzám legközelebb állók is elhagytak, mint Ignótus.”<sup>42</sup> Később: „van-e nekem sok olyan emberem, akikben igazán, mindig megbízhatom?”<sup>43</sup> A kérdésre a magára hagyott ember szomorúságával felelt; „ánymon kívül talán csak te vagy ilyen. S nagyon talán; Kabos, Fenyő, Schöpflin.”<sup>43</sup> Ady 1914-ben Ignótus kritikája miatt írt indulatosan Hatvanyinak: „Nyugatnak így látni meg és így mutatni föl nem szabad. Ez az írás hideg, szeretetlen, óvatos, mely egy-egy furcsa jelzőjével ötször annyit von vissza, mint amennyit előbb tíz sorban adott... egyszóval feketének, csúnyának s velem óvatosan elbánni akarónak láttam Ignótust. Elhatároztam, hogy néhány hónapig, míg okosabbat nem tehetek, nem írok a Nyugatnak.”<sup>44</sup> A következő levelében nem az elégtételt kapott ember elégedettségével, hanem beletörődő rezignációval írta; „megette a fene: nem tudok én már haragudni sem. Ignótussal s a Nyugattal kimagyaráztuk egymást.”<sup>45</sup> Egy hónappal később pedig; „Nyugattal béke van, de keserűségek maradtak mind két fél szájában.”<sup>46</sup>

Még a baráti kapcsolatokban is állandóan ott vibrált valami idegenítő elem. Jól mutatta ezt Ady és Hatvany barátsága, mely az egymást érintő személyes problémákon túl rávilágított Ady általános helyzetére és itt-ott a nézeteltérések természetére is. Hatvany a duk-duk affér levélváltásaiban a megbántott ember sértődött nyersségével írta; „a lírikusok és tenoristák elmélkedései nem feltétlenül komolyan veendőek.”<sup>47</sup> Bántó volt ez, mert mi sem volt távolabb Adytól, mint a bohémság: „Én nem bűvésznek, de mindennek jöttem” vallja a *Hun, új legendában*. Nemigen volt költő, aki nála az életről, költészetről mélyebben, komolyabban gondolkodott, akinél a vers megszenvedettebb életigazságokat hordozott volna. Persze, nem mindig az éltető élet volt ez, hanem a vágyott élet: a lélek belső nemes tartása és irányultsága, amiből végső soron költeményei is születtek. Ily módon volt itt egynemű a vers az élettel, és aki Ady komolyságát megkérdőjelezte, ezt tette a lírájával is. Nem kellett Adynak ez az elnéző, leereszkedő, fölényesen nagyvonalú megbocsátás. A meg nem értettség szomorúságával, de határozott tartással utasította vissza: „Jók, derekak voltatok, de mégis csak én pusztítottam el az életemet... A bohémság tálcáján átnyújtott enyhítő körülmény nem kell nekem. Én nem vagyok bohém, én — jaj de fáj leírni ilyen banalitást — Ady Endre vagyok.”<sup>48</sup>

Amikor néhány évvel később Hatvany a *Minden Titkok Versei* című kötet után hanyatlani vélte Ady pályáját és „barátilag” bírálni kezdte, jöllehet egyéni véleményét írta, de diagnózisa és tanácsai a *Nyugat*-ban levő nézeteket is tartalmazta. Több levelé-

<sup>42</sup> HATVANY LAJOS: Ady. Cikk, levelek, emlékek. 222.

<sup>43</sup> Uo. 207.

<sup>44</sup> Uo. 275.

<sup>45</sup> Uo. 278.

<sup>46</sup> Uo. 277.

<sup>47</sup> Uo. 189.

ben is felvetette; „Te sohasem dolgoztál tehetségeden... Benned hiányzik az önnevelés, az alázat, a flauberti elem.”<sup>49</sup> „mikor az élet nem ad szenzációt, csak a magadban aknázó munka adhat.”<sup>50</sup> „Különös, hogy emberileg kezdünk összeleledni, művészileg különbözünk össze.”<sup>51</sup> És ugyanebben a levélben „bennünket elválasztó teoretikus kérdésekről” is írt. Ady nemcsak az ars poetikáját összegező *Hunn, új legendával* válaszolt, hanem levélben is. „Te aki ördögösen érzel és látsz, elhiszed-e, hogy az embert s emberek emberét, a művészt, az a program formálja, amelyet komolykodva csinál s mely a gyöngébbek szemében akaratnak látszik? Apropos, művész, te túlságosan irodalmasítod ezt a fogalmat, mely igazában minden nagyobb és hatóbb élet koncepciója.”<sup>52</sup>

Itt érkezünk el a lényeghez: az átmeneti, egyéni nézeteltéréseken túlmutatóhoz: a művészet „teoretikus ellentéteket” is tartalmazó kétféle felfogásához, a „túlságosan irodalmasított” és az életes irodalom más-más koncepciójához, mert ekkor nemcsak Ady és Hatvany, de Ady és a *Nyugat*-mozgalom több tagja is ebben a kétféle művészeti és életfelfogásban különbözött igazán, és többnyire ez húzódott meg „belső vitáik” mögött is.

Az ilyen természetű afférok gyakran napirenden voltak a *Nyugat*-ban. Azonban ezeket nem szabad eltúlozni. Ady és *Nyugat* kapcsolatát — mégha Adyból ilyen döbbenetes panasz is feltört: „Nekem még a *Nyugat*-ban sem szabad mindent megírnom, mert megcenzúráznak ott is.”<sup>53</sup> Mégsem jellemezhetjük csak a nézeteltérésekkel, mert e kapcsolatokban az időtálló és meghatározó ekkor nem ez, hanem az összetartozást erősítő, továbbra is közösen vállalt célok voltak. Még a baráti kapcsolatok sem szakadtak meg és Adynak mégiscsak fórumot biztosító, védelmet nyújtó otthona volt a *Nyugat*.

Az otthon megőrzéséért mind Ady, mind a *Nyugat* vezetői sokat tettek. Egymásra voltak utalva; nehéz elképzelni a *Nyugatot* Ady nélkül és Adyt *Nyugat* nélkül. Azonban mégsem kényszeredett egymás mellé állás volt ez, hanem a harcostársak egymásra találása, melyet — konfliktusaik ellenére — emberi, baráti kapcsolatok melege is áthatott. „Olyan kevesen vagyunk — írja Hatvanynak Ady —, hogy még levél-banalitások árán is ápolni kell a mi közösségünket.”<sup>54</sup> A *Nyugat* ekkor programot, az új irodalom közös ügyét jelentette és ezt csak a *Nyugat*-ban lehetett szolgálni. Ady jó politikai érzékkel mindenkor szem előtt tartotta ezt. Pl. amikor Osvát és Hatvany között már-már szakításig éleződött az ellentét, Ady így csillapítja Hatvanyt: „Tudod nagyon jól, hogy hol tréfásan, hol komolyan én bíráltam legsűrűbben s legkegyetlenebbül Osvátot. De lásd — minden maradt aláírva — Osvát igazán szinte-szinte keresztelő Jánosa a mi ügyünknek s ne legyünk Saloméék.”<sup>55</sup>

Mindemellett Ady és *Nyugat* kapcsolatáról csak alap vonatkozásában beszélhetünk, mert a mozgalom nem egyszemű és ennek megfelelően a kapcsolat is többretegű volt. Voltak a mozgalomban, mint Móricz, Kaffka, akik következetesen kitartottak Ady mellett. Másrészt a *Nyugat* is mindig mozgásban volt; nem egy nézeteltérésen túlfejlődött és az Adyról alkotott vélemények is változtak. Igaz; mindig fáziskéséssel. Nagyon jellemző erre Hatvany, aki, amikor a mozgalomból kinőtt Ady pályáját módosítani igyekezett, végül is, ennek nemcsak hiábavalóságát, hanem Ady igazát is be-

<sup>48</sup> Uo. 191.

<sup>49</sup> Uo. 251—52.

<sup>50</sup> Uo. 253.

<sup>51</sup> Uo. 257.

<sup>52</sup> Uo. 254.

<sup>53</sup> Uo. 198.

<sup>54</sup> Uo. 177.

<sup>55</sup> Uo. 226.

látva írja: „Mért járok Veled mindig s mindig újra úgy, hogy másfél év múlva értelek meg.”<sup>56</sup>

Ha nem is ilyen előzményekkel, de valami hasonló Schöpflin Adyra vonatkozó értékeléseiben is felfedezhető. Évekkel később utal erre: „Abban az időtájban mikor Adynak *Az Illés szekéré*n című könyve megjelent, azzal a gondolattal foglalkoztam, hogy megpróbálom az Ady s a körülötte felsorakozott kritikusok művei alapján megformulálni egy kis könyvben az új lírának az összefoglaló értelmezését. Gondolatban már meg is csináltam a könyvet, tisztáztam eszméimet, végiggondoltam ítéleteimet és hozzájuk való indoklásokat. Közben Ady elkezdte írni azokat a verseit, amelyek a *Szeretném, ha szeretnének* könyvben vannak, kénytelen voltam megfigyelni hangjának, stíljének, az étellel szemben elfoglalt állásfoglalásának változását, s egyre jobban rájöttem, nem érvényesek többé, egyre jobban módosulnak s az újabb versek retrospektív hatása alatt módosult az a kép is, amelyeket régiekről alkottam magamnak.”<sup>57</sup> Ugyanekkor Komlós Aladár — különben igen megdicsért tanulmányát — azért bírálja, mert Komlós *A menekülő élet* és a *Ki látott engem* költőjét, rideg ítélettel tárgyalja”<sup>58</sup> és sokat mondóan hozzáteszi: „Majd rá fog jönni ő is e könyvek jelentőségére, s akkor tisztábban fogja látni *A halottak élént* is, mint Ady költészetének s vele a magyar líra csúcsát.”<sup>59</sup>

1908 után így fejlődött és gazdagodott Schöpflin Ady-élménye. Melyek voltak ennek a főbb jellemzői és fontosabb állomásai?

Schöpflin korábban kialakított Ady-képe 1908-tól két szembetűnő változást is mutatott. Az egyik: tudatosabb lett a költő vállalása; a korábbi, főleg érzelmizomulást kiegészítette az életmű mélyebb ismeretére épülő tudatos elem. A másik: ezekben az években határozottabban előtérbe kerültek a gondolati és politikai vonások, és Schöpflinnek Ady nemcsak irodalmi, hanem egyben politikai programja is lett.

Több oka is volt annak, hogy ekkor Schöpflin Ady-képe ilyen irányba fejlődött. Olyanok voltak a viszonyok, hogy már az Ady-élmények sem pusztán a költő életművéből keletkeztek; ezekbe mindig belehatolt az aktuális politika is. Ez lehetséges volt azért is, mert Ady lírája a benne levő gondolatok, életérzések miatt olyan kisugárzó szellemi energia volt, amely a közegellenállásokra felerősödött és különös affinitásokat mutatott, ezért a régi szemléletet és ízlést romboló, újat építő Ady-élmény nem önmagában jelentkezett, hanem állandóan kiegészült a korban levő, izgató, országos ügyeket érintő politikai tartalommal. Ady köré sűrűsödtek a kor szellemi és politikai életének izgalmi és azok gyakran általa fejeződtek ki, ezért a költő politikai üggyé vált és így különösen ekkor Ady mellett vagy ellene lenni, többet jelentett, mint egy rendkívül tehetséges költőt elfogadni, vagy elutasítani: ez egyben politikai állásfoglalás is volt.

Adynak ebből a különös helyzetéből következett, hogy költészetének ezekben az években vízvázasztó-féle szerepe is volt. Természetesen elsősorban az irodalomban, de azon kívül is, mert aki rá tudott hangolódni verseire, az nem maradhatott közömbös a bennük levő költői világgal, a félfeudális úri Magyarországot ostromló gondolati anyag iránt sem. Schöpflin szavaival: „Ady több volt mint közvélemény”, ő volt a nemzet élő lelkiismerete, és aki átélte s megértette e lelkiismeret viharait és elszántsait, az szembefordult a hatalom eszméi, politikai rendszerével és a szellemi élet bal oldalára kellett kerülnie.

Mindez tanulságosan megmutatkozott *A Holnap*-vitában, melyet egy jelentékte-

<sup>56</sup> Uo. 288.

<sup>57</sup> SCHÖPFLIN: Az új magyar líra. Nyugat, 1927. 24. sz.

<sup>58</sup> Uo.

<sup>59</sup> Uo.



lennek látszó ügy, a Váradon megjelent szerény, kis antológia váltott ki, és olyan heves vihart kavart, amilyen még sohasem dült irodalmunkban. Valójában az ügy nem is volt jelentéktelen. Nem volt az irodalomtörténeti jelentőségét tekintve sem, mert a *Nyugat* mellett az új irodalom első szervezett fellépése volt közös kiadványban, és noha Ady már ismert, de Babits, Juhász, Balázs és a többiek most lépnek először igazán nyilvánosság elé. De különösen nem volt az a kor viszonyai miatt sem, mert a szellemi élet már ekkor tele volt feszültségekkel, gyűlékony anyagokkal, a konzervatív oldal meg tűrőképességének a végéhez érkezett, ezért ez az esemény lett a lobbanó láng.

A konzervatívok már évek óta készültek a számukra egyre kellemetlenebbé váló irodalmi ellenzék felszámolására. Az alkalmat most vélték elérkezettnek. A megindult támadások Ady ellen irányultak, mert ő volt ennek az irodalomnak a reprezentánsa; legsúlyosabb egyénisége, az ő költészete fejezte ki legtöményebben azokat a gondolatokat, eszméket, amelyek leginkább veszélyeztették a fennálló rendet. Azonban *A Holnap*-vitát mégsem lehet csak irodalmi okokkal magyarázni. A célok messzebbreöl jöttek és távolabbra mutattak: bennük az irodalom csak ürügyé vált egy általánosabb méretű, az egész szellemi életre kiterjedő, a magyar progresszió ellen irányuló politikai harc számára. Az argumentumok is főleg politikai természetűek voltak. Jellemző a konzervatívok elszánására, hogy a kemény hangot fenyegetések, megtorlások követték és latba vetették a hatalmi eszközöket is. Szellemi vesztegárat létesítettek, és ebbe belekerült, aki Ady és irodalmi köréhez tartozott; mindenki, akit belefogtak ebbe a gyűjtőnévbe, hogy *Nyugat*, ezért a véleménynyilvánítások is veszélyessé váltak. Aki exponálta magát; „minden lépésével olyanokba botlott, akik állásfoglalását számmonkérték tőle.”<sup>60</sup>

Ebben a vitában a védelem és ellentámadás feladatát a *Nyugat* vállalta magára. Írói, az átmeneti zavarok után, a közös ügyért csakhamar egységesen szólaltak meg. A vezér Ignótus volt, aki nemcsak a perzekutor kritika támadásait igyekezett kivédeni, hanem a vita hevében hatásos érveket, gondolatokat fogalmazott meg; tudatosította az új irodalom céljait és kifejtette a *Nyugat* alapelveit is. E kemény küzdelemben felnőtt a *Nyugat*. A konzervatívok nem érték el céljaikat; nem sikerült elszigetelni Adyt és szétszórni az ellenzéket, sőt a támadások következtében a mozgalom megszilárdult: egységesebb és öntudatosabb lett.

Schöpfung viszonylag későn — a *Nyugat* 1909—10—11-es számában szólalt meg a vitában. Ekkor is Osvát kérésére küld írást, és ebben társainál, főleg irodalompolitikai kérdésekben, szerényebben exponálja magát. Igaz: abban nem hagy kétséget, hogy Ady és az új irodalom mellett kitart. Meggyőződéssel írja: „Ady irodalomtörténeti esemény, a magyar líra új fordulatának kiindulópontja.” Azonban a támadásokkal szemben engedékeny a hangja; „ne bánjuk, azokat, akik haragszanak”<sup>61</sup> mert ez „múló jelenség” különben is; „Meggyőzni nem lehet őket, mert nem okoktól, hanem indulatoktól vezetetik magukat.”<sup>62</sup> Később majd látni fogja, hogy ezeket a túlhevített indulatokat nem is titkoltan a konzervatív osztályérdekekből eredő okok fűtötték. Ekkor azonban Schöpfung a vitában még nem az ellentétes érdekű társadalmi erők; az úri Magyarország és a progresszió ütközését, hanem „mindenkor jelenlévő” apák és fiúk ellentétének természetes harcát látja. Ebben a vitában; „Apa és fiú — írja — nemcsak ellentétes hiten vannak, de meg sem értik egy-

<sup>60</sup> SCHÖPFLIN: Magyar írók... 107.

<sup>61</sup> SCHÖPFLIN: Levél Osvát Ernőnek. *Nyugat*, 1909. 10—11. sz.

<sup>62</sup> Uo.

mást,”<sup>63</sup> mert a két generációban két világnézet került összeütközésbe és ez az elentét „fejeződik ki az Ady körüli harcokban is.”<sup>64</sup>

Ahhoz egy pillanatra sem fér kétség, hogy ezzel az írásával is jó ügyet szolgált és valomás volt arról is, hogy ő hova tartozik. Azonban ez mégsem lehetett elég hatékony, mert *A Holnap*-vitában nem az apák és fiúk nemzedéke állt szemben, hanem az irodalom kapcsán valóságos osztályérdekek ütköztek. Igaz: a *Nyugat* indulásakor főleg fiatal írókra támaszkodott, azonban ők nem apáik, hanem a progresszió oldalán a konzervatív világ ellen lázadtak, és Schöpfunglin éppen ezt a lényegyet fedte el maga előtt a generációs problémával. És hiába volt egyértelmű a kiállása, ezt elvi következetlensége és ebből eredő békülékenysége megkérdőjelezte. Innen eredt az az illúziója is, (melynek realizálásán 1919 után sokat fáradozott), hogy az irodalmi életben beállott szakadékot át lehet ívelni, mert „némi jóakarattal könnyen meg lehetne építeni a megértés hidját a régiebb és újabb nemzedék között.”<sup>65</sup> Schöpfunglin történeti szemléletének később is fel-feltűnő ellentmondása volt ez. A fejlődés hajtóerejét a régi és az új harcában látta, de valóságos összefüggések helyett a régi és az új harcat, mint most is, gyakran, különösen 1919 után, apák és fiúk harcával azonosította.

Schöpfunglin szerepe a *Nyugat*-mozgalomban és Ady mellett igazán a következő években, *A Holnap*-vita utóharcában nőtt meg. Főleg az újabb Ady-hatások ösztönzésére egyre elmélyültebben foglalkozott irodalom és társadalom összefüggéseivel. Figyelmét közben nem kerültk el az országos bajok sem. Felébredt szociális lelkiismerete és megértéssel közeledett az elnyomott osztályok gondjaihoz, és helyet követelt számukra a nemzeti irodalomban. Már a *Város* című tanulmányát azzal a figyelmeztetéssel fejezte be, hogy meg kell hallgatni és meg kell tanulni a város zenéjét, mert szép zene a pacsirta éneklése, a tücsök ciripelése; „de éppen olyan szép, ha nem szebb, a gyári gépek kattogása, a villamos vasút csörömpölése és az emberek vásári zaja is.”<sup>66</sup> Be kell látni végre, hogy belépett a „magyar életbe — írja — egy egészen új elem: az ipari munkásság egyre szaporodó tömege.”<sup>67</sup>

Külön tanulmányt írt a parasztságról és ebben Móricz Zsigmond látásához és indultaihoz hasonlóan érvel: „be kell látni, hogy a parasztság egyes személyében lehet műveltségre, felfogásra, a világban való tájékozódásra alantasabb rendű az úrnál, mint társadalmi osztály egyenrangú minden más osztállyal. Érdemei többek, mert e nemzet fennmaradásához ő adta ezer éven át a vér és verejték tömegét... Most van az aktualitása annak, hogy összes vonatkozásaiban s a megoldásra való komoly elszántsággal fölvevessük a magyar paraszt problémáját, a magyarság gyökeres alapvető problémáját.”<sup>68</sup>

Móricz Zsigmond regényeiben is e gondolatok felvetését érezte meg és főleg azért dicsérte, mert „nála jelenik meg először a falu társadalma a maga egész rétegezethegében... és a falu Móricznál nem csöndes idillikus nyugalom tanyája, hanem fűlledt, nehéz, fojtó levegőjű, mindenfelől ezer korláttal körüldeszkázott börtön... és minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen... Minden írónk közt ő mondja a legesúlytobb kritikát a mai magyar társadalomra.”<sup>69</sup>

Az elkövetkező években már ezekkel a tapasztalatokkal gazdagodva vívta harcat Ady és az új irodalom mellett. Figyelmét ő is szükségszerűen a konzervatív oldal macacsul ismételt vádjainak elhárítására összpontosította. Az egyik fő vádpont az ide-

<sup>63</sup> Uo.

<sup>64</sup> Uo.

<sup>65</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. 155.

<sup>66</sup> Uo. 41.

<sup>67</sup> Uo. 128.

<sup>68</sup> Uo. 116, 177.

<sup>69</sup> Uo. 95, 96, 98.

gen szellemiség, a nemzetietlenség volt. Egyáltalán nem létezett ennek semmiféle reális alapja, de mégis veszélyesen hatott, mert mint minden demagógia, ez is az érzelmekre épített és egyszerre igyekezett bizonyítani, hogy a konzervatív rend, eszmék, irodalom a nemzeti; a modern irodalom, progresszív eszmerendszerével együtt, a magyarságtól idegen romboló szellemű, nemzetietlen.

Schöpfung több okból is izgatta ez a képzeletből és az aktuálpolitika meggondolásaiból eredő vád. Egyrészt nem hallgathatott a védelem sem, másrészt elvileg is fontosnak tartotta, hogy az új irodalomban is tudatosodjanak a már megvolttal, a hagyománnyal s a nemzeti élet újabb fejleményeivel való kapcsolatai. Számos tanulmányt írt ennek érdekében. Közülük többet a polgári radikalizmus „ideológiai” folyóiratában, a *Husadik Században* közölt, mely már önmagában is jelzi munkái szellemiségének hovatarozását.

Schöpfung, mert megvolt szellemének az a ritka fogékonysága, hogy meglássa kortársai irodalomtörténeti értékét, felfigyelt arra is, hogy függetlenül a félresiklott vitáktól, létezett a korban minden fontosabb irodalmi jelenséget magába sűrítő, valószínű és megoldatlan, nagy horderejű kérdés: az Ady-probléma. Tulajdonképpen élete végéig ez izgatta.

Ennek lényegét egy analóg helyzettel világította meg. Gyulairól írta: „nem tudta közömbös türelemmel nézni sem azt az üres zibongást, sem azt a copfos maradiságot, amely az irodalmi berkeket meglehetősen kellemetlen tartózkodási helyé tette... Fölvette tehát a harcot és pedig két fronton egyszerre. Egyfelől ki kellett küzdenie Petőfi és Arany elsőségét a régebbiektől, még Vörösmarty fölött is Toldyékkel szemben, másrészt ellene szegülnie az értelmetlen Petőfi-utánzásnak. Mondhatnók úgy, hogy meg kellett oldania a Petőfi problémát.”<sup>70</sup> Ebben látta az Ady-kérdés velejét is, sőt ezt vetítette vissza Gyulait méltató munkájában, csak helyettesíteni kell Petőfi nevét Adyéval, és máris kora irodalmának legizgatóbb kérdésénél vagyunk.

Azonban ez a valóságban mégis bonyolultabb volt, mert az állandósult Ady-ellenes támadások eleve meghatározták a védelem mozgási körét. Schöpfung is hiába tartotta céltalannak a „képzelődésből és előítéletekből eredő vádak” elleni hadakozást, kitérni ő sem tudott előre; elkötelezettsége miatt vállalnia kellett a polémia, de úgy igyekezett védeni Adyt, hogy megfeleljen nagyobb feladatának is. A nemzetietlenség vádját is úgy hárítja el, hogy érveit társadalmi és történeti összefüggésekbe helyezi és egyszerre világít rá a vád tarthatatlanságára és Ady nagyságára.

Schöpfung abból indult ki, amit az *Irodalom és társadalom* című tanulmányában kifejtett. „Nem szabad hinni, hogy lehessen irodalom, amelynek az életben nincs gyökere, amely ne legyen egyéb, mint egy magában álló, mindentől elszigetelt elme furcsa vagy színes játéka,” mert „az irodalmi mű mindig a maga keletkezése kora társadalmának, vagy a társadalom bizonyos jelenségeinek tükré.” Az író pedig „úgy kell felfogni, mint valami nagyon érzékeny barométert, mely a társadalom mélyében forrongó változásokat és mozgalmakat előre jelzi már olyankor, mikor a kevésbé érzékeny készülékek nem is tudtak rájuk reagálni.”<sup>71</sup>

Ebben a tanulmányban Schöpfung irodalomszemléletének egyik alaptételét fogalmazta meg. Az *új magyar irodalom* című munkájában már ezt az elvet alkalmazta. Leírta kora társadalmának átalakulását, amely a nemzeti fejlődés természetes folyamata volt. Azonban a hatalmi, politikai, eszmei, kulturális berendezkedések a régié maradtak, sőt ezek egyre elzárkózottabbak, merevebbek lettek és görcsösen igyekeztek fenntartani az avult formáikat, és minden újnak útjában álltak. Voltak, akik viszont észrevették „a hatalmas hézagokat, a hiányosságokat, a külső haladás rétege

<sup>70</sup> SCHÖPFLIN: Magyar írók. 20.

<sup>71</sup> SCHÖPFLIN: Válogatott tanulmányok. 65, 64, 65.

alatt meghúzódó nagy elmaradottságot, a gazdasági javak, a politikai hatalom, a társadalmi erők elosztásának nagy igazságtalanságait, egész kultúránk felszínes, látszatokra berendezett voltát, az alsóbb társadalmi rétegek kulturális gondozásának teljes hiányát, mindazt a sok bajt és fogyatékossgot, amely a magyar életet és a magyar képességet megbénítja, nyomasztó voltával összezsugorítja.”<sup>72</sup> Két szembenálló világnézetre és ellenséges táborra oszlott a társadalom: a régi állapotok fenntartására törekvőkre és az új Magyarorszáért harcolókra. Az utóbbi művészi megfelelője a modern irodalom. Itt tért át az Ady-problémára. A részletes társadalmi elemzésre azért volt szüksége, hogy evidensen bizonyítsa, mert bizonyítani kellett, hogy éppen az új hangja és formavilága miatt idegenszerűen ható Ady „lényé és költészete teljesen a magyar földből nőtt ki. Egész lényé a sajátos, egyedül csak a mai Magyarországon felfalálható kavargást mutatja.”<sup>73</sup>

Megfogalmazták már mások is ezt a gondolatot. De Schöppflin továbbment. Ady teljes lényéről és költészetéről beszélt: kiemelte azt is, hogy mind forradalmi versein, mind az elfáradás és reménytelenség miatti bánatos hangját megszólaltató dekadens versein a felkavart magyar élet hullámai zuhogtak át. Nem idegen szellemiségből eredő, hanem hazai élményekből, hazai talajon született életérzések voltak ezek. Bár bizonyos példák Adyra sem voltak hatás nélkül. De — mutatott rá Schöppflin — akik benne nem tudnak mást látni, mint a modern francia líra utánzóját, azok csak azt árulják el, hogy sem ezt, sem Ady költészetét nem értik. Még költészete első korszakának úgynevezett „Páris-imádata”, amely néhány rendkívül szép verset inspirált, még ez is éppen magyarságát bizonyítja, mert alaphangja tulajdonképpen mindig a magyar szegénység és kicsinység miatti fájdalom. Ady számára Párizs a magyar valóság antitézise volt, amelynek segítségével asszociálta az otthoni világot. „Amit ő Párisban érzett, az hasonlított ahhoz, amit Bessenyei érzett Bécsben.”<sup>74</sup> Paul Verlaine, Baudelaire és néhány más modern költő hatása sem volt több, mint hogy „kizsendített lelkében bizonyos csírákat, amelyek öntudatlanul lappangtak benne, felbátorított benne bizonyos olyan elemeket, melyek e nélkül a bátorítás nélkül nem, vagy csak félénkebben, teljesség nélkül mertek volna megszólalni... megerősíthette önmagába és mondanivalóiba vetett bizalmát.”<sup>75</sup>

Schöppflin ezt a felszabadító, bátorító hatást nem becsülte le; jelentőségét mind Ady, mind nemzeti irodalmunk fejlődésében jól látta. Kétfelé érvelt itt; el kellett háritani az idegen szellemiség epigonságának a vádját — a hangsúly most ezen volt —, ezért főleg a hatás természetéről szólt, ugyanakkor azt is kiemelte, hogy nemzeti irodalmunk számára sincs külön magyar glóbusz, a beszűkülés és a provincializmus veszélye miatt nem zárkozhat el a népek, főleg az európai nemzetek irodalmától. A nagy egyéniségekre mindig is az volt jellemző, hogy adaptálni tudták az új gondolatokat és a magyarság kultúráját szintetizálni tudták a nyugat kultúrájának legfrissebb, legújabb elemeivel. Sőt, a magyarság gondjait is azok értették meg igazán és azok tetek legtöbbet a nemzet haladásáért, akik szélesebb, európai távlatokban éltek és láttak. Schöppflin Eötvösről írt tanulmányában is azt emelte ki, hogy ő volt az „első igazán európai magyar”, akiben megvolt a gondolkodás szenvedélye, túllátott a magyar glóbuszon, távlata Európa volt és úgy kötődött a hazához, hogy elfogulatlanul tudta azt szemlélni és mégis minden gondolatával, lényével egy volt vele. Adyt is ilyen típusú európai magyarnak látta, akinek magyarságtudata megnőtt az európai távlatokban, s bárhol járt a világban, gondolatai mélyén mindig a nemzet haladásának ügye izgatta, ezért mélyebb és igazabb volt a hazaifisága, mint azoknak, akik hazaárulással vádolták.

<sup>72</sup> Uo.

<sup>73</sup> Uo. 88.

<sup>74</sup> Uo. 90.

<sup>75</sup> Uo. 88.

Schöpflin mutatott rá először arra is, hogy Adynak nemcsak világképe, hanem az egész költészete a magyar földhöz, a magyar élethez kötődik, és teljes lírája ennek képeitől van átitatva. „A hepehupás, vén Szilágyság, — írja — a magyar Alföld és a magyar kisvárosok képei adják meg minden szemléletének gyökerét; ha figyelmesen vizsgáljuk az egyes képei mögött meghúzódó szemléleti emléket, nagyon kevés költőnk képes beszéde áll ennyire tisztán saját szemléleti emlékeiből és élményekből, mint az övé, csaknem mindig teljesen eredeti magyar jelenségre bukkanunk.”<sup>76</sup>

A nemzetietlenség vádjának a gyökértelenség és idegenszerűség mellett a szintén sokat hánytorgatott hagyományellenesség volt a harmadik eleme. Túl a konzervatívok vádjain, Schöpflint tudományos szenvedélye is izgatta az új irodalomnak az előzményekkel való kapcsolata, és különösen erősen érdekelték a múltban és a félmúltban azok a jelenségek, amelyek korához íveltek, és „azok a csírák, amelyek a ma törekvéseire utalnak.”<sup>77</sup> Vörösmartyról írja; „A jövőbe néz, ugyanakkor a múltba is bele tud merülni.” Schöpflin állandóan a jelenére néz, de a múltra is tekint, hogy jobban megértse napjait. Az irodalomtörténetírástól is azt várta „hogy a múlt fejlődésének feltárásával előkészítse és megkönnyítse a jelen megértését.”<sup>78</sup>

Felfogása szerint a kortárs nemzedék irodalmát a ma és a tegnap együtt formálja, mert ez mindig az adott valóság talaján keletkezik, ebben gyökerezik, ennek tükrözője, de a múlt hagyományaira épül és annak szerves folytatásaként, az egymáshoz kapcsolódó elemek révén annak eredménye is. Több tanulmányában hangsúlyozta: „Mint minden organikus élő jelenség, az irodalom is folytonos megújódásra törekszik, gazdagodásra, erőteljesebbé válása éppen abban nyilvánul, hogy folyton új meg új elemeket vesz fel magába. Mindenben, ami új, immanensen megvannak a réginek eredményei éppúgy, mint minden meglévőben megvannak az eljövendőnek csírái.”<sup>79</sup> Ezért érteni akaró s tudó elme: „Az irodalmat nem kategóriák szerint fogja fel, hanem folyton mint változó és megújuló folyamatot, mely a társadalmi és kulturális mozgalmak sodrában halad s ezért szereti a mindenkori élet szempontjai alá helyezni.”<sup>80</sup>

A fejlődés s a szüntelen változás tehát az irodalomnak is természetes élete, melyben a szakaszok nemcsak különböznek, hanem mint a láncban a szemek, egymáshoz kapcsolódnak; értékek értékekre épülnek, ezért az új nem lehet a fejlődés láncának a megszakítója, és nem lehet, hogy bármi újság lerombolhat a múltból vagy a jelenből valamit is, ami értékes. Ma már evidensek ezek a gondolatok és talán jelentőségük sem látszik eléggé, de századunk kezdő éveiben mindennek más volt a súlya és különösen az irodalom körüli háborúságokban, Ady védelmében igen hatásosak voltak.

Azonban minden azon fordul meg, hogy mit értünk hagyományon. Schöpflin így vélekedett erről; „Én nem érthetek mást a hagyomány szó alatt, mint az eddigi fejlődésből leszűrődött eredmények gyűjtő fogalmát, azt az örökséget, amelyet az ősök harcaik, küzdelmeik, munkájuk, tudásuk árán összegyűjtöttek és ránk hagytak.”<sup>81</sup> A hagyományok tehát történelmünk során alakultak, adottak, de nem érvényesülnek spontánul, elhomályosulhatnak, ezért minden nemzedéknek ápolni és tudatosítani kell. Azonban — mutatott rá Schöpflin — a konzervatívok, akik a hagyományok buzgó őreiként lépnek fel, nem ezt a történelmileg adottat tekintik hagyománynak, — miként önmagukat azonosítják a nemzettel. — „Ők egyszerűen megteszik hagyománynak a maguk és koruk világnézetét, ízlését, alkotási módját, amely beléjük csontosodott, s melyet örökvérnyűnek szeretnének kikiáltani.”<sup>82</sup> Mivel pedig az ő em-

<sup>76</sup> Uo. 89.

<sup>77</sup> Uo. 154.

<sup>78</sup> Uo. 59.

<sup>80</sup> Uo. 149.

<sup>79</sup> Uo. 154.

<sup>81</sup> Uo. 38.

<sup>82</sup> Uo. 39.

bereszményeik: világfelfogásukat, életideáljukat és ízlésüket hordozó stilizált figurák, ezeket az embertípusokat kéri számon koruk irodalmától. Mivel az idillikus falu és az idealizált halványított lojális paraszt a példaképük, ezt a népiességet; s mivel hazafiságunk a romantikus nacionalizmus, ezt a „hazafiságot teszik meg hagyománnyá és mint örök nemzetit, kötelező normaként, a hatalom birtokában ezt akarják ráerőszakolni koruk irodalmára, ezért ez az osztály mind a valódi hagyományok érvényesülésének, mind az irodalom természetes fejlődésének útjában áll. Így fordította Schöpfung a nemzetietlenség vádját a megfogalmazóik ellen.

Schöpfung elméleti okokból is fontosnak tartotta ezeket a gondolatokat, ezért viszszerterően foglalkozott velük. Több tanulmányában igyekezett felfedni azokat az elemeket, amelyek napjait a hagyományokhoz kötik. Az *új magyar irodalom* című munkájában tekintélyes részt fordított arra, hogy feltárja azt, hogy mindannak, amit Ady és az új irodalom gondolatokban, formákban hozott, annak előzményei már ott alakultak, munkáltak s keresték a megnyilvánulást a közelmúltban. A századforduló előtti évtizedek társadalmában már megindultak azok a változások, ártrendeződések, amelyek a XX. századhoz vezettek. Ennek következtében: „A nyugtalanság — írja Schöpfung —, már forrott az elmékben, itt-ott hangot is kapott, de arra a hangra, mely öntudatra keltette a még csak félöntudatosan, félénken lappangó gondolatokat, mely felébresztette a neki megfelelő visszhangot, mely úgy hatott, mint az első ágyúlövés a háborúban,” — még várni kellett.<sup>83</sup> Egyelőre még csak azt lehetett látni, hogy szokatlanul nagy csapata jött az új mondanivalójú, még bizonytalan, de érdekesen megszólaló tehetségeknek, akik elkeseredve, hasztalan küzdöttek az érvényesülés jogáért és a közöny, meg a körülmény nyomása miatt, nem tudták magukat kibontani — Osvát szavaival — a „márványmegkötöttségükből”. És aztán jött Ady Endre, aki mindezt a nyugtalanságot már a huszadik század talaján mélyebben megélte, egybefogta és az *Új versek*ben felerősítve, új hangon, új eszközökkel megszólaltatta. Fellépése nem kezdete, hanem a célbaérő betetőzője volt ennek a régebből megindult folyamatnak, ezért Ady költészete mélyen benne gyökerezett a nemzeti múltban és éppen szokatlan újszerűségével nem megszakítója, hanem továbbépítője és kiteljesítője volt a nemzeti irodalomnak.

Schöpfung jól látta az Ady-probléma sokrétűségét és tudta, hogy azzal, hogy felfismerte korhoz kötöttségét és a költő helyét a nemzeti irodalmunk folyamatában, ennek a problémának egy részét oldotta meg. Az igazán izgató feladat, az Ady-líra rejtélyeinek feltárása, az életmű értelmezése még hátra volt. Ez időben ezt a munkát, — noha állandóan célja volt, — több okból is nem tudhatta elvégezni. Egyrészt, az életmű sem zárult le és az minden további újabb fordulattal nemcsak magasabb szintre került, de előző korszakainak is új értelmezést adott. Másrészt ezt a viszonyok sem tették lehetővé; útjában álltak Ady teljes megértésének és megértetésének, mert az állandósult politikai viták zsákutcájában nem lehetett az egész életművel foglalkozni, hanem annak csak az aktualitás által, az érdekeknek megfelelően kioroszakolt néhány kiragadott elemével. Schöpfung remélte, hogy hamarosan eljön Ady teljes megértésének az ideje. *A menekülő Élet* kritikájában írja; „Azt hisszük, hogy egyfelől a vak rajongás, másfelől a meg nem értés és a tudatos megérteni nemakarás évei után már jön az ideje Adyra nézve is a teljes megértésnek, amely a maga értékében fogja őt is belesorolni mai életünk értékei közé.”<sup>84</sup> De Schöpfung életében tulajdonképpen sohasem érkezett el ez az idő. Mégis újra és újra nekikezd, és ha nem is ér el céljához igazán sohasem, de egyre több Ady-titok birtokába jut és vele egyre teljesebbé teszi az Ady-képet.

<sup>83</sup> Uo. 81.

<sup>84</sup> SCHÖPFLIN: A menekülő Élet. Vasárnapi Újság, 1912.

ИЗМЕНЕНИЯ В ВОСПРИЯТИИ ТВОРЧЕСТВА АДИ А. ШЁПФЛИНЫМ

В нашей литературе ещё не было поэта, творчество которого вызывало бы такую острую полемику, как творчество Ади. Уже с выходом своих «Новых стихов» Ади становится центром, концентрирующим не только эстетические и литературно-политические вопросы своего времени, но и затрагивающие интересы всего общества и требующие принятия определённой позиции политические вопросы, которые в течение полувека служили возбуждающим импульсом духовной жизни и порождали всё новые и новые споры, глубоко отражающие литературную жизнь своего времени.

Шёпфлин относится к числу тех немногих, кто быстро осознал величие Ади как поэта, эпохальное значение его творчества и кто не побоялся выступить в его защиту. В данной работе автор исследует вопрос о том, как под влиянием Ади Шёпфлин отошёл от консервативной ограниченности в области эстетики и мировоззрения и приблизился к Ади и новой литературе в целом, каким было его восприятие Ади, какую роль он сыграл в полемике вокруг Ади в качестве ведущего критика Запада. Исследуемый период охватывает почти 50 лет, в течение которых восприятие Ади Шёпфлиным, а также его аргументы в полемике вокруг Ади в водовороте истории, под всё более усиливающимся влиянием Ади существенно изменялись. Автор стремился проследить этот процесс. В данной статье — в период до 1919 года, а затем — в период между двумя мировыми войнами.





BABITS ÉS ILLYÉS KÖLTÉSZETÉNEK NÉHÁNY ROKONVONÁSA

Az író szellemi világa sokféle erő működésének összessége. A vállalt és a vallott ősök és példaképek néha rejtve igazgatják tollát, ám nem feltétlenül felismerhetetlenül; a tehetségnek saját hangja van, abban lényegül át minden más befolyás. Vonzódásait is a tehetség irányítja, ezért néha oly erősen azonosul a rokonszellemű és törekvésű elődökkel, hogy szinte szövetségesül hívja őket. Az ilyen történelmi szövetség az igazán jellemző, mert aktuális érdektől mentes — főleg irodalmi érdektől —, a nagy és tiszta eszmények valódi igazolója. Petőfit ilyennek látja és vallja Illyés. Századunkban pedig Babitsban találta meg a serkentő példát.

Már a harmincas évektől kezdve sokat írtak s beszéltek Illyés kettős tájékozódásáról: népi elkötelezettségéről és nyugatos rokonszenvéről. Némelyek hosszú ideig nem értették meg ennek értelmét. Egyfajta diplomatizáló, taktikázó megosztottságot láttak benne, olyan egyensúlyzást, amely mindkét oldalról nyereséget vár. Valójában Illyés a népiben és a nyugatosban nemcsak nem akarta, de nem is tudta a kizáró ellentétet látni. Magatartásában és munkájában a legtermészetesebben kapcsolta egybe a kettőt. Modern műveltségünk pillérének tekintette a népit és az európaiat. Bartók életművében is ezt látta példaadónak. Nemcsak a művészetre, de általános érvennyel. 1941-ben *Naplójában* ezt írja: „S hasztalan várom az ünnepies pillanatot, amikor ijesztő példaképpen kettérepedek arra, amit juhász őseimtől, s arra, amit mondjuk Proustból dédelgetek magamban. Nem repedek szét, sőt igazán így érzem jó, kerek egésznek magam, akkor volnék hiányos, ha akármelyiket is hiányolnám.” Illyés — a népet vállaló költő — már régen is kifogásolta a zárt ablakok mögötti dohszagot. A provinciális zártságot. A levegőjárás híve volt, a nyitott ablaké, a szellemi felfrissülést is értve ezen. „Legmélyebb népi voltomban is nyugatos vagyok” — írja fenn idézett naplójában. Ez a tág összefüggés-értés teszi igazán világossá Babits emberi és költői példájának vállalását. Illyés szemében Babits nem a népitől távoleső véglet, hanem a nemzeti kultúra szerves értéke, akár a népi, s ily módon át is hatják egymást. Illyés a francia műveltséget közvetlenül a forrásnál fogadta magába, talán ez tette igazán fogékonnyá arra, hogy Babitsban az európaiság nagy közvetítőjét és megtestesítőjét ismerje fel. Hirdetett eszméiben, ítéleteiben, példát adó költői magatartásában hatása egyaránt nagyerejű volt. Nem kisebb jelentőségű formakultúrájának forradalma sem.

Illyés költészetének legszembetűnőbb vonása, hogy nagy gondolatiságú népi líra. *A paraszti*, népi sorsélmény senkinél sem olyan közvetlen-elementáris mint nála. Ez jelöli ki helyét — megmászthatatlan érvényességgel — a huszadik századi magyar líra élvonalában. Amikor művészetének néhány motívumában Babitsra utaló jegyeket mutatunk meg, ez inkább *szellemi szövetségükre* derít fényt, semmint olyan költői hatásra, amelynek egyezései a fontosak. Azt fogjuk látni, hogy a rokon tartalmi és formai mozzanatok némely esetben valóban Babits természetes és kivédhetetlen szellemi inspirációját mutatják és igazolják, de egy nagy költő továbbgondolásában, szuverén világképében, s meglepően újszerű állásfoglalásában, a Babitséhoz képest is.

Babits hívő lélek volt, keresztény, ami nála az egyetemességet jelentette, egyfajta nemzetek feletti szellemi-lelki közösséget, tehát a legmagasabbrendűen fogta fel a kereszténységet. Ő maga mintegy tágitotta és valódi értéke szintjén igyekezett ápolni e fogalmat. Hívősége nem volt bigott. Némely esetben — úgy tetszik — nagyon is ellentmondásosnak bizonyult. Babits humanista is volt, nemcsak hívő. Osztálya és családja e legjobb hagyományát az eszmények magaslatába emelte és tartotta, s így követte. Még a legnehezebb körülmények között is, mint amilyen az első világháború volt, a mértéket nem vetette el, a humanizmus szempontját — saját állásfoglalásában — nem helyezte lejjebb, nem adta fel. „...Ércaltapait a tipró diadalnak nem tisztelem én” — írja a *Húsvét előtt* ben. Hit és humánus békés viszonyok közt könnyen összeegyeztethető, mivel az utóbbi ellen a vétség nem oly kirívó, hogy az erkölcs és az igazság látszatát a társadalom meg ne tudná őrizni. A háborúban egyértelművé válik az embertelenség. A hívő természetszerűen istenhez menekül, hite szerint a védelmet adóhoz, az igazságot osztóhoz. Babits is ezt cselekedte az első világháborúban. Ám őt, a gondolkodó humanistát, nem nyugtatták meg „az isten útjai kifürkészhetetlenek”-szerű köz-helyek. Nem fogadta el a tragédiát végzetszerűnek, mert ha az, akkor van csak az istennek igazán beleszólása; az emberek konfliktusának tekintette, ami viszont a hívő szerint az isten és az ember dolga egyszerre. A humanistának ebben az esetben kezdeményezőnek, cselekvőnek kell lennie. S az istennek? Igazságosnak. Hiszen emberi dolgokra az ő mértéke az érvényes. A legérvényesebb. Babits akkor válik „hívő káromlóvá”, amikor azt tapasztalja, hogy amit a jobbnak akarnak, arra az isten „süket”. A bigott hívő önzően hisz, saját üdvösségére gondol. Aki a katolicizmusban az egyetemességet éli meg, az embertársaiért is hívő, tehát humanista. Ám ha a háborúban — mint ahogy ezt Babits tapasztalta — a jobbért küzdő, az igazságra tekintő maga marad, átmenetileg elvesztheti istent, sőt perbe is szállhat vele, az emberért, a humanizmusért. Mert ha a bajban az isten „megsüketül”, az embernek önmaga kicsinységére vagy istenségére kell eszmélnie. A humanista költő a helytállásról nem mond le, sőt Illyés kifejezését használva „káromlással imád”-kozik. Ezt cselekedte Babits is az első világháború idején. Legerősebb indulattal talán *Fortissimó* című versében: „Haragszik és dül-fül az isten — vagy csak talán alszik az égben, — aluszik, vagy halott is éppen — ki költi őt felemberek.” A felismerés kétségbeejtő. De vajon a hívő humanista lemondhat-e az ébresztésről, meggyőződésének legfőbb támogatójáról, az istenről? A vers erre így válaszol: „És ha hasztalan ima, sírás: — mi káromolni — tudunk még, férfiak! Ma már — hisszük káromolni-érdemes — alvó magasságot a Sorsban.”

Babits mélyen átéli a hívő és a humanista konfliktusát: a cselekvő, jobbat akaró ember számára szinte elviselhetetlenné válik a legfőbb jó irrealitása. Épp a háborúban, amikor minden érték megméretik. Két meggyőződés küzd a költőben: hite és akarása. Azt kell tapasztalnia, hogy emberi eszményeit a nagyszövetséges nélkül kell követnie. Hogy az ember maga maradt. Ha ezt pozitív módon is átélte volna, szuverenitását kellett volna hirdetnie. Valójában költőként ő ezt gyakorolta. Autonóm harcosa volt az ember ügyének. Természetesen isten kezét kereste mindig, ám ha nem vélte megtalálni, második meggyőződése, a humanizmus, elégséges volt ahhoz, hogy küzdővé váljék, tiltakozóvá és a jobb megidézőjévé. Babits személyes, magánemberi bajait is kettős módon éli meg. A hívő lélek felel a tapasztalat, s a tisztultabb ráció érveivel. A lélek reménye, az ész tudásával. A *Balázsolás*ban először azt vallja meg, hogy olyan esendő hívő, mint a többi ember. Mintegy a nagy betegség súlya alatt alázkodik meg végső kétségbeesésében: „Lásd így élünk mi, gyermekmódra, balgatag, — hátra se nézünk, elfutunk — a zajló úton, eleresztve kezetek, magasabb szellemek.” Itt sem adja fel teljesen bíráló-kétkedő magatartását. Magánemberként is hiszi, hogy joga volna valami jobbra, ha nem is boldogságra, de valamiféle embertelen kínoktól mentes

halálra. Most nem „káromol”, de a legtökéletesebb lény részvétlenségét nem érzi méltányosnak. Nem is hagyja szó nélkül: „Te jól tudod — mennyi kint bír az ember, mennyit nem sokall — még az isten jósa sem.”

Babits emberi igaza a passzív istennel való polémiában nő valóban nagyra. A tenni képes ember fölébe kerül a bizonytalan hívőnek. Illyés, aki több babitsi aporiával szembenéz, e téren egy hatalmasat lép előre. A lét nagy kérdéseit magának az embernek kell megválaszolnia. Konfliktusait ő maga hozza létre, tehát neki kell megoldania. Az ember Illyésnél is magára maradt, ám ez a legjobb dolgok forrása lehet, ha önmagára talál. Ő az embernek azt a küldetését, hogy önmaga teremtmője és ura, műveiben nagyon sokféleképpen ábrázolja. Erre most nem kívánok kitérni. A fontos itt az, hogy a gondolkodó humanista — meghaladva a babitsi hit-emberség kettősségét — a lét nagy dolgait illetően milyen kérdéseket tesz fel, milyen válaszokra talál. Mivel magunkban bízunk eleitől fogva, nem küzd a gondolkodást megzavaró ambivalenciával. Emberi jelenségekre emberi mértéket alkalmaz. Ez egybevág költészetének közösségi irányulásával is. Illyés élménye nem az, hogy az isten nem gondviselő, hanem, hogy a vallás történelmi méretű szorongás okozója. Tehát nemcsak életünk és sorsunk a mi ügyünk, hanem végső üdvösségünk is. Ez a felismerés elvezet ugyan az emberi felelősséget megosztó kettősség felszámolásához, ám ugyanakkor olyan nagy feladatot állít eléünk, amelyet csak teljes önismerettel, emberi hivatásunk mély értésével oldhatunk meg. Ilyenféleképpen a lét nagy kérdései — élet és halál — retorikailag immár nem kezelhetők. Csak szociális felelősséggel. És csak ezen az alapon gondolkodói igénytel. „Hisz elménk egy — istenünk rég”, vallja Illyés *Mors bona, nihil aliud* c. költeményében. Társadalmivá tenni az emberi lét egy nagy ügyét — az öregedést, s a halált —, amely évszázadokig neurotizálóan, filozófiai és teológiai kérdés volt — az igazi megoldás első lépése. Az idézett vers is ezt hirdeti: „Nyugodt, méltó kijárást, ha nincs erőnk egyébre — csináljunk olyan kaput, — emelt fővel, melyen az utazó kilépve — nem szorong, hova jut.”

Az öregség és a halál nagy témái a XX. századi magyar lírának is. A modern filozófiák új megközelítési módokat kínálnak e kérdésekhez, a marxizmustól az egzisztencializmusig. De egészen eredeti felfogással is találkozunk, amely mintegy a hagyományos és az új gondolatvilág ütközéséből csiholódik, áll elő. Ady költészete ennek a legjobb példája. Az ő külön gondolata az öregségről, az ő külön beszéde a halállal. Babits öregség- és halál-élményének az ad sajátos jegyet, hogy a halálos betegséget is tudatosítja magában. Az élet alkonyának is lehet távlata, a művészet ezt ábrázolni is képes. A halálos betegség azonban e viszonylagos perspektívát is elfedheti. Babitscsal ez történt. Az *Indulás az öregkorba* c. versének alaphangulata a fent mondottakat teljes mértékben igazolja. A költemény nagy erejű filozófikus alapgondolata s látomásainak, képeinek felidéző varázsa méltán hatott a kortárs költőkre és tanítványokra. Így Illyés Gyulára is. Nem az öregség reménytelenségének érzése az, amit továbbadott, hanem egyfajta gondolkodói, kritikai igény, hogy hatoljanak a látszat mögé, hogy a reménytelent is merjék kimondani. Illyés hasonló témájú műveiben ez a babitsi igényesség ismerhető fel, nem erőltetett párhuzamról van itt szó, hanem motívumok, képek egyezéséről, ám olyanféleképpen, hogy a különbözőség ez esetben is erősebb a rokonjegyeknél. Az inspiráló erő — az Illyés-versben — és a végeredmény összetartoznak és felelnek is egymással. Illyés látja azt is, amit Babits — a nagyon reménytelent — s a saját tapasztalatából következőket is, a szép öregkor ajándékát. Az öregséget majdnem azonosan és különböző módon is megélték mindketten sorsuk következményeként. Babits mintegy tanáccsal látta el Illyést, ő pedig a maga módján fel is használta ezt, oly módon, hogy azért saját sorsának és élményének lett hiteles hangadója. Éppen az *Indulás az öregkorba* az a költemény, amelynek motívumait Illyés to-

vábbviszi, sőt felhasználja több versében. Hangot üt velük, hogy azután valami eredetit bontson ki, amely az inspiráló vers soraira ugyan emlékeztet, de a Babits-vers szellemétől eltér olyan mértékben, amilyenben Illyés további élményvilága és világképe is különbözik.

Babits az *Indulás az öregkorba* c. versében az időt irreverzibilisnek ábrázolja. Ez a szemlélet különös nyomatékot ad az öregedő ember napjai múlásának. A fiatalok ideje is visszahozhatatlan, de legalább van még tartalék. Az idős ember ezt a tartalékot hagyja immár maga mögött. Ennek reménytelenségét így panaszolja a költő: „Lassan visznek tovább, a parton — csak alig változik a táj. Mégis elmarad bokor és ház, — hiába mondanám: »Megállj« — A nyájas föld, amely otthonom volt — s azt hittem, szinte egy velem, — úgy elcsúszik a messzeségben, nem fogom többet látni sem. — Mindig kevesebb a vidám rét. — Minden kietlen és csúnya. — Így érek egy zordabb világgrész — idegen országaiba.” Illyés Gyula a *Kháron ladikja* c. versében ugyanezt a folyamatot, utat ábrázolja. A két vers témája egybecseng. A szemlélet viszont különbözik. A ladik itt is a visszafordíthatatlan idő jelképe. Ennek az időnek azonban van még valamennyi képzeletbeli tartaléka. Az egészség, az egészséges öregség adja ezt. Itt is eltávolodunk a földtől, mint Babitsnál, ám egészen más látomás kíséretében:

Eszteendővel előbb irigy sorsunk behajt  
s ringat a csónakon, amely  
— bár nem kedvünk szerint — éppoly gyönyörű part  
hosszában suhan el;  
épp oly szép *Canale-n* s lagunákon, akár  
a nászutasoké!  
Hisz minden ugyanaz: az ég, az út, a táj,  
épp csak — visszafelé!  
Minden oly gyönyörű, sőt — titkosan — ahogy  
elleng, még gyönyörűbb!  
Olyanformán, mint a dallam attól, hogy ott  
hagyja a hegedűt.

A halál felé tartó öregségnek ez az eufóriás láttatása nem motiválatlan és indokolatlan Illyés versében. Az a körülmény, hogy: „ülünk barátaink s fáink közt, nevetünk, — vidám vita folyik — s egyszercsak ringani kezd velünk, (csak velünk) — kifelé a ladik” — tudati, érzelmi konszolidáltságot, viszonylagos létbiztonságot hirdet. Öregen is jól érzem magam, jóllehet a kifelé tartó ladik ringása is felrémlik, ám ami valószínűsítően körülvesz, az derűs. A halál csak lehetőség, kissé még bizonytalan. Babits fent idézett versében ezt mondja: „Az én utamnak egy esélye — és biztos vége a halál.”

Idézzünk Babits előbbi verséből három egymás mellett álló kérdőjeles kijelentést: „Óh hogy öltözzem? — mit pakoljak? — milyen fölszerelést vigyek?” Illyés *Bélyegesek* c. versében azokról van szó, akik az öregség végzetes útján menetelnek a biztos „cél”, a halál felé. Ez a közös sors jelölte meg őket bélyeggel, mint annak idején a kivetetteket. Illyés is felszólít a nagy útra való készülésre, összevethetően babitsi módon: „Motyóba gyorsan kenyeret, gézt, — vajat, aszpirint, takarót — s csókot hamar, kinek a búcsú nem is az, ha nincs búcsúcsók, — aztán gyerünk!” A költő ezután arról szól, hogy az ilyen figyelmeztetés hiábavaló. Hajdan az intést neki is megadták, hasztalan. „...Pedig nem is akárhik adták — utoljára szegény Babits” — közli a *Bélyegesek*-ben. Illyés hivatkozása mintegy hitelesíti összevetéseinket. A rokonlelkű költő eligazító szellemének jelenlétét is igazolja. Mindkét „költemény” — a Babitsé és az Illyésé is — az öregséget, az utat ábrázolja a halálhoz. A rokon motívumok és képek baráti és

mester—tanítványi kapcsolatra utalnak. Ám e két vers végső mondandójában ott van a nagy különbözés. Babits egymaga tart „sivatag” pólusa felé. A kegyetlen expedíció is az ő sorsa-útja. Ez voltaképpen meghatározza a vers teljes pesszimizmusát. A magányos út és a betegség. Az elszigeteltség érzése a nagy betegségből következik. A teljes reménytelenség pedig az elszigeteltségből. Természetesen a halál mindenkinek a véget jelenti, de nem mindegy, hogy hogyan járjuk végig ezt az utat. Illyés a *Bélyegesekben* az egyívásúak menetét szintén reménytelennek ábrázolja. A „cél” itt sem más, mint Babitsnál, az út azonban különbözik. „Közös célt hajh, közös utat — mi lelünk, egyívásúak! — sárgafoltunk van, közösebb mint — nemrég a kivetetteké — velük megyek máris menetben — egy szörnyű téglagyár felé...” A „sivatag pólusom felé” és a „szörnyű téglagyár” mégis hordoz egy nagy különbséget. A kényszerű *különút* és a természetes *közös menet* különbségét. A *Bélyegesek* többes száma is erre utal. Illyés versén végighúzódik az a hangsúly, hogy nemcsak rólam van szó, mint ahogy Babitsén is végighúzódik az a fájdalom, hogy éppen róla van szó. Illyés a bélyegesekben egyívásúakat lát, akikkel megoszthatja a legnagyobb gondot, a pusztulás látomását is. De ezt is csak azért teheti, mert ahogy mondja: Velük kaptam egy anyanyelvet, — egy édent, egy szülő hazát, — téged délszaki barnabőrű, fűszerszígeti ifjúság.” Tehát a múlt is közös. S annak tágabb köre, az ifjúság is. Így a bélyeg nemcsak a végzetes menet, a halál jelvénye, hanem az életút nagy ívéé is. Babits költeményében a „főkabór”, az eszkimóverem”, a sűrűsödő magány,” a társtalan expedíció, a kirekesztő betegség képei. Környezetül a rideg természet kellékeit sorakoztatja föl. Illyés költeményében a „sárga folt”, a „szörnyű téglagyár”, „a menet végén”, „az igazoltatás”, az „egyívásúak” — mind egyfajta összetartozást jelképeznek. Van benne jó is, rossz is, összekapcsolja az emberi létezés pólusait. Illyés csodálatosan vonja egybe az emberi élet legösibb gondjait a közelmúlt tragikus történelmi eseményeivel. Ezzel mindkettőnek a jelentőségét fokozza, s az öregség, halál régi, általános jelentését kiigazítja, átélhetően tartalmassá formálja. Az eredmény tehát az, hogy a bemutatott két mű rokonvonásai nagyon is különböző „versegyéniségekbe” épültek be.

A nagy költők közt az ilyenfajta termékenyítő szellemi kapcsolat nem különleges és kirívó jelenség. Az irodalomtörténet eleven folyamatáról van itten szó, a teljes meg nem szakítotttság tényéről. A hagyományozódás tetten érhető formáiról, amelyeken kívül még nagyon sok másféle eleven kapocs lehetséges múlt és jelen között, az eleven és a csak szellemileg élő értékek rendjén belül. Az *Indulás az öregkorba* motívumai nemcsak a ma irodalmában követhetők nyomon, hanem a múltba is elvezetnek. Arany János 1872 május 1 c. versének záróstrófájával Babits idézett költeményének néhány sora meglepő egyezést mutat. Arany:

Az én időmnek egy szaka  
Van már csak: a fagyos tél,  
S ama földsarki éjszaka,  
Melynek több napja nem kél.

Az *Indulás az öregkorba* négy utolsó sora így hangzik:

Boldog, kit jég közt, sarki éjben  
kétség s remény esélye vár.  
Az én utamnak egy esélye  
és biztos vége a halál.

Az idézett Arany-strófa mintegy sűrítve hordozza az *Indulás az öregkorba* több lényeges motívumát, ezek a Babits-vers különböző pontjain jelennek meg. A legszembeütőbbek a képi, a jelentésbeli és az érzésbeli hasonlóságok. Arany: „Az én időmnek egy szaka van...” Babits: „Az én utamnak egy esélye...” s, hogy mi ez az „egy szak” s ez az „egy esély”, erre a válasz is hasonló. Aranynál a fagyos tél, „s ama föld-sarki éjszaka, amelynek több napja nem kél.” Babits boldognak nevezi azt, akire jég közt, sarki éjben „kétség s remény esélye vár.” A saját reménytelen esélye „és biztos vége a halál.” Az összehasonlított verssorok nemcsak képi, formai-technikai párhuzamosságokat mutatnak, hanem a két költő életérzésbeli rokonságát is tükrözik. Az öregedés, az elmúlás filozófikus-neuraszténias átélését. Ami Arany Jánosnál egyetlen versszak képanyagába tömörítődik, az a Babits-versben zenei motívumszerűen megjelenik, eltűnik, visszatér. Az Arany János-i „fagyos tél” és „föld-sarki éjszaka” a Babits-versben kvázi-ideje és színtere lesz az öregségnek, a versen végigvonuló és uralkodó képekben: „Így érek egy zordabb világrész idegen országaiba.” „Mint ki a sarkvidékre készül...” „Sivatag pólusom felé.” „Fókabőr, eszkimó-verem...” „Miféle silány sarkifény?” Az Arany-vers voltaképpen ötletvers, két strófából áll. A Babits-vers nagy igényű gondolati építmény, az egyéni sors tragikumából kinővesztve, csak külső hatásról beszélni itt is hiba volna, leegyszerűsíteni azt a mélyebb hatást, ami két nagy költő belső világának titokzatos érintkezéséből jön létre. Babits részéről e kongeniális megérzése Arany nagy egyéni sorsélményének, amelyhez megvolt a személyes tapasztalata: gyógyíthatatlan betegsége, az így kialakuló reménytelen magánya. Ez szinte vonzotta azokat a képeket, amelyek jól kifejezték kényszerű elszigeteltségét, „a zöld jég,” „fehér köd”, „sivatag pólusom” — mind ilyenek.

Térjünk vissza újra a Babits- és Illyés-párhuzamhoz. A nagy költők közös motívumai nemcsak a rokonságot igazolják. Ha valóban nagyok és eredetiek, eltérésük, sőt szembenállásuk legalább annyira természetes, mint szellemi-eszmei atyafiságuk. Jelentős alkotók szövetsége nem lehet mindenben teljes; önmaguk vállalása: eltérő irányt is jelent, de amely ismét összefuthat a teljességet átfogva, immár egy magasabb szempontú szövetségben manifesztálódva. Babits és Illyés költői lénye és magatartása leginkább abban különbözik, ahogyan a történelem, a társadalom, a politika, azaz a jelen történelme kihívásaira válaszolnak. Nem ellentétes elvekből indulnak ki, vagy legalábbis nem szembeszökően ellentétesekből. Osztályélményük, elkötelezettségük részlegesen különbözik, ám a nagy célokban találkoznak. És ne felejtjük el, tehetségük természetesen is más. Ami nem az arányokra vonatkozik, hanem arra, ami megkülönbözteti az egyik értéket a másiktól, tehát a nagy művészet hitelesítő egyedi jeleiről van itt szó.

Babitsról tudjuk, hogy az első világháború idején sokféleképpen tiltakozott. Az embertelenséget tudatosítani és hirdetni, amikor az a közfelfogással ütközik, gondolkodói erőt és erkölcsi szuverenitást jelent. Az érzékeny nagy költőben mindig megvolt azonban a hajlam arra, hogy a mindennapok „kézitusája” elől elvonuljon. A kisszerűségek, az alacsony küzdelmek nagyon megterhelték magasabb célokra beállított szellemét. Ezért választja sokszor külön a pillanatnyi hiú törekvéseket a magasabb rendűtől, attól, ami örök, természetesen a költő és a szellem embere szemében. „A gazda bekeríti házát” hirdeti egy híres versének címe. Sokszor idézték már ezt a művét, mint költői individualizmusának, elkülönülésének dokumentumát. Az olvasói és az értelmezői felelősség azonban mást talál e versben. A gazda nemcsak a házát különíti el, hanem önmagát és céljait is megkülönbözteti eldurvuló koráétól. Amikor költeményében azt mondja, „A régi jobb volt!” nem a civilizációtól tesz egy lépést visszafelé, nem a konzervativizmus igehirdetője, hanem régi értékek őrzője a talmi új ellenében. Házát bekerítő lécei nem a magántulajdon szentségét védelmező jelképek. Hőseinek nevezi e léceket.

Ez túlmutat az egyénin, az eltorzult, görcsös önvédelmen. A bekerítés védekezés, persze nem magányosok, hanem világerők ellen. Ezt nyíltan meg is vallja: „mit, hízelegni a modern szeleknek? Ősz ez! barbár, gyilkos és hazug. Szemtelen ősz!” Babits a barbárság túlélésére rendezkedik be. A vers első szava és utolsó sorai jelképezik és bizonyítják, hogy itt védekezésről van szó. Elhárító magatartásról. Az első szó: „léckatonáim.” A költemény utolsó két sorában mintegy őrsváltás történik. A léckatonák rovására, a szabad élet javára: „léckatonáid helyén élő orgona — hívja illattal a jövőendő méheket.” Van ebben a magatartásban — erkölcsi értelemben — valami hősi. Cselekvő értelemben problematikus. Ennek sejtése a költőt is kínozza. A passzív ellenállás legjobb esetben féellenállás, de lehet ennél rosszabb is: cserbenhagyás. Amikor a „tipró diadal” „érctalpai” már nem tisztelik az ilyen védekezést. Ezt a helyzetet a kortárs Bálint György a hordóalakó Diogenésznek válaszolva így jellemzi: „Hordódba is csak addig vonulhatsz vissza, amíg a köz nem jön érted, nem kerget ki belőle és nem hasít belőle aprófát.” A barbárság nem azért barbárság, hogy tisztelje a hordót és a léckerítést, s hogy érzéke legyen a magasabb szempontú erkölcsi és szellemi tiltakozás iránt. Babits hősi, de magányos ellenállásának elégtelenségét megéreztte, s költőileg kifejezte. Az is nagy gondolati és erkölcsi teljesítmény, hogy fölfogta e magatartás elmentmondásosságát. Kissé kevesebb önismerettel hősivé is avathatta volna saját humanista ellenállását. Ahhoz, hogy jól lásson, kívülállóként is meg kellett pillantania önmagát. Ez viszont már a nagy szellemek képessége. A *Jónás könyve* ebből az objektív nézőpontból ítélkezik. Kíméletlen szembenézés azzal a magatartással, amelyet fel is magasztalhatott volna mérsékeltbb lelkiismerettel. A mércét maga elé ő állítja magasra a történelmi idők, a történelmi események kényszerítésére. A kihívásra önvizsgálattal, önelemzéssel válaszol. Illyés is megteszi ezt például a *Nem volt elég* c. versében. A két helyzetfelmérés, s költői válasz már nem a rokonvonásokat mutatja, hanem azt, ki hol áll a világban, hogy miben látja szerepét elégtelennek és mit tekint megoldásnak. Az említett Babits- és Illyés-vers kérdésfeltevése létszerű, ontológiai különbözőségeken nyugszik. Helyzet- és önelemzésüknek leg-sajátosabb jegyei az eltérő alapokból következnek.

A *Jónás könyve*ben a költői mondandó biblikus beágyazása sok mindenről árulkodik. Babits műveltségéről, világnézeti meggyőződéséről, morális felelősségéről. A nagy létkérdések erkölcsivé való átformálásáról. Az egyéni felelősséget és szerepet középpontba helyezi. Jónásról van szó, aki igehirdetésre rendeltetett, világjobbításra, de „mivel rühellé a prófétaságot”, küldetésétől s a világtól menekülni akar. Isten egy cethal gyomrában megforgatva bírja jobb belátásra a megfutamodó prófétát, aki így érvel: „Mi közöm nékem a világ bűnéhez? — Az én lelkem csak nyugalmat éhez. — Az isten gondja és nem az enyém: — senki bajáért nem felelek én.” Jónás a pusztába vágyik, magányba. A bűnös Ninive pusztulását jósolja. Ezzel mintegy eleget kíván tenni kényszerű küldetésének. Fenyegetésében annak a prófétának részvétlenségét érezzük, aki azonosulás nélkül ítélkezik. A költő azt a szörnyű meghasonlást ábrázolja, amikor az egyéni érdek elkülönül a közösségitől, olyan embernél, aki a sokaság eligazítására hivatott. Jónás kimondja a nagy büntudat vallomását: „mert vétkesek közt cinkos aki néma.” A *Jónás könyvének*, jóllehet ez szigorú ítéléte, ám az úr intelméből kitetszik az is, hogy nemcsak a némaság marasztalható el, hanem leginkább talán az azonosulás és a toleranciahiány. A pusztában a töklevel alá húzódó próféta Ninive pusztulását lesi és várja. Érthető, hogy a bűnt irtózatossá és idegennek látja, de a világ nemcsak a bűn megtestesülése, az ember nemcsak teljesen elfajzott lény. Ez a prófétálás azért válik aggasztóvá, mert csak sötétet lát, pusztulásra valót. A morális ítélkezés, ha nem táplálkozik mélyre eresztett gyökérszövegéből, önmagáért való és nem másokért. Az emberi hibákkal szembeni türelem voltaképpen az embernek szól.

Hibákon keresztül nincs út az emberhez, csak közösségi szálakon át. A *János könyve* annak is bírálata, hogy a csak morális alapokon nyugvó egyén és tömeg-kapcsolat, íge-hirdető és befogadó viszony elégtelen. A jobbító szándék a vállalás szándéka nélkül, az egymásra utaltság tudata nélkül célt fog tévesztetni, mert azt nem jó irányban fogja föl. A *Jónás könyvének* nagy gondolatát az úr mondja ki: „Ne szánjam Ninivének or-mát, mely lépcsőt emel a jövőnek? A várost, mely mint egy fáklya égett nagy korszakokon át.” Az indulat igéje, s a morális ítélet nem feltétlenül a legjobb válasz a világnak. Az értéktisztelő emelkedettség, s az emberségtől áthatott tolerancia a végső következtetése a babitsi önvizsgálatnak.

Illyés Gyula látszólag kedvezőbb helyzetből vizsgálhatja meg a világ és a költő viszonyát. Előtte sok nagybetűs babitsi fogalom valóságos arculatát mutatja meg. Ha ő elvonult valahova, közösségekbe húzódott be. Nemzet és osztály olyan létformák, amelyekben először élt, s aztán alkotta meg fogalmukat, így állandóan ellenőrizhette viszonyukat, s azt is, melyik hogyan változott, vagy éppen torzult. A *Nem volt elég c.* versében ő is szemügyre veszi a költő és közösség viszonyát, az élen álló, s a többiek kapcsolatát. A nem volt elég érzéséről és felelősségéről szól a vers. A II. világháború tragikus tanulsága összegződik benne. Itt is valami elégtelen, mint Babitsnál. Illyés pontosan és közvetlenül meg tudja nevezni a bajokat, s voltaképpen válasza is ilyen. Érzi küldetése súlyát akárcsak Babits. Az ő „Ninivéje” valóságosan ég: „Láttam Buda égését, — az izzó koszorút egy nép fején...” Az Illyés versében megnyilatkozó felelősség történelmi és szociális szigorúságú. Pontos és érvényes bírálata a pusztulás okainak és felelősségének. Önmegítélés és a hasonló küldetésűeké is. Hogy ez így lehetett, ahhoz nagyon élni akaró osztály tagjaként kellett megszólalnia. Hogy mi nem volt elég? Ezek a nemzetre és a népre vonatkozó kérdések. A morális itt szociális, a szociális pedig politikai értelmű fogalom. A vers sok kérdése közül kettőt ragadjunk ki. Egyet, amely a hazára vonatkozik, egyet pedig, amely a költő követte eszményekre. „És nem volt a hazának elég, — hogy elmosolyodtál és oldalt oda is néztél, ha megszólalt — izes magyarul a cseléd.” „...S a hortobágyi magas ég — s a négyes gémeskút nagy árnya, — az első király koronája — díszítve pénzed közepét.” A nem volt elég kérdések végső következtetése nagyon reális és valóságos. Az országigazgatás számára pedig tanulságos. Mert semmilyen erő és semmilyen bölcsesség nem lehet elegendő, hogy a hazát megtartsa, ha annak lakója „nem lelheti meg a helyét.” Illyés már olyan igazságokban gondolkodik, amelyek nemcsak az irodalom szempontjából érvényesek, hanem a társadalomból is reálisak és megoldhatóan, megoldandóan aktuálisak.

Egy röpke időre térjünk vissza a rokonvonásokhoz. Az illyési versstrófa megalkotásában egy-két helyen találtam a babitsi szerkesztésre emlékeztető külső formai jegeket. Babits a *Húsvét előtt c.* versében egy strófán belül ilyenféleképpen fokozza mondandójának egy lényeges részét:

ki először mondja ki azt a szót,  
ki először el meri mondani,  
kiáltani, bátor, bátor,  
azt a varázsszót, százezrek  
várta, lélekzetadó, szent,  
embermegváltó, visszaadó,  
nemzetmegmentő, kapunyitó,  
szabadító drága szót,  
hogy elég! hogy elég! elég volt!

Illyés Gyula is ismeri ennek az eljárásnak hatásnövelő erejét. Ugyanis itt az egymást követő képeknek azonos a funkciójuk, de eltérő a jellegük. A költő itt azt tudja



éreztetni, hogy sok meglepően eredeti képe van egy folyamat ábrázolására, így azt a látszatot kelti, mintha többdimenziósan ábrázolna. Illyés Gyula *Bartók* c. versében szintén követi ezt a strófaépítő módszert.

...csak zene, zene, olyan, mint a tietek,  
példamutató nagy ikerpár,  
zene csak, zene csak, zene,  
a bányamély ős hevével tele,  
a „nép jövő dalával” álmodó  
s diadalára ápoló,  
úgy szabadító, hogy a börtön  
falát is földig romboló,  
az ígért üdvért, itt e földön  
káromlással imádkozó,  
oltárdöntéssel áldozó,  
sebezve gyógyulást hozó,  
jó meghallóit eleve  
egy jobb világba emelő zene —

A különbség természetesen itt is lényegesebb, mint a rokonmozzanatok. A *Hús-vét előtt* strófájában a fokozás egyenletes, a képek nem hordoznak ellentmondást, hiszen a teljes lélekkel való békeakarás az ellentmondások félresöpzése is egyben. S ez a képi szerkezetben is manifesztálódik. A *Bartók*ban a strófán belüli fokozás úgy megy végbe, hogy ellentmondás feszíti az egymásra következő képeket. Ilyenféleképpen: „káromlással imádkozó”, „oltárdöntéssel áldozó”, „sebezve gyógyulást hozó”. Ez az ellentétre épülő fokozás a babitsival szemben nem véletlen. A bartóki muzsika lényegének költői ábrázolását szolgálja, azt, hogy a hangzavar egy magasabb rendű harmónia kifejezése. Mindkét esetben azt látjuk, hogy hasonló külső formai megoldások a vers lényegéből következően újfajta szerkezeti jellemzőket is öltenek. A nagy költészet igen sok esetben nem a felszínen mutatja az eltérést, a megkülönböztető karaktersvonásokat, hanem a mélyerők működésében, amelyek — mint példánk is mutatta — legtöbbször feltörnek a felszínre is, hogy nyomot hagyjanak, mélybe mutatót, a költőre igazán jellemzőt.

#### ЛАЙОШ КИШШ:

#### НЕКОТОРЫЕ РОДСТВЕННЫЕ ЧЕРТЫ ЛИРИКИ БАБИЧА И ИЛЛИША

Работа анализирует родственные черты творчества Бабица и Иллиша. Автор исходит из того, что Бабиц, образованность и ориентация которого соответствовали духу литературного круга, сплотившегося вокруг журнала «Нюгат» («Запад»), оказал несомненное влияние на своего более молодого современника, Дюлу Иллиша, в первую очередь, своими взглядами, мировоззрением, художественным мастерством. Их взаимоотношения характеризовались, собственно, отношениями мастер-ученик. Поскольку оба они относятся к числу лучших поэтов своего времени, при доказательстве их духовного родства наиболее существенными элементами являются не эмпирические факты, подобные картины и строки, а те расхождения и отклонения, которые обусловили духовный облик каждого из них.

Бабиц — «западник», Иллиш — народный, считающий, однако, европейскую культуру органической частью своей образованности. Работа включает и анализ того, что при разных общественно-социальных исходных позициях поэты приходят к подобным эстетическим идеалам и гуманизму. Особенно большого внимания заслуживает сопоставление родственных черт метрики и структуры стиха, обязательно подчёркивая при этом, что их лирика как по основному содержанию, так и важнейшим художественным признакам является отличной, сохраняющей свой типично «бабицкий» и типично «иллишский» характер.



## VÖRÖS LÁSZLÓ

### JUHÁSZ GYULA BIBLIAI TÉMÁJÚ VERSEIRŐL

Adyhoz hasonlóan Juhásznak is kedves és rendszeres olvasmánya volt a biblia. A *Könyvek és én* című, 1922-ben írt cikkében arra a kérdésre válaszolva, hogy milyen könyveket vinne magával egy új özönvíz alkalmával bárkájába, ezt írja: „A bibliát elsősorban és mindenesetre választanám.”<sup>1</sup> Vonzódásának nyilvánvalóan számos oka van. Őt is mélyen megragadták a biblia immanens etikai és esztétikai értékei — benne nyelvezetének, stílusának szépségei —, amelyeket még tündöklőbb fénybe vont az a sok évszázados irodalmi, zenei, képzőművészeti kultúrkinccs, amely az idők folyamán a biblia témavilágához kapcsolódva jött létre; de kétségen kívül fontos szerepet játszott vonzalmában az a vallásos érzés is, amely más-más formában és sokban váltakozó intenzitással ugyan, de egész életében a sajátja volt.

Ennek a vallásosságnak árnyalt értelmezésére, a folyton ott kísértő leegyszerűsítő felfogások kiiktatásának szükségességére már Kispéter András felhívta a figyelmet monográfiájában: „...Juhász Gyula vallásossága igen jól megfér kiapadhatatlan antiklerikalizmusával s nem egy esetben a materializmus határát súroló szabad gondolkodással. Amennyire helytelen lenne Juhász Gyula vallásosságát figyelmen kívül hagyni, éppoly súlyos tévedés ezt a kérdést költészete központi problémájává megtenni.”<sup>2</sup>

Juhász Gyulánál valóban még megközelítő érvénnyel sem beszélhetünk egész életpályáján végighúzódnó homogén vallásos érzésről, sőt valamiféle töretlen irányú tendenciáról sem. Az kétségtelen, hogy nagy általánosságokban egy eklektikus, felszínes vallási érzéstől mélyebb, a tételek katolicizmushoz közelebb álló vallásossághoz jutott el. Ezt a változást a társadalmi helyzetnek és egyéni sorsának alakulása maradéktalanul megmagyarázza. E két végpont között azonban a vallásos érzés rendkívül nagyarányú és egyenetlen hullámozása van. A legnagyobb tanulságok éppen ebben rejlenek. Tanúsítja ez az érzelmhullámozás, hogy Juhász vallásossága megközelítően sem merev, dogmatikus katolicizmus, hanem valahányszor kedvező egyéni helyzetbe vagy haladó társadalmi erők sodrába került, ez vallásosságát is gyengítette és sajátosan módosította, egyéniesítette; ugyanakkor a sorscsapásoktól megtört vagy a progresszív mozgalmaktól elszigetelődött költő a vallásban próbált vigaszt keresni.

Juhász az első vallási kételyeket már igen korán, 15 éves kora körül átélte, ő maga ír arról, hogy ez idő tájt olvasta el Renan könyvét. A *Jézus élete* új világot tárt fel előtte. Renan a katolikus vallás legalapvetőbb hittételét, Jézus isten voltát cáfolja meg könyvében, ezzel együtt a szentháromság létét és az egész újszövetség hitelességét is. Gondolatát azonban nem viszi végig következetesen, hanem kompromisszumot köt a vallással. Műve mégis kiválóan alkalmas arra, hogy kételkedést ébresszen a hívő olva-

<sup>1</sup> JUHÁSZ GYULA: *A könyvek és én. Hétfői Rendkívüli Újság*, 1922. nov. 20., 27., dec. 4, 11. Juhász Gyula Összes Művei (a továbbiakban JGYÖM); szerkeszti Péter László. 6. Bp. 1969. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc. 533.

<sup>2</sup> KISPÉTER ANDRÁS: *Juhász Gyula*. Bp. 1956. 78.

sóban. Ez a mű Juhász lelki életében is nagy válságot okozott. Ezzel kapcsolatban magáról, harmadik személyben így ír: „Olvasta Renant, és egy ideig nem hitt Jézus istenségében. Olyan fiatal volt és fogékony minden iránt, ami új és bátor.”<sup>3</sup> A Renan-hatás azonban nem múlt el nyomtalanul, hanem a húszas évek közepéig végigkísérte, és jelentős szerepet játszott Juhász sajátos vallásszemléletének kialakításában.

Ez a sajátos vallásfelfogás még sok más intellektuális hatás (Nietzsche és Tolsztoj tanai, Schmitt Jenő Henrik újnoszticizmusa, buddhizmus, pozitivizmus, vulgármaterializmus, marxizmus stb.) és valóságélmény befogadásának bonyolult komplexumaként, gomolygó együtteseként jött létre úgy, hogy alkotó elemei folyton cserélődtek, egymást felváltották, kiszorították. De csak átmenetileg, mert a képlet állandóan változott. Ha ebben az érzelemhullámmásban mégis kikristályosodó, nagyjából állandó összetevőket akarunk kiemelni megközelítőleg a húszas évek közepéig terjedő érvénynyel (de legdöntőbben az egyetemi évektől Nagyváradról való távozásáig), az alábbiakat kell hangsúlyozni:

1. Juhász a vallásban nem az isten által az emberekbe beleoltott örök törvényt látta, hanem a történelemben — meghatározatlan módon és okok miatt — keletkezett eszmei áramlatot, szellemi mozgalmat, amely aztán tömegmérétekben az emberi magatartást meghatározó erő lesz. Legpontosabban talán így lehetne körülírni vallásszemléletét: vallás minden olyan eszme, amely nemes célért küzd és nagy tömegeket hálóz be. Vallásalapító Jézus, Buddha, Tolsztoj, sőt „korunk nagy vallásalapítója” Nietzsche is, aki „a természettudományi törvényt végtelenbe táguló vallásos eszmévé építi ki.”<sup>4</sup>
2. Másik lényeges eleme szemléletének: a vallás nem tudományos megfontolásokra épít, hanem a kitűzött célba vetett hitre. Nézete ennyiben rokon a teológiáéval. De az egyes vallási irányzatok mind létjogosultak, egyenrangúak, egyik a másik fölé nem helyezhető: „Kereszténység: ez nagy tan, olyan nagy, mint az, amelyet Sakyamuni hirdetett a benaresi prédikációban, olyan nagy, mint az az Etika, amelyet Spinoza írt.”<sup>5</sup>
3. Ezzel a vallásszemlélettel szorosan összefügg Juhásznak istenről alkotott képe. A vallásalapítók földi emberek, az isten a „nagy ismeretlen”, aki ebben az időszakban csak elvéve foglalkoztatja a költőt. Annál inkább Jézus. De ő nem isten, hanem ember. Ezt ugyan nyíltan ritkán mondja ki, de mindig érezteti: „Ezelőtt ezerkilencszáz esztendővel egy szép, szomorú férfi járt itt közöttünk...”<sup>6</sup> Juhász sohasem használja azt a — katolikusoknál legelterjedtebb kifejezést, hogy „Isten Fia”, hanem: názáreti, názáreti ember, galileai férfi, Ember Fia. Prohászka Ottokárhoz írott 1919-es híres cikkében pedig nyíltan renani nézetet vall: „Én Krisztusban nem azt csodálom, Prohászka Ottokár, hogy az Isten emberré lett, hanem, hogy az ember isteni magaslatra emelkedett. Ez a valódi csoda, a mélységes misztérium, az emberi nagyság, a civilizáció legkülönb ténye, amely a homo sapienst ön maga fölé emeli: a földi mennyországba.”<sup>7</sup> A gyermekkori Renan-hatás tehát folyton visszavisszatér, de idő közben már megerősítve többek között Tolsztoj és Schmitt Jenő Henrik tanításaival is.<sup>8</sup>

<sup>3</sup> JUHÁSZ GYULA: *A tékozló fiú*. JGYÖM 4. köt. Bp. 1975. Sajtó alá rendezte Péter László. 150

<sup>4</sup> JUHÁSZ GYULA: *Nietzsche. Délmagyarország*, 1925. aug. 25. JGYÖM 7. Bp. 1969. Sajtó alá rendezte Ilia Mihály. 200.

<sup>5</sup> JUHÁSZ GYULA: *Prohászka Ottokárhoz. Délmagyarország*, 1919. szept. 14. JGYÖM 6. 233.

<sup>6</sup> JUHÁSZ GYULA: *Képek a búcsúról. Szeged és Vidéke*, 1906. aug. 5. JGYÖM 5. köt. Bp. 1968. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc és Ilia Mihály. 89.

<sup>7</sup> JUHÁSZ GYULA: *Prohászka Ottokárhoz*. (Juhász Gyula kiemelése) JGYÖM 6. 233.

<sup>8</sup> Az újnoszticista filozófiának ez a propagálója nemcsak a közvetítő szerepét töltötte be Juhász, illetve Nietzsche és Tolsztoj között, hanem saját filozófiai koncepciójával is hatott. Ennek a filozófiának lényegét így foglalhatjuk össze: a megismerés lehetősége egyedül az ember számára adatott meg; az emberiség tudata ezért végtelen, öntudata ellenben még véges, mert nem ismerti rá a megismerés korlátlan lehetőségére; arra, hogy az ember a fejlődés csúcsa. Ezért egy kívülálló hatalmat, „a bosszú-

Ez a Jézus-kép jellemző mindvégig Juhász Gyula bibliai témájú verseire is.<sup>9</sup> A biblia már hosszú évszázadok óta melegágya a költői képzeletnek. A legváltozatosabb formában és a legkülönbözőbb értelmezésben, beállításban jelennek meg a bibliai történetek, tételek és motívumok a különböző korokban és különböző költőknél, a kifejezetten vallásos mondandótól az átmenetek sokaságán keresztül egészen a biblia profanizálásáig. Ez utóbbit főleg a modern költészet művelte előszeretettel, nyugaton már jóval hamarabb, nálunk inkább csak a 20. század első éveitől kezdve. Ilyen tartalommal már a fiatal Babits és Kosztolányi költészetében is fellelhető, Juhászé mellett.<sup>10</sup>

A leegyszerűsítés veszélye a bibliai témájú versek értelmezésénél is kísért. Juhásztól szólva többen hajlamosak bennük pusztán a könyvélményt kiemelni ihletforrásként. Kispéter András például így ír: „Találkozunk Juhász Gyulánál egy sor vallásos, bibliai tárgyú verssel. Ezeknek azonban nincs mélyebb vallásos alapjuk, nagyrészt könyvtárszövegek.”<sup>11</sup> Természetesen ez sem elhanyagolható tényező, főként az erőteljes parnasszista hatás időszakában.<sup>12</sup> De ennél jóval többről is szó van ezekben a költeményekben. Juhász úgy választja ki és úgy alkalmazza bibliai témáit, hogy azokkal valamilyen fontos — kisebb részben vallási tartalmú, de sokkal többször profán — mondanivalót fejezzen ki. Vagyis nem öncélúak, csak bibliai versek ezek, hanem a költő által kifejezni kívánt eszme, gondolat, érzelem szolgálatában állnak, függetlenül attól, hogy ez a mondandó vallásos-e vagy sem.

Ha ilyen szempontból csoportosítani kívánjuk e verseket, négy fő vonulat található:

— Juhászt a kereszténységben legjobban megejtő elem, az evangéliumi szeretet-tan kifejezése;

— a saját életére, sorsára alkalmazott biblikus témák megverselése;

— általánosabb, sőt gyakran közéleti-politikai mondandó megszólaltatása;

— a bibliai tematika és a népi katolicizmus gondolatvilágának érintkezése.

Nem véletlen, hogy Juhász bibliai témájú verseinek sora *A hegyi beszéddel* kezdődik 1905-ben. Juhász éppen ebben az időben emeli ki a keresztény vallás tanításaiból a szeretet-eszmét, amely legszebben és legelbűvölőbben a hegyi beszédben fogalmazódott meg, és ettől kezdve fordít különös gondot arra, hogy Jézus vallása a szeretet vallása. Nagy része van ebben annak is, hogy a nietzschei és tolsztoji tanok Juhászban végbe-menő gondolati összeütközésében ha nem is túl gyorsan, de egyre inkább Tolsztoj diadalmaskodik. „...nehéz a mai szomorú pogánynak, akinek már lelkébe csengenek a szelíd, fehér názáreti igéi a nyolc boldogságról” — írja egyik cikkében már 1905-ben.<sup>13</sup>

állás non plusz ultráját jelentő istent ültették trónra”, s ez „az isten a gondolat alkotása, az ember teremtménye.” A feladat az, hogy az embert végtelen öntudatra ébresszük.

Az így megváltott ember önmagában ismeri fel istent, és hirdeti az „új és nemes vallást, mely tiszta és egyszerű és isteni alakká magaszt minden egyes embert, hogy az ember csak egymás előtt boruljon le, de külső hatalom előtt soha.” Ezt az eszményt testesíti meg Jézus, aki egyesíti magában a végtelen tudatot és öntudatot, akinek végtelen tevékenysége az emberszeretet, és „aki nem arra tanított bennünket, hogy férges vagyunk, hanem arra, hogy istenek vagyunk!” (Az idézetek Kepes Ferenc: *Schmitt Jenő Henrik élete és tanítása* c. művének — Bp. 1918. — 70. és 79. oldaláról, valamint Schmitt Jenő Henrik fölszólalásából a Társadalomtudományi Társaság vitáján: *Huszdik Század*, 1904. 10. sz. 353—354. vannak.)

<sup>9</sup> A bibliai *motívumok* (pl. „Az én tűnt édenkertem/ Az első szerelem”, vagy: „És koldus Lázárként koncert pörölni, /Mikor a lelkünk dús álmú király”). szinte megszámlálhatatlanul gazdagon vannak Juhász lírájában. Dolgozatomban éppen ezért csak azokat a verseket vettem figyelembe, amelyekben a bibliai téma az egész költeményen végigvonuló és azt meghatározó központi tárgy.

<sup>10</sup> Vö. KISS FERENC: *A beérkezés küszöbén*. Irodalomtörténeti Füzetek 37. sz. Bp. 1962. 87—89.

<sup>11</sup> KISPÉTER ANDRÁS: I. m. 77.

<sup>12</sup> VARGHA KÁLMÁN — megintcsak egyoldaluan — ezt veszi a bibliai versek meghatározó indítékának. Vö. Vargha Kálmán: *Juhász Gyula*. Bp. 1968. 35. és 67.

<sup>13</sup> JUHÁSZ GYULA: *Oscar Wilde. Virágfakadás* 1905. okt. 15. JGYÖM 5. 58.

majd két évvel később ezt: „Az intelligencia fagyos orma nagyon szomorú, nagyon keserves menedék az emberiség legnagyobbjainak is... Minden művész... lelkében megcsendülnek néha-néha a fehér, szelíd názáreti holdfényes igéi a nyolc boldogságról. A nagy magányok és mély elcsüggedések óráiban kell éreznie a legnagyobbnak is, hogy mennyire egyedül van a társai, a testvérei, a többi emberek nélkül. És kell éreznie az igazságát annak, hogy szeressük egymást, hogy jobbak legyünk, hogy szebbek legyünk, hogy igazabbak legyünk, hogy boldogabbak legyünk! Az emberi szolidaritás ez egyedül üdvözítő igéit Tolsztoj Leó hirdeti a legszentebb hévvel Krisztus után a küzdő, vergődő emberiségnek.”<sup>14</sup> A Tolsztoj-hatás tehát összefonódik Juhásznál az evangéliumi szeretet-tannal, nagyon komoly inspirációt ad Tolsztoj is, aki vallotta, hogy erkölcsi életünk törvényeit a hegyi beszéd teljesen kimeríti.

A *hegyi beszéd* a Juhászt annyira megejtő szeretet-eszme megszólaltatása, sugalmazása.<sup>15</sup> De nem Jézus beszédének versben való tolmácsolása, hanem a varázsos táj szépségeinek ecsetelése, hogy ezáltal még gyönyörűbbnek tűnjenek a csodás környezetben elhangzó csodálatos szavak:

Ragyog a hegy ezüstös glóriában,  
A ciprus bűvös illatot lehel,  
A hold az ég tetőin vesztegel,  
Köröskörül tavaszi újulás van.

Szöllő virágzik dús lankásokon,  
S a kékes árnyból, távol ormokon  
Nászdala bűg az ittas gerlicéknek.

A földre ráborul egy mély igézet,  
Jézus lehunyja nagy, sötét szemét:  
Halkan fölcsendül a hegyi beszéd.<sup>16</sup>

A költői megoldás teljesen jellemző Juhász bibliai verseire: egyetlen szó sem esik a konkrét tárgy, adott esetben a hegyen elhangzó prédikáció teológiai-vallási tartalmáról, hanem kizárólag emberi vonatkozásairól. Már itt, a legelső előforduláskor megfigyelhető a később is következetesen megnyilatkozó szemléletmód: nem „égiesíti”, hanem éppen „földiesíti” a bibliai mozzanatokot.

A bibliai hegyi beszédben is megtalálható s a Tolsztoj által továbbvitt „ne állj ellen a gonosznak erőszakkal” elve, amely logikusan következett ebből a szeretet-eszményből, szintén hangot kap Juhásznál. A Pilátus előtt szeliden, megadóan álló Jézust eszményíti:

Azt mondja, isten. Herkules maga  
Elbánná véle buzogánya nélkül  
S szemében a rajongás csillaga  
S szemében a lemondás könnye kékül.

Azt mondja, isten és alázatos...

(*Pilátus. 1908.*)

<sup>14</sup> JUHÁSZ GYULA: *Tolsztoj. Szeged és Vidéke*, 1907. júl. 17. JGYÖM 5. 116—117.

<sup>15</sup> A verseket mindig a kritikai kiadás (szerkesztette Péter László. Sajtó alá rendezte Ilia Mihály és Péter László) szövege és datálása szerint idézem.

<sup>16</sup> Ez is Juhász ama biblikus versei közé tartozik, amelyekről először Sík Sándor vette észre ki-tűnő érzékkel, hogy milyen sok *magyar* tájelemet tartalmaznak.

Az erőszak és a szelídség, a fegyver és a fegyvertelenség áll szemben és „ütközik össze” a *Simon Péter* c. költeményben is, úgy, hogy az igazi nagyság, igazi erő és igazi hatalom a magát ellenállás nélkül megadó Jézus oldalán van:

Szólott a hadnagy: Célozz! Jézus állott,  
S aki megváltja majd e rongy világot,  
Sápadtan, nyugodtan előre lép,  
Fölveti szép, szőke, szelid fejét  
És szól: „Le a fegyverrel! Én megyek!”  
És indul. Utána a hadsereg.

(*Simon Péter*. 1906.)

Ugyancsak ez idő tájt, 1907 karácsonyára írja *A betlehemi csillag* c. cikkében: „Mióta a szelíd názáreti e bolygón megjelent, a szeretet vallása volt a leghatalmasabb lelki imperium romanum és méltán. Egyszerűbb és mélyebb tanítás nem hangzott még el a hegyi beszédnél és az örökkévaló dolgoknak e kettő adja lelkét: egyszerűség, mélység.”<sup>17</sup> De még 1925-ben is eleven a bibliának ilyen ihletése, ami azt bizonyítja, hogy valóban tartós az evangéliumi szeretet-eszme élménye Juhászbán:

Én Jézusom, te nem gyűlölted őket,  
A gyűlölőket és a köpködőket.

Szeretted ezt a szomorú világot  
S az embert, ezt a nyomorú virágot.

— — — — —  
Szelid szíved volt, ó, pedig hatalmad  
Nagyobb volt, mint mit földi birtok adhat.

(*Imádság a gyűlölőködőkért*)

Bármily fontos indíték is a szeretet-eszme, mennyiségileg és inzenzitálásában mégis legdominánsabb az említett négy vonulat közül a saját életére, sorsára alkalmazott bibliai témájú versek sora. Méghozzá paradox módon úgy, hogy némelyekben az élet szépsége, az életszeretet a vezérszólam, másokban épp ellenkezőleg az életmegvetés, a halálvágy.

Juhász Gyulát elsősorban az újszövetség ihlette, ennek hangulatát, a szöveg mögött rejlő mély líraiságot, a biblia mélységesen *emberi* értelmét, emberi mondanivalót ragadta meg és fejezte ki. Nagyon szépen mutatja ezt *Az utolsó vacsorán* c. költeménye:

Már vártak rá halottas ciprusok,  
Már hívogatták golgotai árnyak,  
Ó ciprus! dalod álmokat susog,  
Ó árny! be jó vagy annak, aki fáradt.

Még egy pohár bor, egy szelet kenyér  
És azután indulni fel a hegynek,  
Be szomorú az utolsó fenyér,  
Hol ácsolják az utolsó keresztet!

<sup>17</sup> JUHÁSZ GYULA: *A betlehemi csillag*. Szeged és Vidéke, 1907. dec. 25. JGYÖM 5. 130.

...De ez az óra még halkan dalol,  
De ez az este még lágyan susog,  
Oly szép lehet az élet valahol,  
Mézes az álom és édes a csók.

(*Az utolsó vacsorán.* 1909.)

A halál előtti utolsó este hangulatát sugározza a vers. Azt a fájdalmasan szép, az élet utolsó óráiban feltörő életvágyat, amely Cavaradossi áriájában és Lenszkij áriájában is fölcsendül. A költő ezt ragadja ki és érzi át, az utolsó vacsora teológiai tartalmát teljesen mellőzi. A bibliának most sem isteni, hanem emberi mondanivalóit foglalja versbe, mintegy „humanizálja” a bibliai történeteket, mint Thomas Mann.

Az újszövetség központi alakja Jézus. De Jézus — ahogy erről más összefüggésben már volt szó — a bibliai versekben sem úgy jelenik meg Juhásznál, mint isten, hanem mint ember:

Hiszem, hogy járt a földön egy szomorú magányos  
Galileai férfi...

(*Emberi hitvallás.* 1925.)

Juhász Gyulát éppen azért foglalkoztatta annyira Jézus sorsa, mert embert látott benne. Nem véletlen, hogy a „nagy ismeretlen” távol állt tőle, mert ez az isten is távol van az emberektől. (Az alkati különbségeken túl ez magyarázza azt is, hogy az ószövetség jóval kisebb hatást tett rá, mint Adyra, aki közvetlenül a szigorú, a kérlelhetetlen, a büntető, a zord és bosszúálló atyaistennel vitatkozott, viaskodott.) Az újszövetség Jézusa itt élt az emberek között, maga is szenvedett, szeretett, hitt és csalatkozott, volt boldog és szomorú, született és meghalt. Az eszményi embert látta Juhász Krisztusban, az emberi nagyságot, fenséget, az emberi fejlődés lehetőségét, az emberi szolidaritáson alapuló ideális társadalom harcosát.

Ezen a képzetkörön belül Juhász sokban a maga sorsának mását is látta Jézusban, a mártírban. Ezért is érzi át oly intenzíven a názáreti életét, és ebből adódik az, hogy a legtöbb bibliai eseményt saját életére alkalmazza. A hegyi beszéd és az utolsó vacsora mellett — számbelileg még ezeket is meghaladva — legkedvesebb bibliai témája a föltámadt Jézus és a föltámasztott Lázár története.

Jézus föltámadásáról háromszor írt verset. Először 1908 elején, még nem Nagyváradon, de már valószínűleg az odakerülés reményében. A költemény szinte ódaian szárnyaló életdicséretének bizonyára ez a remény a magyarázata:

Negyven napig még a földön maradt.  
Járt-kelt a zöldben, megfürdött a fényben,  
Szívében érezé a szent tavaszt.

A gyermekek közt játszott és mesélt,  
Virágát derűs homlokára fonta,  
Ujjongva mondta: Ó élet, te szép!

(*A Föltámadott.* 1908.)

Másodszor 1914 áprilisának elején verselte meg ugyanezt a témát, amikor a föltámadás — egy-két héttel öngyilkossági kísérlete után — szinte szó szerinti analógiának is vehető; még akkor is, ha az életmámor itt az előbb idézett vershez képest már jóval csillapultabb:



Nagyven napig még a földön maradt  
És nézte az elmúló tájakat.

És mondta: Ez Jordán, ez Golgota.  
Itt verejték volt és emitt csoda.

És nézte, hogy a játszó gyermekek  
Homokba írnak nagy keresztek.

(Föltámadás után. 1914.)

A téma — véleményünk szerinti — legművészebb feldolgozása az 1916-os vers, *A Föltámadott* című. Az életrajzi kapcsolódás itt is teljesen egyértelmű, a vers éppen a „krisztusi korban”, Juhász Gyula harmincharmadik születésnapja tájékán íródott<sup>18</sup>, nyilván ezért hangsúlyozódik annyira az „áldott harminchárom éve”, de ekkor még az is, hogy minden szenvedés és megpróbáltatás ellenére sem a fiktív égi, mennybéli boldogság a mérvadó számára, hanem minden kínok mellett is a földi élet felejthetetlen és megismételhetetlen szépsége:

Latrok között, a gyászos, csonka péntek,  
Hasadt kárpítja a mogorva égnek,

Az ecet és epe, a szörnyű lándzsa  
Már messze, régen elmaradt utána.

Kín és halál csak kusza, kurta álom,  
És élni, élni jó e szép világon.

Mögötte áldott harminchárom éve,  
Előtte: az öröm mély messzesége.

És negyven napra, hogy az égbe tartott,  
Úgy hívták, vonták még a földi partok.

Oly idegenül tündökölt a menny még  
S oly szédítőnek tünt a végtelenség.

Folyton lenézett, búcsút mondva halkan  
És fájó szívvel szállt a szűz magasban.

S a ragyogó azúron át a lelke  
A Genezáret kékségét kereste.

Lázár föltámasztásának témájáról szintén háromszor írt verset Juhász Gyula. Először 1908 áprilisában Nagyváradon. Előző tanári állomásai után mozgalmas, színes élet várt itt Juhásza: társadalmi osztályok és politikai nézetek eleven harca, költőtársak, színház, Anna és kezdetben *A Holnap*. Azt a lelkesedést, amit az előző szürke, félreszorított tanárkodás után ez a lüktető élet és *A Holnap* keltett benne, legszebben bibliai képpel festi: Lázár feltámadásával. Úgy érzi magát, mint a biblia Lázárja, aki a sírból kelt új életre és látja, hogy milyen jó is élni:

<sup>18</sup> Először *A Hét* 1916. ápr. 23-i számában jelent meg.

Sötét gödör, mély, szűk koporsó  
Feltörtem gyöngé záradat,  
Fonaladat, ó életorsó,  
Tovább szövi e virradat.  
Szívem, mely holt vizét a vérnek  
Hiába várta, lám dobog,  
Feszítik álmok és remények,  
Igazságok és mámorok!

Lábam, mely megrogyott a harcban,  
A holt sziklából im kilép,  
Szemem, amely lezárult lassan,  
Köszönti e világ színét.  
Ó mily csodákra bukkanok ma,  
Ujjam tapint, ajkam beszél,  
Mily szédítő sorsomnak sodra,  
Az élet ó be nagy, be mély!

(*Lázár föltámadása*. 1908.)

Lényegében még ugyanezt az életérzést szolgáltatja meg 1924 legelején a *Lázár az égben* c. költemény is. A versbeli párbeszéd folyton azt sugallja, hogy minden ígéretes túlvilági örömek ellenére sokkal szebb a valóságos földi élet, szenvedésekkel telítve is gyönyörűbb az itteni *emberi* sors, mint a fölcicomázott, túldíszített és éppen ezért viszolyogva szemlélt mennybéli boldogság:

Bíbor és bársony köntös lesz ezután az éked.  
— Köszönöm, megszoktam már a darócot, mely éget.

Arany és ezüst tálból fogsz enni csarnokomban.  
— Köszönöm, megszoktam már a csontokat a porban.

Tömjén és mirrha s ámbra fog illatozni néked.  
— Köszönöm, a bús erdők gyantája volt az élet.

Az angyalok danáját hallod majd mindörökkön.  
— Köszönöm, az anyámét hallom, ringatva bölcsőm!

Ábrahám kebelében az üdvök üdve vár rád.  
— Köszönöm, engedjétek tovább is élni Lázárt!

A korábban említett paradox helyzet: az életszeretet és életgyűlölet együttes megéléte — nemcsak az összeletműben, hanem ezen belül a bibliai versekben is — a költő sorsának ismeretében teljesen érthető. Így az is, hogy már 1924 második felében, nem sokkal az előbb idézett vers után a Lázár-téma a visszájára fordul. Az a Juhász Gyula, aki 1908-ban Nagyváradon, a *Holnap* mozgalom idején föltámadt Lázárnak érzi magát, aki örül az életnek, 1924 nyarán is föltámadt Lázár, de már nem talál semmi szépet az életben és sírjába vágyik vissza:

Uram, bocsáss meg, hogyha vétkezem,  
De ez az élet nem kell már nekem.

Elhagytam egyszer és jó volt igen  
Aludni sírom áldott méhíben.

— — — — —  
Már vártam, hogy virág meg rög leszek,  
Mikor e zajba visszavitt kezed.

Úgy bánt e fény az örök fény után  
S az ember, aki bámul rám bután.

— — — — —  
Engedd, hogy szépen visszatérjek én  
S tovább pihenjek békém éjjelén.

(*A föltámadt Lázár.* 1924.)

Hasonló hangulatok már korábban is föltűnnek Juhász Gyulánál. A már idézett életsirató költeménynek, *Az utolsó vacsorának* „ellenverse” alighanem a *Glória*, amely nem a halál előtti órákból tekint vissza a leélt életre, hanem a születésről máris a gyászos búcsúra vált át, az első szakaszok idilli képe után a szomorú végről, jövődő szenvedésekről, az olajfák árnyáról ír:

Az isteni gyerek szétnéz e vak világon,  
Mely földnek hivatik, bús csillag, ó de szép,  
S ahogy leszáll reá ég harmata, az álom,  
Tovább hallgatja a szférák víg énekét.

Nem messze tőle már a szomorú olajfák  
— A hold a táj felett ma is épp úgy lebeg —  
Mint azon éjszakán, hogy hitványul eladják  
S kiissza egymagán a szörnyű serleget.

(*Glória.* 1913.)

Ugyanígy vált át az idill, ami előzőleg még például *A hegyi beszéd*ben teljes pompázásában tündökölt, tragikus beletörődésbe a *Bethániában* c. költeményben. Juhászt ez a bibliai mozzanat is nagyon megragadta; sokszor úgy érezte, még az utolsó vacsorát megelőzően is, hogy Bethániában dőlt el Jézusnak mint embernek a sorsa. Idill és tragédia között ott döntött úgy Jézus, hogy a dicsteljes mártíromságot vállalja inkább, mint az egyébként bármily sok boldogsággal kecsegtető itteni életet:

Az éjben halkan zeng a csalogánydal  
S én érzem, érzem, hogy búcsúzni kell  
S szeretnék egygé lenni mind e tájjal,

Mely sorsom útján égbe úgy ívell,  
Mint égbe lejt a halkuló madárdal,  
Ma megbékéltem már a semmivel  
S boldog frigyet kötöttem a halállal.

(*Bethániában.* 1912.)

Az újszövetség tele van Jézus csodatetteivel, főleg gyógyításaival. Ezek fölött Juhász — jellemző módon — elsiklott. Őt nem gyógyította meg senki, így érdektelenek voltak számára az ilyen csodák. Figyelmen kívül hagyta a rengeteg homályos példabeszédet (a tékozló fiú kivételével, de ezt a bibliáétól teljesen elütő tartalommal töltötte meg versben és prózában egyaránt.). Nem hatottak költészetére Jézus tanításai

sem. Kivétel a hegyi beszéd, amelynek elvont szeretet-tana (de nem a hegyi beszéd-ben ugyancsak benne levő túlvilági boldogság ígéje!) egész életében nagy hatással volt Juhászra. Mélyen megragadta még Jézus születésének képe, a betlehemi idill, amelyen keresztül a szeretetet, megértést, otthonosság-igényt és főleg a békevágyat fejezte ki (pl. *Karácsonyi óda*, *Karácsonyi köszöntés*, *Betlehem*, *Betlehemes ének*, *Augustus*).

Kedvelt költői megoldás volt Juhász számára az is, hogy a bibliai keretben általánosabb mondandójú, sokszor kifejezetten közéleti-politikai vonatkozású tartalmakat szólaltasson meg. A korábban már idézett *Simon Péter* c. költeményben például a címadó főhős, a tanítványok legelsője, Péter szájába ilyen szavakat ad:

„Megváltás ide, megváltás oda!  
Nekem elég volt. Nem oda Buda!”  
Jól mondta Ahazvér, a csizmadia:  
Szegény ember dolga csupa komédia!  
Nyakunkon a római imperátor,  
A papi fejedelmek, a kurátor,  
A tizedes, a százados, legátus,  
Írástudó és Pontius Pilátus.  
Barabás ordít s szabadon bocsátják!  
És elveszejtik az isten bárányát!  
Nyolc boldogság jut itt csak a szegénynek,  
Meg a menyország! Az úré az élet!  
Jézus Péterre néz. Jézus nem válaszol.  
Eszébe jut egy koldus ács valahol.

(*Simon Péter*. 1906.)

Hivatkozni lehetne itt arra, hogy a biblia ilyenfajta profanizálása ölt testet pl. *A Tábor hegyén* c. költeményben is, ami Ady dicsőítésére íródott 1908-ban egyik váradí találkozásuk élményéből. De sokkal fontosabb hangsúlyozni azt a tényt, hogy a bibliai témák adaptálásának ez a vonulata a Tanácsköztársaságtól kezdődően a húszas évek közepéig jellemző Juhászra.

Juhász Gyula számára magától értetődően — a karácsonyhoz hasonlóan — a húsvét is kedvelt bibliai téma volt (főképp a feltámadás személyi vonatkozásai kapcsán, ahogy azt már előbb vázoltuk). Feltűnő, hogy a Tanácsköztársaság húsvétja nem Jézus föltámadását juttatja eszébe, hanem az egész emberiség újjáéledésének, új életének hajnalát:

Húsvét, örök legenda, drága zálog,  
Hadd ringatózzam a tavasz-zenén,  
Öröm: neked ma ablakom kitárom,  
Öreg Fausztod rád vár, jer, remény!  
Virágot áraszt a vérverte árok,  
Fanyar tavasz, hadd énekellek én.  
Hisz annyi elmulasztott tavaszom van  
Nem csókolt csókban, nem dalolt dalokban!

Egy régi húsvét fényénél borongott  
S vigasztalódott sok tűnt nemzedék,  
Én dalt jövődő húsvétjára zsongok  
És neki szánok lombot és zenét.

E zene túlzeng majd minden harangot  
S betölt e Husvét majd minden reményt.  
Addig zöld ágban és piros virágban  
Hirdesd világ, hogy új föltámadás van!

(*Husvétra*. 1919.)

A bibliai kerettörténet politikai tartalommal való megtöltése ettől kezdve lett néhány éven keresztül jellegzetes költői módszere Juhásznak, s a fehérterror időszaka számos konkrét eseményt kínált ehhez. A húszas évek elején sokak által megtett politikai pálfordulásokat szatirizálja a *Krisztus a vargával* c. költemény, s 1924-ben a karácsonyi vers sem a békét és idillt sugallja, hanem a szegények nehéz sorsát, nélkülözéseit és a folyton felettük ólálkodó veszélyeket, a hatóságoknak való kiszolgáltatottságot:

Szelíd, szép betlehemi gyermek:  
Az angyalok nem énekelnek  
S üvölnének vad emberek.

Boldog, víg betlehemi jászol:  
Sok börtön és kórház világol  
És annyi viskó bús, sötét.

Jó pásztorok és bölcs királyok:  
Sok farkas és holló kóvályog  
S nem látjuk azt a csillagot!

Békés, derűs karácsony éjjel:  
A nagy sötét mikor száll széjjel  
S mikor lesz béke és derű?

(*Karácsonyi ének*. 1924.)

Másik karácsonyi versében szintén ez a vezérszólam: Jézus és családja szegénységének hangoztatása s ezzel együtt az, hogy éppen ezért emelkedhetnek ők minden gazdagok fölé:

Ó, emberek, gondoljatok ma rá;  
Hogy anyja az Úr szolgáló leánya  
És apja ács volt, dolgozó szegény  
S az istállóban várt fődél reájuk.

Ó, emberek, gondoljatok ma rá,  
A betlehemi kised jászolára,  
Amely fölött nagyobb fény tündökölt,  
Mint minden várak s kastélyok fölött.

(*Betlehemes ének*. 1924.)

Az evangéliumi szeretet-eszméről szólva korábban már idézett költemény, az *Imádság a gyűlölködőkért* aktuálpolitikai mondandója szintén egészen nyilvánvaló:

A megbocsájtást gyakoroltad egyre,  
Míg égbe szállni fölmentél a hegyre.

Ma is elégszer hallod a magasban  
A gyűlölet hangját, mely égbe harsan.

A gyilkos ember hangját, aki részeg  
S a szeretet szavát feszítené meg.

Én Jézusom, most is csak szánd meg őket,  
A gyűlölőket és a köpködőket.

Most is bocsáss meg nekik, mert lehet,  
Hogy nem tudják tán, mit cselekszenek.

(*Imádság a gyűlölőködőkért.* 1925.)

Az sem lehet véletlen, hogy 1924 karácsonyát alig megelőzően a bibliából a Heródes-téma foglalódik versbe, a költeményen végigvonuló vér-motívummal a középpontban:

A neve rémület, személye szentség  
És vágóhídra mennek emberek,  
Ha int. De ő elfáradt. Koronája  
Fejét szorítja s keze már remeg.  
Mert keze véres. Minden Gileádnak  
Nincs balzsama, mely e véres kezét  
Tisztára mossa. És jön a jövőendő,  
A Gyermeke felnő s az idő betelt.  
Hiába minden. A halál is eljő  
És összekulcsol két véres kezét.

(*Heródes.* 1924.)

Figyelmet érdemel az a tény is, hogy Juhász Gyula munkásverseit át meg átszővi a biblikus terminológia. Már első munkástárgyú versében (*Félúton.* 1909.) találunk ilyen motívumokat: „Jöjjön el már a ti országotok”, „A szürke szerdák hamujába járni”; sőt a „fehér fény” is bibliai kitétel, az isten jelenik meg többször is fehér fényben égvé.<sup>19</sup> Feltételezhető természetesen Ady hatása is, akihez hasonlóan (*Küldöm a frigyládat*) Juhász is bibliai képpel festi a munkásságra találását:

Szelíd szonettek szende tejüvegén keresztül  
Egy új éden kinyíló, távol kertjét lesem  
S ha jobbbom, mely feléd nyúl, meglátod e rímektül:  
Testvér, e tájon még ma együtt leszel velem!

(*A munkásnak.* 1911.)

Sokkal jobb ismerőse volt azonban a parasztoknak, már pusztán életrajzi okok miatt is. A parasztsággal való — s különösen a húszas években elmélyült — kapcsolata vallásosságára is nagy hatást tett. A szegedi és Szeged környéki parasztság sajátos vallásossága vezeti el a népi katolicizmushoz. Juhász már fiatal korában is részt vett a Szeged környéki nép búcsújárásain a „fekete Máriához”. Itt ragadta meg ez a különleges erejű és jellegű, az istent és a vallást teljesen paraszti képre átformáló laikus vallásosság. Az egyszerű, szegény nép nem ismeri a vallás tételeinek legnagyobb ré-

<sup>19</sup> Máté ev. 9, 2. — Márk ev. 9, 2. — Lukács ev. 9, 29. — Ez a bibliai motívum Adynál is megtalálható: „Nagy fehér fényben jön az Isten...”

szét, a szőrszálhasogató dogmákat, hanem csak a legegyszerűbbeket: Jézus születését Máriától, egynéhány csodatételét, halálát, föltámadását, vagyis a biblia mesészerű elemeit, és ezek alapján alakítja ki a maga vallásos elképzeléseit. Jézus alakja úgy él bennük, mint aki a szegények jobb sorsáért, igazságáért, boldogságáért élt és halt meg. úgy vélik, hogy aki olyan sok csodát vitt véghez, az rajtuk is tud segíteni. Lényegében ugyanaz a humanizálás ez is, mint ami Juhász bibliai verseiben van, csak még egyszerűbb formában. Jézust szinte köreikbe tartozónak érzik, nem a magas mennyben lakó istennek, hanem velük egy embernek tartják, akinek bajaikat-bánataikat, örömeiket elmondhatják, mint legjobb, legmegértőbb barátnak.

Juhásznál is hangot kap ez a laikus népi katolicizmus, aminek nemcsak vallás-szemléletét, hanem a benne objektíve meglevő társadalmi-plebejus mondanivalóját is magáévé teszi:

Az ország útján függ s a földre néz,  
Arcán szelíd mosoly a szenvedés.

A falu népét nézi csöndesen,  
Amint ballagva munkából megyen.

A költő tekintete, amely eddig a pléh-Krisztuson nyugodott, most átsiklik a falu népére. A következő sorokban Juhász Gyula a Krisztus-kép ürügyén a saját gondolatait mondja el erről a népről:

Az ősi népet, mely az ősi föld  
Zsellére csak és várja az időt,

Mikor saját portáján úr leszen,  
Mikor az élet néki is terem.

Elhangzottak a legfontosabbak: a szegény falusi nép legnagyobb vágyának, álmanak szavai. Ezek után szükségképpen adódik a kérdés: mikor és főleg mi által valósul meg ez a vágy? Mi hozza el azt az időt, amikor tényleg a szegény paraszté lesz a föld? Mintegy válaszként, ismét változik a kép, megint a Krisztusra:

A magyar Krisztus, a falusi szent,  
Hiszen nekik is megváltást izent.

Nincs más út, nincs más hatalom, akitől várhatnák ezt, csak Krisztus. A „magyar Krisztus, a falusi szent”, a falusi magyar reménye, ez a parasztruhába öltöztetett megváltó, akit — más, valóságos erő híján — teljesen a magáénak vall a paraszt, a maga képére gyúrja át, a maga könnyéből, véréből, vágyaiból teremti meg, akiben bízik, hiszen

Olyan testvéri áldással tekint  
Feléjük és biztatja híveit.

Feje fölött a nyárfa is magyar,  
A fecske is és egy a zivatar,

Mely őt paskolja s a falut veri  
És folyton buzgó őt szent sebei

Nem a magyarság sorsát hirdetik?

Ami a falunak fáj, az Krisztusnak is; olyan egy a sorsuk, a bánatuk, nem lehet, hogy ez a Krisztus ne szánja meg a szegény parasztot, zsellért, akinek semmi más reménye nem maradt rajtakívül:

És ki segít már, ha ő sem segít?

(*A Tápai Krisztus.* 1923.)

A népi katolicizmus verseiben állandóan jelen van — hol halkabban, hol erősebben — a nép panasza sorsa miatt. Kiáltó társadalmi igazságtalanságot tükröznek ezek a költemények még akkor is, ha a harcos, támadó él közvetlenül hiányzik belőlük, ám nagyon művészi áttételekkel közvetítve mindig ott van ez is:

Kántálnak a három királyok  
S velük a jámbor pásztorok,  
A söntés mélyén egy elázott,  
Elbúsult zsellér tántorog.

Könnyes szeme bámulja báván  
A betlehemi csillagot,  
A jó reményt, mit körülállnak  
Szegények, árvák, magyarok!

(*Betlehem.* 1928.)

A népi katolicizmus mint vallásszemlélet nagyon sokban rokon vonásokat mutat Juhász Gyula „földiesítő”, „humanizáló” vallásos felfogásával. A központi alak itt is Jézus, a szegények segítésén van a hangsúly, s nem a túlvilági, hanem a földi boldogság követelése kap nyomatékot. Egyik nagy versében már nemcsak a parasztság, hanem a munkásság vonatkozásában is:

Hiszem, hogy járt e földön egy szomorú magányos  
Galileai férfi, ki harminchárom évvel  
Többet tudott, mint minden Cézár, poéta, mágus  
S szelíd szava erősebb, mint minden büszke kétely.

Hiszem, hogy az igéje túléli dómok ormát,  
Az arany kupolákat, a máglyát és a kardot,  
Hiszem, ha sohasem jó, mit hirdetett, az Ország,  
Hogy az az Út, Igazság, melyen ő égbe tartott.

Remélem, hogy e földön, mely völgye siralomnak  
S csillaga küzdelemnek, a dúvadak helyébe  
Szelidebb népek állnak s rózsásabb lesz a holnap  
És nem lesz bitófán mártírhalt a Béke.

Remélem, hogy a munkás megkapja méltó bérét  
És nem lehet henyélni bíborban és selyemben  
S a paloták alatt nem támolyog az éhség,  
S ebek harmincadán nem tengődik a Szellem.

(*Emberi hitvallás.* 1925.)



A húszas évek második felétől kezdve az egyre betegebb és az életbe egyre inkább befáradt költőn mind jobban a beletörődő vallásosság vesz erőt. Egykori kedves tanítványának, József Attilának verssoraival szólva: „Ím itt a szenvedés belül, - ám ott kívül a magyarázat.” A földi életben sokat nélkülöző Juhász Gyula valláshoz fordulásának okát szépen mutatja *Szimpozion* c. költeménye:

Valahol lenni kell egy lakomának,  
Hová hivatalos, kit ideleonn  
Halálba űzött az éhség, a bánat,  
A reménytelen szerelem.

Valahol lenni kell egy palotának,  
Hová bejáratos, kit ideleonn  
Minden örömből és fényből kizártak  
S elhullt a rögös útfelen.

(*Szimpozion*. 1929.)

De ettől kezdve már keveset ír, vallási témáját is alig-alig. Ami ilyen szempontból minősíthető, az a korábbi teljesítmény: az, hogy Juhász biblia-interpretálása jellegzetes hitrendszeréből fakad. Bibliai versei is jól mutatják, hogy a transzcendens magaslatokról a földre hozza, emberiesebbé teszi a vallást. Ez a sajátos vallásosság természetesen nem állandó erejű Juhásznál, hol az ateizmus, hol a tételes vallásosság felé közeledik, de tiszta formában egyiket sem éri el soha.

#### ЛАСЛО ВЕРЁШ:

#### О СТИХАХ ДЮЛЫ ЮХАСА НА БИБЛЕЙСКИЕ ТЕМЫ

Библия уже веками питает поэтическое воображение. Наряду со многими другими лириками первого поколения Запада, творчество Д. Юхаса также характеризуется частым обращением к библейским темам. Однако ошибочно было бы объяснять это лишь оказанным библией впечатлением, даже в период наиболее сильного влияния Парнасса. Речь идёт о несравненно большем. Библийские сюжеты Юхас выбирает и использует так, чтобы с их помощью выразить ту или иную важную мысль, иногда религиозного, но намного чаще житейского содержания. Таким образом, его стихи на библейские темы не самостоятельны, они служат средством выражения той мысли, идеи, чувства, которые автор считает нужными высказать, независимо от того, имеют ли они религиозный характер.

Группируя эти стихи с данной точки зрения, можно проследить четыре основных направления:

1. Отражение наиболее покорившего Юхаса в христианстве элемента — евангелистического учения о любви (напр., «Беседа на горе», «Пилат», «Питэр Шимон», «Молитва за ненавидящих»).

2. Библийские темы, отнесенные к своей жизни, судьбе (напр., «На последней вечере», «Воскресший», «После воскресения», «Воскресение Лазаря», «Лазарь в небесах», «Глория», «В Бетании»).

3. Выражение в библийских рамках мыслей, идей, более общего, часто общественно-политического характера (напр., «Питэр Шимон», «На пасху», «Рождественская песнь», «Песнь в Бетлехеме», «Молитва за ненавидящих», «Херодес»).

4. Сочетание библийских сюжетов с народно-католическим образом мышления (напр., «Христос села Тапай», «Бетлехем»).

Стихи Дюлы Юхаса на библейские темы «пускают» религию с недостижимых вершин на землю, гуманизируют её, делают её ближе к человеку. Это специфическое религиозное воззрение Юхаса не является постоянным, в зависимости от конкретных условий, он приближается то к атеизму, то к догматической религии, но в чистой форме никогда не принимает ни то, ни другое.



BARANYAI ZSOLT  
JUHÁSZ GYULA SZÉPPRÓZÁJA

Juhász Gyula lírikusként él a köztudatban; a közvélemény és az irodalomtörténet egyaránt a „Nyugat lírikusai” között tartja számon. Már a kortárs kritikus és eszéta, Schöppflin Aladár is mint lírikust méltatta őt a Juhász halálának évében megjelent irodalomtörténetében: „Tipikus formája a rövid néhányszakaszos vers és a szonett. Nagyobb lélegzetet sohase vett...”<sup>1</sup> Azóta kétely támadt az iránt, hogy mennyire jogos őt a *Nyugat* táborába sorolni<sup>2</sup>, de ahhoz nem fér kétség, hogy helyét és rangját az irodalomban — s a Nyugatosok között is — lírája biztosítja.

Külön fejezetet képvisel életművében a publicisztika; ez mennyiségileg a költői termésnél jóval többet tesz ki. Ebben persze Juhász nem áll egyedül, hasonló a helyzet a legtöbb nyugatosnál: az újságírás — különösen a századfordulótól kezdve — alapvető megélhetési forrása volt a pályakezdő irodalmi tehetségeknek. Az ő sorsa leginkább abban tér el a vele egykorú pályatársakétól, hogy akkor lett igazán — s egzisztenciális szempontból nézve — újságíróvá, amikor azok már a hátuk mögött tudták életüknek ezt a szakaszát. Végleges visszakerüléséig Szegedre Juhász számára az újságírás csak kiegészítő, bár nélkülözhetetlen mellékfoglalkozás volt a tanári állás mellett. A nyugatos kortársak pályája jól mutatja, miként függ össze a publicisztika és a szépirodalom; hogy a mindennapi újságírói munka és az ezzel járó életforma mennyiben alakítja a költő szépirodalmi oeuvre-jét. Ebben a vonatkozásban Juhász leginkább Adyhoz hasonlítható; líra és publicisztika szoros összefüggése, a mindkettőt egyaránt átható szociális érzékenység és politikusság kettőjükre jellemző leginkább. Noha politikai meggyőződés és világkép tekintetében, valamint a tematikus rokonság révén a publicisztika és a líra egymással megfeleltethetők, formanyelv és esztétikai minőség szempontjából már óriási a különbség a két megnyilatkozási mód között. Nem ilyen nagy viszont az eltérés a publicisztikai műfajok és a művészi kispróza között. Nagyon valószínű, hogy Juhászt éppen az újságírás hozta, majd tartotta a széppróza közepében. Természetesen önmagával ezzel a ténnyel nem magyarázható szépprózája. „... a prózaíró is „nascitur”, születik nemcsak a költő; s abból a tényből, hogy valaki jó költő, korántsem következik, hogy jó prózaíró is.”<sup>3</sup> — vallja aforizmatikus tömörséggel Martinkó András. Noha e megállapítás második része ilyenformán nem érvényes Juhászra, tény, hogy az életmű legkisebb hányadát kitevő szépprózával nem foglalkozott jelentőségéhez mérten az irodalomtörténet. A meglevő értékelések is eléggé ellentmondóak. Van monográfiája, aki említést sem tesz róla<sup>4</sup>, de van olyan elemzés is, amely szerint az *Orbán lelke*, Juhász legterjedelmesebb kisregénye „a legtisztább, legmélyebb, egysze-

<sup>1</sup> SCHÖPPFLIN ALADÁR: A kevéshúrú költő. Juhász Gyula Emlékkönyv (a továbbiakban: JGYE) Szerk.: Paku Imre. Magvető, Bp., 1962. 541.

<sup>2</sup> SZABOLCSI MIKLÓS: A Juhász-problémához. JGYE 576—578.

<sup>3</sup> MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza nyelve. Kritika, 1965. 3. 15.

<sup>4</sup> KISPÉTER ANDRÁS: Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1956.

rúségében legerősebb magyar elbeszélések egyike”<sup>5</sup>. Vargha Kálmán kismonográfiája<sup>6</sup> már külön fejezetet szentel a prózaírónak; mindmáig hiányzik viszont a szépprózai alkotásoknak az életmű egészében való elhelyezése, annak a vizsgálata, hogy miért is kísérletezett a szépprózával Juhász, s hogy milyen műfajokban alkotott. Ahogy hiba tudomást nem venni az elbeszélő Juhász Gyuláról, éppúgy hiba lenne túlértékelni azt. E csapdákat elkerülendő, célszerű megnézni, miként vallott maga a költő a szépprózáról.

Juhász íásaiban számos utalás található arra, hogy az érdeklődés és a szándék megvolt benne a művészi próza iránt. Különösen felerősödött ez élete utolsó aktív periódusában, az 1924—28 közötti években. Ekkor keletkezett számszerint is a legtöbb szépprózai műve, közöttük az *Orbán lelke* és *A tékozló fiú*; ekkor írta irodalomtörténeti jelentőségű tanulmányát a nagy szegedi elődről, Tömörkény Istvánról, és ekkor jelent meg életében egyetlen prózai kötetle, a *Holmi*. A *Szakállszárító* c. rovat egyik tárcájában azt is felfedte, hogy miért nem jutott több ideje a szépprózára. Kóbor Tamásról, a kor egyik népszerű írójáról és publicistájáról a következő — önmagára is vonatkoztatható — aforizmat írt: „Kóbor Tamás valamikor a legjobb magyar regényírók és elbeszélők egyike volt. Ma is az, egészen bizonyosan, csak most már nem ér rá többé regényeket és novellákat írni. A magyar író sorsa az övé: a munkától nem jut hozzá az alkotáshoz.”<sup>7</sup> A sok munka, az állandó időhiány — ez elsősorban a publicista panasza, aki az újságírói robot miatt nem jut „nagyobb lélegzethez”.

De van egy másik, lélektani ok is. Az *Orbán lelke* megjelenése előtt a *Pesti Napló*-ban ezt vallotta kisregénye keletkezéséről: „Nagy gonddal és komoly szándékkal írtam, állandó küzdelemben önmagammal: le akartam győzni a lírikust.”<sup>8</sup> S hogy miért akarta legyőzni a lírikust, arra egy további magyarázat: „Mindenki azt vágta eddig a fejemhez, hogy képtelen vagyok valamilyen nagyobbszabású írásműre. Annyit mondták ezt és annyian mondták, hogy már magam is elhittem, és úgy éreztem hogy nem tudnék tíz oldalnál többet írni.”<sup>9</sup> — adja mentegetőző magyarázatát kisregényének a termékeny makói két hét után, melyet Espersit Jánosnál töltött, s amely idő alatt példátlan önfegyellemmel megírta az *Orbán lelkét*. Tévedünk, ha a „mindenki azt vágta eddig a fejemhez” kitételt csupán szó szerint vesszük, s elfogadjuk, hogy pusztán a mások unszólása, a mások elvárása volt az oka annak, hogy a költő prózát írt. Mélyebbre kell néznünk; a valódi ok alkotáslélektani, de még inkább az alkotáslélektant is determináló személyiségpszichológiai. A költő ismét leleplezi önmagát. A már említett *Szakállszárító* rovat egy másik, csattanós anekdotája így szól: „A tehetséges fiatal költő öngyilkos akart lenni és evégből hosszú búcsúlevelet írt a barátjának. A kísérlet nem sikerült és a szegény poétáról megállapította valaki, hogy ez a búcsúlevél volt első prózai írása.

— Ha sokat gyakorolja magát, még egészen jó prózaíró is lehet belőle —, tette hozzá a többszörös öngyilkos.”<sup>10</sup> A történet tanulsága szerint a költő számára az „ultima ratio”: az öngyilkosság, — de íróként talán még újra lehetne kezdeni! Számos életmű tanúsítja — e korból a legbeszédesebben Kosztolányi —, hogy mély lelki válságból, emberi és világnézeti meghasonlásból kilábalást jelenthet a hangnemváltás, a más formában, más műfajban való önkifejezés. Az epikus távolságtartás, az elbeszélés és leírás fegyelme, alakok, jellemek teremtése új feladatot jelentett a költő számára.

<sup>5</sup> RÓNAY GYÖRGY: A regény és az élet. Bp., 1947. 348.

<sup>6</sup> VARGHA KÁLMÁN: Juhász Gyula. Gondolat, Bp., 1968.

<sup>7</sup> Szakállszárító. Rovások. Délmagyarország, 1927. dec. 18. Juhász Gyula Összes Művei (a továbbiakban: JGYÖM) 4. Sajtó alá rendezte: PÉTER LÁSZLÓ. Akadémiai, Bp., 1975. 372.

<sup>8</sup> JUHÁSZ GYULA: Orbán lelke. Pesti Napló, 1925. szept. 3. JGYE 427.

<sup>9</sup> MAGYAR LÁSZLÓ: A regényről. Szeged, 1924. júni. 29. JGYE 418.

Nehéz, gyötrelmes, de egyben gyönyörűsége is volt ez az új feladat: a mű születése újjászülte alkotóját. „Regényem alakjaival beszélgettem állandóan, mintha ezek az alakok éltek volna körülöttem. Különös fáradtság volt ez, soha nem éreztem még hasonlót...<sup>11</sup> — vallja az új „szerepkörben” a kisregény írásáról. Juhász lírájában — noha ez a költészet alapvetően nem élménylíra — kevés az önreflexió; ezt pótolni a prózában tudta. Vannak alkotói típusok, akiknél hasonlóképpen a műfajváltás ad erre lehetőséget, mint pl. Németh László, Illyés esetében; van, akinél erre nincs szükség, mint József Attilánál; számára elég tág kereteket biztosít a líra; de van olyan típusú alkotó, akinél mindkét eset fennáll. Erre Kosztolányi a jó példa, aki világnézeti és morális válságának oldásaként regényeket ír a húszas évek elején; de később képes a számvetésre, a létösszegzésre a lírában is, miként ezt a *Számadás* kötet nagy versei tanúsítják.

Az önelemzés kényszere mint alkotáslélektani gesztus áll Juhász Gyula szépprózai műveinek háttérében. „... ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja.” — fogalmazza meg Illyés a művészet varázsserejére vonatkoztatva a lelki megtisztulás ősi módszerét. Nem véletlen tehát, hogy Juhász szépprózai munkái túlnyomó többségben önéletrajzi vonatkozásúak: gyermek és ifjúkori emlékeket dolgoznak fel, vagy pedig betegségével, öngyilkossági kísérleteivel kapcsolatosan megörökítik a kórházakban, idegstanatóriumokban töltött hónapok egy-egy epizódját.

Melyek Juhász szépirodalmi igényű prózai darabjai? Ő maga némi túlzással azt állította, hogy ötezer „vezércikket” írt, — Péter László óvatos, de megbízható becsléssel „csak” 2300-at tulajdonított neki.<sup>12</sup> Természetesen ez az egész prózai termést felöleli, nemcsak a szépprózai műveket. Nem vállalkozhatunk arra — s nem is lehet e tanulmány feladata —, hogy tisztázzuk, mi tekintendő műalkotásnak, melyik szöveg szépirodalmi szövegnek. Abból a tapasztalati tényből indulunk ki, hogy az „irodalmiság”, a „művészi színvonal” kritériuma jórészt mindig a tradíció függvénye is volt, s koronként kisebb nagyobb mértékben változott. Joggal feltételezhetjük viszont, hogy Juhász Gyula óta nem ment át olyan mérvű változáson az irodalmi ízlés, hogy az egyes művek megítélésében az írói szándékkal és más kommunikációs tényezőkkel (pl. a közlés helye, módja stb.) gyökeresen ellenkező álláspontra jutnánk. Irányadó lehet számunkra az egyetlen Juhász életében megjelent prózakötet, a *Holmi*.<sup>13</sup> Ebből kitetszik, hogy mit tartott ő irodalmi prózának.

A kötet írásai három típusba sorolhatók. Az elsőbe a hagyományos elbeszélő, vagy fikciós alkotások tartoznak; a másodikba az értekező stílusú írások: esszék és portrék; a harmadikat pedig a „Holmi” címen egybegyűjtött aforizmák alkotják. Értekező prózájával és aforizmáival ezúttal nem foglalkozunk, maradnak tehát a fikatív elbeszélő művek, vagy ahogyan gyakran nevezni szokták ezeket: az „elbeszélések”. Azért tettük idézőjelbe ezt a szót, mert használata során többnyire nem szakkifejezésként szerepel, hanem a viszonylag rövid terjedelmű elbeszélő prózai alkotások gyűjtőfogalmaként. Idézőjel nélkül viszont egy meghatározott műfajt jelöl, amely elkülöníthető mind a klasszikus novellától, mind pedig a sajtó széles körű elterjedése következményeként létrejött újabb műfajoktól, a tárcától a karcolattól, és a rajztól, illetve ezek műfaji variánsaitól.

Az olvasói ízlésre hagyatkozva Juhász Gyula összes prózai műveinek alig másfél százalékát tekintjük szépirodalmi műnek, megközelítően negyvenet. Azokat, amelyeket a kritikai kiadás 4. kötete „Elbeszélések”, „Kisregények” címen közöl. A kötet

<sup>10</sup> Szakállszáritó. Élet és művészet. Délmagyarország, 1927. márc. 6. JGYÖM 4. 361.

<sup>11</sup> MAGYAR LÁSZLÓ: I. m. JGYE 418.

<sup>12</sup> JGYÖM 4. 554.

<sup>13</sup> JUHÁSZ GYULA: Holmi. Genius Kiadás, Bp., é.n. (1929)

összeállításánál Péter Lászlót is a tradíció, illetőleg saját olvasói érzéke vezethette, hisz alig akad egyéb támpont. A válogatás, minősítés szempontjai nem kis nehézséget okoztak, erről Péter László többször is említést tesz.<sup>14</sup>

Hogy mennyire ingoványos talajon járunk, amikor ezeket a szépprózai alkotásokat műfajilag akarjuk meghatározni, azt érzékeltetni lehet azzal is, ha összevetjük az eddig két legigényesebb és legmegbízhatóbb kiadás megfelelő fejezetcímeit. Az *Örökség* c. válogatásban „tárcák, novellák” elnevezés alatt szerepelnek azok az írások, amelyek a kritikai kiadásba „elbeszélések”-ként kerültek be.

Az igazi nehézséget azonban az egyes művek műfaji kétarcúsága jelenti. Az a Juhász Gyula, aki annyi műgonddal írt meg egy szonettet, a „próza szonettjére”, a novellára már nem fektetett hangsúlyt. Nem írt egyetlen novellát sem; nem kedvelte ezt a poentírozott, sokszázados tradíció által meghatározott műfajt. Ars poétikaként vallotta Tömörkény-tanulmányában: „A novellában mindig van valami kitalálás, valami kikerekítés, valami költött, valami különös.”<sup>15</sup> S mint a továbbiakból kiténik, ezt a megszerkesztettséget ő azonosítja valami „romantikussal”, valami hamissal, ami élesen szembenáll a realizmussal. A novellával szemben ezért dicséri inkább a rajzformát, ezt tartja Tömörkény művészete csúcsának is. „De, ha mégis fejlődésről lehet beszélni nála, azt mondhatjuk, hogy az addig megszokott irodalmi formákon túl a *tökéletes rajzig* jutott el, a realista ember- és életábrázolás egészen egyéni ... művészetéig.”<sup>16</sup>

A novella és a rajz ilyenfajta megkülönböztetése esztétikai ízléséből vezethető le, amely alapvetően realista, de erős érdeklődést mutat a letisztult, a realizmus alapelveihez visszatérő naturalizmus iránt. Az általános, a tipikus megragadására a novella műfaja az alkalmasabb: „A regény tenger, a novella patak. A regény az élet, a novella az élet egy jellemző esete.” — fogalmazza meg szakolcai poétikai vázlatában.<sup>17</sup> A rajz viszont az ember és az élet objektív megismerésének kísérlete. Ezért írja Tömörkényről, hogy „csak azt mondja, amit lát, és úgy mondja ahogy látja.”<sup>18</sup>

Juhász Gyula szépirodalmi művei ennek ellenére, nem viselik magukon egy meghatározott műfaji eszmény jegyeit. A szépirodalmi művek is a tárcarovatban jelentek meg, s műfajilag az elbeszélés, a rajz, a tárca és a karcolat egyes elemeit ötvözik. Míg publicisztikai tárcái többnyire nem elbeszélő jellegűek, hanem inkább az értekező stílus uralkodik bennük, addig szépirodalmi alkotásai — alapvető elbeszélő tónusuk ellenére — kevés rokonságot mutatnak a 19. századi realista elbeszélésekkel. Novellát, mint már említettük, nem írt; egyetlen műve közelít ehhez a műfajhoz, az *Örökség* című, de sajnos, a végén didaktikusan kifejtett „morál” csökkenti az egész írás esztétikai értékét.

Hogy Juhász szépprózai alkotásai nem felelnek meg a hagyományos műfaji normáknak, abban közrejátszik az is, hogy ezek a művek vagy erős drámaisággal vagy erős liraisággal telítődnek.

Akadnak olyan darabjai, amelyek inkább kívánnák a drámai feldolgozást mint az epikait. Közülük *A pusztában kiáltó* és *A Pilvaxban* — mindkettő erősen szcenírozott felépítésű —, színpadra is került.<sup>19</sup> Ezekben az esetekben alig van különbség az élethelyzet epikus vagy drámai érzékelése, a valóság epikus vagy drámai feldolgozása

<sup>14</sup> JUHÁSZ GYULA: *Örökség, I—II. Válogatott prózai írások. Válogatta: Péter László. Szépirodalmi, Bp., 1958. I. 14.*

<sup>15</sup> Holmi. 102.

<sup>16</sup> Holmi. 104.

<sup>17</sup> Poétikai tanításom kis tükre. JGYÖM 5. Sajtó alá rendezte GREZSA FERENC és ILIA MIHÁLY. Bp., 1968. 453.

<sup>18</sup> Holmi. 102.

<sup>19</sup> JGYÖM 4. 431.

között. Itt jut a legközelebb Juhász a naturalizmus esztétikájához. A naturalizmus vonzereje elsősorban a drámában és a színházművészetben érvényesült. A naturalista dráma (Hauptmann, Ibsen) — szemben a korábbi „nagyjelenetekkel”, az állandó feszültséget keltő konfliktushelyzetekkel és kiszámíthatatlan, romantikus fordulatokkal — egy nyugodtabb, epikusabb dramaturgiát juttatott érvényre. Ezzel párhuzamosan egy fordított tendencia jelentkezett a századforduló és századelő prózairódművészetében: az elbeszélő művek egy típusa erősen drámaivá vált, népszerű lett a balladai tömörségű „drámai novella” (Bródy, Petelei, Tömörkény).

Ami a líraiságot, a lírizálódást illeti, annak a gyökerei máshonnan erednek. A hagyományos realista elbeszélő modort nemcsak a naturalizmus kezdte ki, hanem a képzőművészeti indíttatású, az irodalomban leginkább a lírán eluralkodó impresszionizmus. Ennek nyomai az elbeszélő művekben: a belső történet, a lélek állapotainak és hangulatainak leírása; az elbeszélés helyett a leírás, hovatovább a „festés” dominanciája. Ennek nyomait is megtaláljuk Juhásznál, hisz tudatosan vallotta, hogy a mesélés, a történetek elmondásának és az anekdotáknak a kora lejárt. Ezt a gondolatát többször is kifejtette a már említett Tömörkény-tanulmányában és az egyik Gárdonyi-esszéjében.<sup>20</sup> De azért élt benne némi bizonytalanság: lehet-e, feladva a hagyományos elbeszélői alapállást, a geothéi „Lust zum fabulieren”-elvét, szépprózát csinálni. Ezt a kételyét így fogalmazta meg kisregénye írásakor: „Ha arra gondolok, hogy Flaubert is írt, és Móricz Zsigmond is ír, nagyon elfog a csüggegés, de ha eszembe jut, hogy mennyi gond és gyönyörűség volt e kis regényt napvilágra hozni: megnyugszom és dolgozom tovább.”<sup>21</sup> S jól tette: ha kompozícióban nem is jelentenek újítást az ő művei a kortárs prózaepikában; tökéletes nyelvi megformáltságuk a legjobban megírt szépprózai művek közé emeli őket a magyar irodalomban. Őrá is érvényes Martinkó András megállapítása: „...prózaírónak is általában azok a költők kitűnnek, akik költői nyelvgyakorlatukban is nagyobbra szedték a kollektív nyelvzsemet a síkján szeretnek és tudnak maradni (például Petőfi, Kosztolányi, Illyés Gyula).”<sup>22</sup>

Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy prózájának szókincse és mondat szerkesztése nem tér el a beszélt nyelvi normáktól; a közérthetőséget esztétikai mércének tartotta, hasonlóan Kosztolányihoz, akiről Szegedy-Maszák Mihály a következőket írja: „...szigorúan ügyelt arra, hogy mondatai azonnal érthetőek legyenek; a rögtön értelmezhető azonosította az elfogadhatóval. A mondat szerkesztése okozta homály vagy többlettartalom hiányzik művészi jelrendszeréből.”<sup>23</sup> Prózastílusa — talán éppen azért, mert lírikus volt — maradéktalanul eleget tesz a prózanyelv esztétikai követelményeinek. Művészi ereje — egyéni sajátossága — leginkább a nyelvi-gondolati tömörítésben mutatkozik meg. Egymástól távolos dolgok merész összekapcsolása képzetársítással, és ellenkezőleg, a látszólag homogén vagy összetartozó jelenségek, események belső kontrasztjának felvillantása — különös adottsága volt. Ezt a képességét leginkább aforizmaiban kamatoztatta, de gyakran élt az aforizmatikus tömörítés eszközével a publicisztikában és a szépprózában is. (Természetesen a lírában szintén, de ez minden költészetre jellemző. A szóképek poétikai funkcióira itt nem térhetünk ki, csak egy-két olyan alakzatra és trópusra utalhatunk, amelyekkel nyugodtan élhet a prózaíró anélkül, hogy veszélyeztetné a stílus objektivitását, hogy a lírai eszközök mértéken felüli használatával károsítaná a szöveg alapvetően epikus jellegét.) A *könyvek és én* c. esszéjében a következő szellemes képzetársítást találjuk a könyvek, a nők és a barátság kapcsán: „... a jó könyv a legjobb barát, hallgatag és beszédes

<sup>20</sup> Gárdonyi Géza. Holmi. 107—114.

<sup>21</sup> JUHÁSZ GYULA: Orbán Jelke. JGYE 427.

<sup>22</sup> MARTINKÓ ANDRÁS: I. m. 15.

<sup>23</sup> SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Esti Kornél. Világkép és stílus. Magvető, Bp., 1980. 466.

egyszerre, és fűzve is éppen olyan tartós és formás, mint a nő, akinek csak kötve hiszünk.”<sup>24</sup> Kétségtelen, némileg öncélú játék ez, de szellemes nyelvi bravur. Van viszont egy tárcája, amelyben a kontrasztos, aforizmatikus szerkezet válik a mű kompozíciós elvévé és a mondanivaló, az erkölcsi tanulság hordozójává. Egy meglehetősen korai tárcájáról, az *Igazságról* van szó. Önéletrajzi vonatkozású, noha egy harmadik személyű elbeszélő mondja el a történetet. Az antitézis két pólusa: egy fiatal, alig 18 éves újságíró megakarja írni az „igazságot” a „mai dekadens erkölcsökről” az „Igazság” c. lapba, de a főszerkesztő nem hajlandó az írást közölni. Tehát az „Igazság” nem közli az igazságot. A szójáték — az igazsággal való játék — komoly erkölcsi-politikai bírálatot fejez ki.

Az antitézis azonban nemcsak egy szójáték, aforizma, vagy egy kisebb tárca alapja Juhásznál; sokkal mélyebb emberi és művészi tartalmak hordozója. Van két azonos című tárcája, mindkettő címe: *A kétlelkű ember*. Más-más a témájuk, de közös bennük az, hogy a gondolatpárhuzam és ismétlés, mint költői alakzat mögé rejtett antitézissel az író lelki és világnézeti ambivalenciát leplez le. Az 1905-ös írás főhőse Jávör György, s a szerző *Jász* aláírással szerepel a *Szeged és Vidékében*. A másik, az 1907-es keletkezésű „kétlelkű ember” más néven szerepel, itt viszont a szerző *Jávör György*. Jávör György tehát Juhász egyik alteregója. Ez utóbbi tárcában egy újságíró világnézeti kétarcúságáról van szó, aki aszerint változtatja elveit, hogy hol fizetnek jobban érte; s ami a fő: az egymással homlokegyenest ellenkező nézetek jól megférnek benne. A korábbi kis tárca sokkal tragikusabb — a szituáció minden mesterkedtsége ellenére is. Jávör György „két lelke” a lélek kettősségét jelenti: az egyik a lélek racionális oldala, a másik, az ezzel ellentétes: a művészi „én”. Az író — mint egy egzisztencialista kísérletben — halálszituációba helyezi hősét. Kigyullad a ház, és Jávör „... az ablakba állt föl és egy vérfagyasztó sikollyal az égő pokolba vetette le magát.

— „Megsemmisülni, borzasztó” — suttogta, amint érezte, hogy a vég lángolva közeledik.

— „Remek festői látvány és Stendhal tollára méltó lelkiállapot” — kiáltott föl a másik lelke a művész gyönyörével.”<sup>25</sup>

A művész — nem művész szembeállítás itt azt a konfliktust jeleníti meg, amelyet Juhász „pályaválasztása” idején élhetett át, amikor odahagyta a váci noviciátust a művészet, s lényegében az élet kedvéért. A két „kétlelkű” története között dolgozta fel először prózában váci emlékeit *Mágia* c. elbeszélésében, amely a későbbi *A tétkozló fiú* előtanulmányának tekinthető. Juhász olyan alkat volt, aki az élet és művészet ellentétét nem tudta feloldani magában. A legtöbb művészen ott él az Arany János-i „örök kétely”, de ez nála, sajnos, tragikus meghasonláshoz vezetett.<sup>26</sup>

1917-es klinikai feljegyzései között, a *Patalógikában* található az alábbi gondolat (szerkezetét tekintve szintén antitézis): „Ki élni nem tud és meghalni nem mer”. Ezt a jambikus sort most januárban mondtam először és azóta folyton visszacseng bennem. Mintha jeligéje lenne egy életnek.”<sup>27</sup> Most csak a formára tekintünk, a jambikus sor is egy szimmetrikus antitézis. S ezzel fejeződik be az *Örökség* c. novellája is: „ekkor fogadtam meg egy életre, hogy nekem nem a kard lesz a fegyverem, hanem a lant. Mert a kardforgatáshoz csakugyan múlhatatlanul szükséges a kard, de a lantpengetéshez elegendő a toll is.” *A koponya* c. tárcájának zárlatában ekként alkalmazza: „Szánlak,

<sup>24</sup> JGYÖM 6. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc. Bp., 1969. 527.

<sup>25</sup> Ez és a következő szövegidezetek — ha külön nem jelezzük — a JGYÖM 4. kötetéből valók.

<sup>26</sup> GREZSA FERENC Juhász máramarosi éveit kutatva arra is választ keresett, hogy mi vezethette Juhászt az öngyilkossági kísérletekhez. Megállapította, hogy már ekkor súlyos idegbaja volt, amit súlyosítottak a rossz életkörülmények. Juhász Gyula Máramarosszigeten. ItK, 1957. 4. E mellé kívánczik az az adalék, amit a szépprózai művek vizsgálata hozott.

<sup>27</sup> Patalógika. JGYÖM 5. 555.



szegény halandó, aki még itt tartasz! Te még nem vagy túl *rajta*! Én már végeztem *vele!*” — vagyis az étellel. Antitézis az „élő halottak” oximoron is, amelyet gyakran használ az idegklinikák lakóira, köztük saját magára vonatkoztatva (*Artur, Ha nem szeretsz c. rajzai, s Az élő halottak háza c. verse*), és kedvelt antik szállóigeje, az „*Ars longa, vita brevis*”,<sup>28</sup> amelyet szinte prózaivá oldva ad egyik szereplője szájába az *Orbán lelkében*: „Múlik az élet, örök a művészet!” Végezetül egy példa arra — ugyan csak az *Orbán lelkéből* —, hogy egy antitetikus szerkezetű aforizma milyen észrevétlenül, ugyanakkor szervesen simul bele Juhász prózanyelvébe: „Itt csak az életnek az a szenzációja maradt számunkra, hogy a nap fölkel és lenyugszik, a nyárra ősz jön, a napok lassan múlnak, az évek gyorsan.”

Prózasztilusának egy másik sajátossága szimbólumaiban, szimbolikus metaforáiban keresendő. Ezek használata önmagában nem jelent semmi különöset: gyakran él velük a próza, de még az élőbeszéd is. A felhasználás gyakorisága sem különösen jellemző Juhászra; nem tér el az átlagostól. Nem végeztünk statisztikai számításokat, mert anélkül is megállapítható, hogy az említett költői képek előfordulási aránya megfelel a prózanyelvi normáknak. Említésük mégis indokolt; vers és próza összevetésében Juhásznál találunk valami sajátosságot.

„A próza szimbólumai inkább objektív szimbólumok: tárgyak, gesztusok, táj, atmoszféra, melyet az író keretként, szemléltető eljárásként — sohasem önálló s fő mondanivalóként — használ, odavetítése után pedig még ezt is felbontja, kifejti, megmagyarázza.” — írja Martinkó András már többször idézett tanulmányában.<sup>29</sup> Ha Juhász Gyula egyik, gondolatmenetünk szempontjából fontos szimbólumát vesszük, és prózai szövegkörnyezetben való felhasználását összevetjük költői alkalmazásával, meglepve láthatjuk a Martinkó által kifejtett eljárások fölcserélődését. Az „élő halottak háza” összetett metafora Juhász prózájában metonimikus funkciójú; az elmeosztály, idegszanaszatórium megjelölésére használja, míg másutt egyszerűen „intézet”, „gyógyintézet” szerepel. (*A szörnyű alagút, Vincent*) Az *élő halottak háza c.* versében viszont a cím: szimbólum. De míg a prózai szövegben a helyszín megjelölésére pusztán a metonimikus utalás szolgál, addig a versben részletes, tárgyilagos leírását kapjuk a környezetnek:

„Az ablakon vasrácsok, holt virágok,  
A kertből karbol és jód illata,

.....  
Az egyiket, jaj, a nyavalya törte,  
A másik úgy tördelte a kezét,

.....  
Fehérkék csikos köntösükbe jártak,  
A legtöbb némán, mint komor barát,”

A vers címe a szimbolikus jelentést csak az utolsó versszak által kapja meg; a prózai szövegben „az élő halottak háza” viszont azonnal. Az elsődleges, metonimikus funkcióhoz hozzátevéődik a képben rejlő hangulati töltés, s így már nemcsak a helyszín, hanem az egész miliő és atmoszféra szimbólumává válik. (Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az „öskert” mint temetőkert jelölése esetében is.) A fent kiragadott példával csak illusztrálni akartuk Juhász egyik jellegzetes művészi eljárását.

<sup>28</sup> A szállóige gyakori előfordulásairól és Juhász által magyaritott variánsairól ld. Péter László jegyzeteit. JGYÖM 4. 446.

<sup>29</sup> MARTINKÓ ANDRÁS: I. m. 14.

Másfajta szimbólumokat is használ; ezek egyszerűen elvont fogalmak megszemélyesítéséből jöttek létre, ilyen pl. a halál („a nagy Ismeretlen” — *A csönd előtt*) és a Végzet. A *Roboth János halálában* még inkább csak megszemélyesíti a megfélebbezhetetlent: „És ekkor, ekkor hirtelenül lecsapott a Végzet”. A *Kavicsok* c. tárcában viszont már egy látomás középponti elemeként, szimbólumaként jeleníti meg: „És ekkor, váratlanul, véletlenül, mint az életben szokás, de robogva, harsogva, szikrákat ontva és élesen fütyölve lecsapott a Végzet... a másik pillanatban már eltűnt a másik kanyarodónál a feketén robogó Mors Imperator...” E szimbólumok szépprózájában csak 1903 és 1909 között fordulnak elő, alig néhány műben; s később, a húszas években már azt hangsúlyozza, hogy nem fél a haláltól.

Külön kellene szólni a prózájában előforduló archetipusokról, emblémákról (pl.: a Szűzanya képe a nő erotikus képzetét kelti benne), de ezek inkább lírájában dominálnak, s a költő vallásosságával hozhatók összefüggésbe, így e kérdéskörre nem térünk ki.

Szembeötlő vonása Juhász műveinek a példázat-szerűség. Számtalan példázatos verse van; itt csak szépprózai műveit említjük meg: *A biblia, Dicsőség, Az élet hegyén, Mihály arkangyal, A koponya, A pusztában kiáltó, Az utolsó ítélet, A tékozló fiú*. Valódi példázat csak kevés van közöttük (az első három és *A koponya* című), s ezek sem vallásos, erkölcsi célzatúak. Sőt, *Az utolsó ítélet* kifejezetten a bibliai intelm ironikus kétségbevonása. Van Juhásznak egy bizarr parabolája, a *Rómeó és Júlia*. A történet elégikus példázat arról, hogyan szól bele a sors két szerető szív életébe és hogyan szakítja el őket egymástól. De nehogy azt higgyük, hogy egy szentimentális románról van szó; Rómeó és Júlia ugyanis lovak.<sup>30</sup>

Vizsgálataink következő területe a nézőpont. Tárgyválasztás szempontjából az alábbi témakörökbe sorolhatók Juhász szépprózai művei: a gyermekkori emlékek, a pályakezdés éve (a kezdő újságíró és a fiatal tanár élményei), a művészet és művészek világa (külön csoportot képviselnek a színésznőkről készült karcolatok) és az elmeosztályokon, ideggyógyintézetekben lakókat megőrökítő rajzok. Három történeti tárgyú tárcája is van, az egyik Katonáról szól (*A pusztában kiáltó*), a másik a 18. századi magyar jakobinusok mozgalmát idézi (*Laczkovics*), a harmadik pedig Széchenyi alakját — Döblingben. (*Döbling*) Ezek mind kitalált történetek, nincs történelmi hitelük. Az első kettő művészi-politikai hitvallásának keretétől szolgál, a harmadik, bár nyíltan politikai mondanivalójú, a színhely miatt inkább a tébolyultak tanulmányrajzaival mutat rokonságot.

Juhász elbeszélő nézőpontja stabil, nem változik a mű folyamán. Általában objektív, harmadik személyű elbeszélő, de vannak én-elbeszélései is; a tárgyalt művek egyharmada ilyen. Érdekes viszont, hogy az első személyű elbeszélések hőse többnyire nem ő maga. (Kivételt képeznek a gyermek- és ifjúkori élményeket feldolgozó *Ekloga, Mágia, Örökség*) Az életrajzi szempontból kulcsfontosságú élményeket, eseményeket gyakran harmadik személyben mondja el, mint *Az öngyilkosság* esetében.

A kívülálló, „mindentudó” elbeszélő pozíciójából írt legjobb darabjai a tébolyultakról szóló rajzok. Pontos, hiteles tanulmányok ezek különös, érdekes figurákról, akik — éppen állapotuknál fogva — nem hősök, de akiknek sorsa önelemzésre fogja készíteni az olvasót.

Az elbeszélői technika egyik függvénye a hasonmás-teremtés is. Juhász Gyula kedvelt írói — E. T. A. Hoffmann, Dosztojevszkij — klasszikus példákat szolgáltatnak erre. A 20. századi magyar irodalomban Kosztolányi és Krúdy élt a jellemformálásnak ezzel a módszerével. A hasonmás-figura lehetőséget ad arra, hogy az író lírai

<sup>30</sup> GREZSA FERENC egy máramarosi szerelmi csalódás emlékét véli a történet mögött. — Grezsa: I. m. JGYE 91—92; Péter László Juhász egy feljegyzéséből magyarázza. JGYÖM 4. 416.

közelségbe kerüljön hőisével. Juhász legsikerültebb alakmása Orbán Gergely; de kedvel a „beszélő neveket” (pl. Bacsó *A tékozló fiú*ban saját nevének népnyelvi szinonímája, jelentése: juhász), s így ez, valamint írói álneve (Jávor György) a műben alteregójaként szerepel.

Utolsó, de talán leglényegesebb szempontunk: a főbb motívumok tárgyalása. Nevezhetnénk vezérmotívumoknak is őket, hisz nemcsak a szépprózáának szervező elemei, de Juhász alkotának, személyes sorsának és egész művészetének döntő fontosságú tényezői. Nem poétikai fogalmakról van szó: ezek pszichológiai tartalmú motívumok. Sorrendben — ahogy a művek egymásutánjában megjelennek majd felerősödnek, a következők: a *magány*, a *félelem*, a *bűntudat* és a *szégyenérzet*. Mind negatív tartalmú; s velük egységesen szembeállítható, mint pozitív ellenpólus az *életigenlés* (korábban még emberszeretet) motívuma. Van még egy; az előbbieknél korlátozottabb érvényű, de annál határozottabban körvonalazott motívum: a *pisztolybanzés* kénysze-re, kísértése.

A *magány* először egy impresszionista hangvételi tárcájában, az *Eklogában* jelenik meg, de nem abban a jelentésben, amelyben várnánk. Ellenkezőleg, az író itt dacol a magánnyal. A termékeny, az ösztönző magány „szimfóniájából” kihallatszik a pármotívum, az ember és az élet dicsérete: „Tehát magam vagyok és gondolkodom. ... megtalálom magamat, az embert, ... aki örül az életnek, fél a haláltól és hisz a halhatatlanságban.”

Jávor Györgyöt, *A kétlelkű ember* hőst már tragikus magány veszi körül, a kiválasztottak, az intellektuelek magánya: „Az emberek kerülték a nagy gondolatolvasót, mert félték tőle, ő is kerülte az embereket, mert ismerte őket... kerülni szerette volna önmagát is.” Roboth Jánosnak már a magány a végzete: belepusztul. „Rettentő gondolat szorongatta. Ha most itt összeesnék! Nincs senki a közelében. Ünnepe van, mindenki sétál. Családjá nincs — és most először érezte át életében igazán az egyedülvalóság borzasztó gondolatát.” Egyik legjobb rajza ez Juhásznak. Úgy emlékezett rá, mint „első novellájára”, amelyet egy fővárosi lap kérésére írt.<sup>31</sup> „A ’betűk mártírjának’ szánnalommal ábrázolt vonásaiban saját sorsának perspektíváját is kivetíti a szépíró” — írja Indig Ottó a műről.<sup>32</sup> A főhősnél nem kevésbé érdekes a másik szereplő, a kisfiú alakja. Ilia Mihály feltételezése szerint a könyvtárban játszadozó kisfiú — Juhász alakmása.<sup>33</sup> Juhász a kisfiún keresztül jeleníti meg a *félelemérzést*. Ennek a motívumnak valószínűleg ez az első, gyermekkori élményből táplálkozó prózai megörökítése.

A *bűntudat* először a *Mágiában* fogalmazódik meg, s a *szégyen* motívumával párosulva az *Orbán lelke* és *A tékozló fiú* c. műveiben teljesedik ki. Az *Orbán lelke* értelmezésének mottója a *Patalógika* már idézett jambikus sora lehetne: „Ki élni nem tud és meghalni nem mer.” Ugyanez a gondolat merült fel a főhősben, Juhász alakmájában, pozsonyi „kalandja” idején. Egy söntésben ült, és „... egyre világosabban látta, hogy megszökni a szenvedés elől nem volt ereje, ám a halálhoz nincsen elég bátorsága.” A pozsonyi intermezzo — két fejezet a kisregényben, a XI. és a XII. —, a vízváltó szerepét töltötte be Orbán Gergely életében. Előtte minden sivár és reménytelen volt, különösen a magány és a szégyenérzet tette számára elviselhetetlenné Végváron az életet. A magány egyre fokozódott benne. Kezdődött azzal a ténnyel, hogy idehelyezték a „végekre”, egy nem magyar kisvárosba, s fokozódott azáltal, hogy egyetlen kollégán kívül nem talált magának más társat, akivel elbeszélgethetett volna, egé-

<sup>31</sup> JGYÖM. 4. 414.

<sup>32</sup> INDIG OTTÓ: Juhász Gyula Nagyváradon. Kritérium, Bukarest, 1978. 25.

<sup>33</sup> ILIA MIHÁLY szóbeli közlése. Ezúton mondok köszönetet Ilia Mihálynak hasznos útmutatásaiért, amiket a dolgozat készítése közben nyújtott.

szen odáig, hogy a Végvárról való elkerülés — áthelyezés — lehetőségétől is megfosztotta a pesti tanfelügyelő. S ezt az érzést erősebbre szította benne a jóbarát, az életből és az emberekből kiábrándult Szimák Zoltán: „...minden város és minden falu szép volna, ha nem lagnának bennük emberek. Azért szeretek én, pajtás, erdők és hegyek között csatangolni...” Ehhez a magányossághoz társult egy görbe éjszaka után a bűntudat, a szégyenérzet. A Boróka adótárnok pincéjében töltött italozás után másnap nem tudta megtartani az óráit. „Szerette volna leköpní magát. — Elveszett ember vagyok — motyogta síró hangon — ezt a szégyent nem fogom túlélni. Még egy percre föltámadt benne, görcsösen kapaszkodva az utolsó szalmaszálba, az élet ösztöne. Hátha nem tud még senki erről az egésztől és talán még jóvá lehet tenni mindent... De hamarosan letett erről a végső reménységéről. Ilyen kis városban szó sem lehet arról, hogy ilyen nagy eset titokban maradjon.” Lélektanilag teljesen hiteles a folytatás: a zsákutcába jutott, a magány, a bűn és a szégyen terhétől megnyomorított lélek számára nincs más menekvés, mint az öngyilkosság. „...és itt hirtelen a lelke öntudatlan mélységeiből az ajkára tört egy régen lappangó, bujkáló, szorongató érzés, amely most valóságos megváltó érzésnek látszott: — Megölöm magamat — mondogatta suttogva...” A tragikus lélektani felismeréstől, a „mit kell tennem” mozzanatától még el kell jutnia a cselekvésig, a tettig. Itt játszik szerepet a *pisztoly* motívuma. Az öngyilkosság gondolatától a végrehajtásig eltelt időt leírta már Juhász *Az öngyilkosság* c. tárcájában. Annak öngyilkosjelölt hőse „két napja virrasztott és halálosan elfáradt a tervezésben.” Ám a döntő pillanatban „...a revolvert gyöngéden, de határozottan magára emelte”. Hasonlóképpen jelenik meg a motívum *Széchenyi* c. versében:

„És néha, kora fagyok ködös éjén,  
A pisztolyával babrált eltűnődve,  
S mint kandi gyermek, úgy bámult a csőbe...”

Orbán is pisztolyt keres; nemcsak az öngyilkosság eszméje volt ismerős számára („valóságos megváltó érzésnek látszott”), hanem a végrehajtás módja a pisztollyal. Elmegy kollégája házához, aki éppen nincs otthon, s a fiókból kiveszi Szimák pisztolyát. A revolver csövére ez volt véve: „ultima ratio”. Az öngyilkosságot azonban nem akarta (ismét a szégyentől félve) otthon, vagyis Végváron elkövetni, vonatra szállt, hogy elutazzon onnan. S ekkor hirtelen minden megváltozott, egészen más érzés vett erőt rajta: „Szabad volt egészen. Nagyot sóhajtott, a börtöne ajtaja kinyílt.” A vonatról a Duna-parti ősi koronázóvárosban, Pozsonyban szállt le. Ettől kezdve fokozatosan az életszeretet, az élnivágy lett úrrá rajta, s belső önvizsgálatra, számvetésre kényszerült: szembesítenie kellett az új, nagyvárosi élményt a korábbiakkal, azokkal, amelyek az öngyilkosság gondolatába kergették. „Ott Végváron a szörnyű magányosság és halálos unalom olyan nagyszerűnek és hősiesnek mutatta a szabad halált, de ami ott komor tragédiának látszott, az itt egészen elveszett az élet nagyobb méretei között.” Ez a józan felismerés oda vezette, hogy ismét tud örülni az életnek, végvári szobájának, „az otthon barátságos melegének”. Ahogy visszatért Végvárra, az első éjjel álmodt látott: váci kispapként látta viszont önmagát, aki mindenáron szabadulni akart a zárt világból. De megszólalt benne a vallásos lelkiismeret: felidézte a tékozló fiú történetét, aki szintén elhagyta az atyai házat a világi hívságoknak engedve. Az álom itt véget ért. Nem véletlen, hogy amikor az öngyilkossági kísérlet terve után újra akarta kezdeni az életet Orbán (vagyis Juhász Gyula), olyan emlék jut eszébe, amikor megpróbálta az újrakezdést. A legerőteljesebben a váci kiugrásának emléke élt benne. Akkor azonban tele volt ambícióval, nagy célok lelkesítették; most pedig „már tudta, hogy ennek így kell lenni és hogy a szenvedés az egyetlen forma, amellyel a

sors és az emberek mostohasága és ostobasága ellen védekezni tud.” Sztotikus rezignáltság rejlik ebben a felismerésben; mindenesetre a lelki egyensúly átmeneti helyreállítását tanúsítja.

A kisregény méltatói eddig nem ezt az oldalát hangsúlyozták a műnek. Rónay György és Vargha Kálmán azon az úton haladtak, amelyre Juhász mutatott rá egy interjúban: „Fel akarom dolgozni a kisváros, a magyar vidék megrekedt, szomorú életét. Észrevétlen, el nem mondott tragédiák kíváncsnak ki a homok alól. Tudomásom, szomorú tapasztalatom éppen elég van a dolgokról.”<sup>34</sup> Az értékelés szociológiai szempontját Szalatnai Rezső egy új gondolattal gazdagította, amikor rámutatott: „A két tanár sóhajtozása a felvidéki kisváros őszei utcáján: két intellektuális lény vergődése.”<sup>35</sup> Az „észrevétlen, el nem mondott tragédiákat” azért elmondták mégis: Móricz is, Krúdy is, Kaffka Margit is és mások. De Juhász Gyula tragédiáját leghitelesebben maga mondta el az *Orcán lelkében*.

A bűntudat motívumának másik nagy feldolgozása *A tékozló fiú* c. elbeszélés. A cím bibliai példázat, de a mű mondanivalója nem azt erősíti meg, amire a példa tanít: nem a megtérést hirdeti, éppen az ellenkezőjét: a tékozló fiú nem tud megtérni, hívja az élet, s ismét nekivág a nagyvilágnak. Joggal állapítja meg Vargha Kálmán, hogy a két mű „ugyanannak a konfliktusnak két fázisát mutatja be.”<sup>36</sup>

Juhász Gyula szépprózáját olvasva eszünkbe sem juthat a próza válságáról beszélni, a motivikus vizsgálat azonban ahhoz a feltevéshez vezet, hogy az erőteljes, határozott prózastílus mögött a személyiség válsága rejlik. Gátlásossága, beteljesületlen szerelmi vágyakozásai, a félreállítottság s az elismerés hiánya — személyiségének frusztrációi — adják művészi prózájának élményi hátterét. Ezek az élmények azonban rendszerint csak később, évek múltával kerültek prózái megfogalmazásra, jelezve egyrészt azt, hogy már kellő távlatból szemlélte, higgadtan és tárgyilagosan ítélte meg egykori önmagát és cselekedeteit; másfelől viszont, hogy kitörölhetetlen nyomot hagytak benne, újból és újból kísértették, újabb és újabb számvetésre sarkallták. S a szerencsés megoldás az volt, ha „objektív” számadás született: az alkotás, a mű.

#### Жолт Баранья

#### *Художественная проза Дюлы Юхаса*

Творчество Юхаса включает три большие территории: лирику, публицистику и художественную прозу. В количественном отношении эта последняя является наименьшей. Если публицистическое наследие Юхаса состоит приблизительно из 2300 статей, то число произведений художественной прозы едва 40. Среди них можно различить три типа. Есть традиционные произведения повествовательного типа; научная проза: очерки (эссе), портреты, и, наконец, афоризмы. Данная работа анализирует только первый тип — повести. Они имеют в основном автобиографический характер, являются своеобразным ключом для понимания всего творчества писателя. Интересно, однако, что в противоположность остальным писателям «Запада», в первую очередь, Морицу, у Юхаса нет ни одного произведения, написанного в форме классической новеллы; его формой является более непринуждённый, пронизанный лирическими элементами рассказ, как об этом свидетельствует лучшее произведение его художественной прозы, которое может быть названо и повестью, — «Душа Орбана».

<sup>34</sup> JGYÖM 4. 449.

<sup>35</sup> SZALATNAI REZSŐ: Utószó. Orbán lelke. Szépirodalmi, Bp., 1963. 128.

<sup>36</sup> VARGHA KÁLMÁN: I. m. 159.



ZSOLDOS SÁNDOR

*Somlyó Zoltán és Juhász Gyula kapcsolata*

Somlyó Zoltán és Juhász Gyula kapcsolatával eddig nem foglalkozott a szakirodalom, bár a két költő pályájának számos érintkezési pontja ismert. Ezen különösből mégsem szabad meglepődnünk, hiszen tudjuk, Somlyó életrajza életművéénél is ismeretlenebb. Tevékenysége csak lassan tárul fel újra a kutató előtt, életrajzát eddig nem sikerült rekonstruálni.

Annak ellenére, hogy Somlyó szorosan soha nem tartozott egyetlen csoporthoz, irányzathoz sem, jelentős szerepet játszott a század első harmadának irodalmi életében. Személyes kapcsolatai kiterjedtek voltak, jól tükrözik hovatarozását az új irodalomban.

A legszorosabb és leggazdagabb dokumentálható barátság Kosztolányi Dezsőhöz és Karinthy Frigyeshez fűzte pályája kezdetétől élete végéig. Az irodalomba való beérkezésekor, a *Nyugat* és *A Holnap* indulásának idején barátai között ott találjuk Juhász Gyulát is.

Meglepően kevés dokumentumot ismerünk, mely kapcsolatukról vallana. Korai levelezésük csak töredékesen maradt ránk, Somlyó esetében csupán néhány levélről beszélhetünk, de ezekből — két kivételtől eltekintve — nem derül ki, hogy milyen viszonyban lehettek egymással.

Vizsgálódásunkban abból a feltevésből indulunk ki, hogy Somlyó és Juhász egymáshoz fűződő kapcsolata jelentősebb volt annál, mint az ma bizonyítható lenne.

Írásaikon kívül csupán egyetlen olyan műről tudunk, melyből következtethetünk kettejük kapcsolatára. Ez Dutka Ákos regényes korrajza, „*A Holnap*” városa<sup>1</sup>. Dutka ötven év távolából is megőrizte Somlyóval szembeni idegenkedését, róla szóló emlékezése, nyilvánvaló torzításai ellenére is, fontos dokumentum.

„Jöttek költők, mint Somlyó Zoltán, aki mint Kosztolányi rajongója ő is iparkodott távol tartani magát *A Holnap* kollektív mozgalmától, majd meg a legtermékenyebb versírója lett a Független Magyarországnak. Neki mindig kellett a 12 koronás tiszteletdíj, amit *A Holnap* egy-egy versért a Független Magyarországtól kapott. Fiuméből jött. Sötét, marcona ábrázattal. Olyan volt, mint egy déli viharokban kicserzett bőrű dalmát tengerész. Magát az elátkozott költőnek látta, s mintha mindig mondaná: most hajnali három óra: Istenem, vezess a jóra. Rövid ideig Váradon szerkesztő úr volt: ezüstgombos, sétatálcás, parfümös gavallér, s aztán tovább ment vándorútján Szegedre, Juhász Gyula árnyékába, hogy későbbi kis verses regényében a leg szebb rímes arcképét fesse meg Juhász Gyulának.”<sup>2</sup>

Bizonytalan megismerkedésük időpontja és helye. Elképzelhető, hogy Budapesten ismerkedtek meg. Erre következtethetünk Kosztolányi Dezső *A költő útja* című önéletrajzi írásának egyik utalásából:

<sup>1</sup> DUTKA ÁKOS: „*A Holnap*” városa. Regényes korrajz a nagyváradi „*A Holnap*” születésének idejéről. Magvető, Bp. 1964. II. kiad.

<sup>2</sup> DUTKA ÁKOS: i. m. 199.

(1903-ban) „Budapestre jövet megismerkedtem Babits Mihállyal, Somlyó Zoltánnal, Juhász Gyulával, Karinthy Friggyessel. Ezeket a barátságokat ma is a sors legendás ajándékának tekintem.”<sup>3</sup>

Kicsit korainak tűnhet az évszám, de semmilyen adat nem szól Kosztolányi állítása ellen. Sőt, azt támasztja alá Somlyó egyik írásának részlete:

„Kosztolányival együtt éltem át a kezdés éveit. Nem sokan vannak, akiknek élete az ifjúság korszakában annyira összehajlott volna az övével, mint az enyémmé. Voltak napok, amelyeknek tizenkét óráját együtt töltöttük, voltak éjszakák, amelyeket együtt ültünk végig a kávéház márványasztala mellett...”<sup>4</sup>

S ez időben Kosztolányi közeli barátságban állott Juhásszal is, így nem kizárt már ekkori megismerkedésük, de szorosabb kontaktus nem jött létre közöttük.

Legközelebb 1908-ban, Nagyváradon kerültek egymás közelébe, ekkor már nemcsak ismerték egymást, hanem mindenesetre érintkezésben, közeli barátságban voltak.

Ez az év, 1908, a modern magyar irodalom nagy esztendeje, év elején új lap született: a *Nyugat*, Nagyváradon pedig szerveződik a holnaposok mozgalma. Somlyó így ír visszaemlékezésében:

„Tehát: be van állítva a film. 1908. Az üzletek virágzanak... Vállalatok teremnek, megélnék, jövedelmeznek... A művészet termel... Új művész irányok... Irodalom?... Szent komoly dolog!...”<sup>5</sup>

Juhász az év elején, február 12-én érkezik Nagyváradra, a premontreiek gimnáziumában több mint három évig tanított, közben sűrűn ír a helyi lapokba. Juhász váradi tartózkodását Indig Ottó részletesen feldolgozta<sup>6</sup>, művei pedig a *Juhász Gyula Összes Művei* eddig megjelent 9 kötetében<sup>7</sup> megtalálhatók. Ezért csupán a legszükségesebb utalásokra szorítkozunk Juhásszal kapcsolatban.

Somlyó Zoltán esetében viszont nélkülözhetetlen váradi tevékenységének rövid vázolója. Öt hónappal Juhász után érkezik a városba, július 5-én a *Szabadság* című napilaphoz, melyhez Budapesten Laszky Ármin hívta meg, s ahová kezdetben Juhász is írt. Nem marad sokáig a lapnál s a városban fél évet sem tölt.

Adataink szerint Somlyó Zoltán 1908. július 5. és november 9. között biztosan Nagyváradon volt. (Meglepő Indig Ottó állítása, hogy „több évet tölt itt a sajtósági költőegyeniség, S. Z.”<sup>8</sup>) Szeptember 20-ig a *Szabadságban* jelentek meg írásai, versei. A lapot a kiadó feleségével támadt összeszólalkozása után otthagyja, majd az akkor induló *Nagyvárad Estilaphoz* szegődik, ahol október 2. és november 9. közt többnyire színikritikákat írt. November kilencedike után nincs pontos adatunk Somlyóról, feltehetően a városban maradt még kis ideig.

Nagyvárad tartózkodásáról a *Hogy' lettem Holnapos*<sup>9</sup> című izgalmas emlékezésében részletesen szól, de a közben eltelt két évtized néhány tévedést, pontatlanságot eredményezett, melyeket a korabeli adatok cáfolnak. Igen érdekesek a *Nyitott könyv* című verses regényének<sup>10</sup> ragyogó oldalai a váradi élményekről, ezek közt jelent meg a több helyen idézett Juhász — portréja is.

<sup>3</sup> KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: A költő pályája. Színházi Élet 1935. okt. 20. és K.D.: Egy ég alatt. Sajtó alá rend.: Réz Pál. Szépirodalmi, Bp. 1977. 591.

<sup>4</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: Kosztolányi és a zsidóság. Múlt és jövő 1937. febr. 37—8.

<sup>5</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: Hogy' lettem Holnapos. Literatura 1929. júl. 252—6.

<sup>6</sup> INDIG OTTÓ: Juhász Gyula Nagyváradon. Kriterion, Bukarest 1978.

<sup>7</sup> JGYÖM 1—9. köt. Szerkeszti: Péter László. Akadémiai, Bp. 1963—81.

<sup>8</sup> INDIG OTTÓ: i. m. 8.

<sup>9</sup> Ua. 5. sz. jegyzet

<sup>10</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: Nyitott könyv. I. kiad. Tevan, Békéscsaba, 1916. Új, teljes szövegű kiadásai: (önálló kötetben) Magvető, Bp. 1960., Válogatott versek. Magvető, Bp. 1962., valamint Jajgató Feli-cián. Sajtó alá rend.: Réz Pál. Szépirodalmi, Bp. 1982. 111—65.



Somlyó Nagyváradra érkezésekor, Indig adatai alapján, Juhász nincs a városban és csak augusztus 29-én tér oda vissza, tehát közel két hónapig nem találkozhattak — elméletileg (bár lehetősége nem kizárt).

Annál figyelemre méltóbb, hogy Juhász személye Somlyó emlékezetében szorosán Nagyváradhoz kötődik. A szögedi poétát, ha említi, csak e várossal egy lapon teszi. Juhász azonban váradi emlékei között nem említi az „átkozott” költőt.

Szólnunk kell Somlyó Zoltán és Nagyvárad viszonyáról is. Kicsit idealizált, el-túlzott a város jelentőségének bemutatása a *Nyitott könyv*ben, de jól szemlélteti emlé-kei közötti kitüntetett helyét.

Ó Várad! város! városa szívemnek:  
hírnévben, csókban első állomás!

A *Hogy' lettem Holnapos* című írásában tárgyilagossabb képet kapunk a városról, annak szellemi életéről:

„Nagyváradot akkor a „peceparti Párizs”-nak nevezték. Az országban Pest után, itt volt a legpezsgőbb élet. Valami európai nivó festette nagyvárossá. A Bémer tér négy sarkán óriási kávéházak nyüzsgő teraszokkal, egyikről a másikra csengett át a cigányzene estelenként. A váradi korzón végtelen kigyóként hullámozott a sétáló kö-zönség, villanyívlámpák és óriási transzparenszek ontották a fényt. Őt nagy újság tette még élőbbé az életet, még lüktetőbbé, még nagyvárosiasabbá. És — itt ringott egy böl-cső akkorában, a megújodott magyar irodalom bölcsője: a Holnapé. A „Holnap” cí-mű irodalmi társaságé, amely a halhatatlanság trónusára már-már felülő Ady köré csoportosult. A hivatalos, az akadémiai száraz, sínylődő irodalom ellenlábasai voltak ezek a holnaposok, akiket egy furcsa ember, bizonyos Szűcs Dezső lármázott fel Ady köré. Vármegyei aljegyző volt, borotváltképű, hosszú, papos viseletű férfi, de annál világibb. Várad körül kis szóleje volt, ott történtek az első megbeszélések. Nagy intrikus volt, aki mindenből diplomáciai kérdést csinált. Ha Pesten járt, itt Molnár Ferencnek hosszú éjszakákon keresztül mesélgette, micsoda komiszságokat beszél róla Ady Bandi. Otthon aztán éjjeleken át újságolta Adynak, hogy ócsárolja őt Pesten Molnár Ferenc. Ilyen ember volt, de összehozta, megteremtette a váradi Holnapot és ezzel utat nyitott mindannak, ami nagy és szép ma a világhíres magyar irodalom-ban van. A Holnap akkori tagjai mind a mai irodalom egy-egy jelentős oszlopa. Adyn kívül: Emőd Tamás, Dutka Ákos, Juhász Gyula.”<sup>11</sup>

Irodalomtörténetileg alighanem a legfontosabb, Somlyónak Juhással való ba-rátsága határterületén, *A Holnap*hoz fűződő kapcsolata. Így ír a *Nyitott könyv* arcké-pe végén:

És verseket írtunk az öröklétnek;  
hívott a „Holnap”, világszűkülés!  
A költészeté lett egész mivoltunk,  
agyunk s szívünkben minden rezdülés.

Több helyen olvashattunk arról, hogy Somlyó rövid ideig tagja volt *A Holnap*-nak. Ez, ha megszorításokkal is, de igaz. A már idézett cikkében így vall Somlyó:

„A redakcióban tényleg vezércikkeket írt naponta, meg bökkverseket, meg politikai entrefiléket, vizállandást — mindent. Járt a városházára, járt a megyeházára riportra. Mindent szívszakasztó ambícióval. De mégis legfőbb, legégetőbb ambíciója volt, hogy bejusson a holnaposok közé. Mi ehhez képest, ma a Petőfi —, vagy — horribile dictu

<sup>11</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: *Hogy' lettem Holnapos*. *Literatúra* 1929. júl. 253—4.

— a Kisfaludy-társaság?! Az életét adta volna érte, ha a Független Magyarország vasárnapi tárcájában az ő neve is ott lehetne egy vers alatt, a Holnaposok közt!... Ezzel a gondolattal aludt el és ébredt napról napra...”<sup>12</sup>

Vágya teljesült, ő maga és Dutka is említi, egy időben legtöbb verse a *Független Magyarországnak* jelent meg a holnaposok társaságában. (E versekről említést tesz Kassák Lajos *Egy ember élete* című regényében.)<sup>13</sup>

Szerencsénkre egy véletlenül fennmaradt levelében is említést tesz *A Holnapról*, igen keserű hangon, mindaddig ez a leghitelesebb bizonyíték *A Holnap* és Somlyó kapcsolatára vonatkozóan:

„Annak idején behívtak a Holnaphoz, de most onnan is kiszálltam. Nagyon veszködnek, folyton nyávognak, komolytalankodnak — nincs ennek értelme. Látja, most maga Ady is hogy bepiszkolja a saját fészket. Borzasztó a magyar irodalom.”<sup>14</sup> (Utalás feltehetően a duk-duk afférra.)

Megemlíti Somlyó, hogy a kollégák idegenkedve fogadták, irigykedtek is rá, életmódja és viselkedése kihívó lehetett számukra. A fenti levelében írja, hogy nagyon magányos, a szerkesztőségben reggel 7-től este 5-ig, azontúl otthon dolgozik. Azt azonban nehezen hihetjük, hogy akármennyire ellenségesen viselkedtek Somlyóval, kiközösítették volna. A *Literatúrában* megjelent emlékezésében így ír:

„Juhász Gyula volt az egyetlen, aki szóbaállt vele. Hosszú sétákra mentek kettesben, hogy amazok meg ne lássák ezt a barátkozást. Nagyon arisztokratikus egyesülés volt a Holnap. Juhász aztán a „Kék macskában” bő, vérvörös levű pörköltök és szőkefényű borok társaságában sokat medítált a Holnapról, az irodalomról, — meg Annáról, a színésznőről, akihez örökszép verseit írta... És sokszor hajnalodott már, amikor fáradt tüdővel, a Körös-hídon át, hazafelé ballagtak.”<sup>15</sup>

E rész után egy novellisztikus betét következik, a szerző szándéka szerint *Sulamit* című verse születéséről és sikeréről, és arról, hogy a vers megjelenése után a költő a „Holnap embere lett”. A részlet számunkra fontos jelene, amikor a beteg Somlyót felkutatja és meglátogatja Juhász Gyula. Nem valószínű, hogy a képzelet szüleménye lenne ez az epizód, de a szöveg alapján egyelőre azonosíthatatlan. Az említett *Sulamit* című vers ugyanis 1908. július 26-án jelent meg az *Új időkben*, amikor is Juhász nem volt Váradon. A következő költeménye az *Új Időkben* pedig csak október 25-én jelent meg *Etiüdök* címen.

A Juhász-kritikai kiadás levelezés kötetében található Somlyó levél<sup>16</sup> is feltétlenül 1908-ból származik, és számunkra egyelőre ismeretlen eseményre utal, nem kizárt, hogy valamilyen összefüggésben van a fenti esettel, amit Somlyó 1929-ben pontatlanul írt le. Biztosan nem a *Dél van* kötetének szép ismertetését köszönte meg e levélben Somlyó. Életrajzát ismerve kizártnak tartjuk, hogy 1910 elején Váradra „haza-utazott” volna.

December 6-án Somlyó még Nagyváradon tartózkodhatott, ezen a napon mutatták be az *Atalanta* című operettet, melynek szöveggönyvét Juhász Gyula és prólóját Somlyó Zoltán írta. Szép dokumentuma barátságuknak. Az *Atalantát* az ország több városában bemutatták, feltehetően mindenütt Somlyó prólójával<sup>17</sup>.

<sup>12</sup> Uo. 254.

<sup>13</sup> Idézi RÓNAY GYÖRGY: Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, Bp. 1971. 52.

<sup>14</sup> Somlyó Zoltán levele Rozsnyay Kálmánhoz — 1908 októberében vagy novemberében (dátum nélkül) OSZK Kézirattár

<sup>15</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: i. m. 254.

<sup>16</sup> JGYÖM 9. Sajtó alá rend.: Belia György. Akadémiai, Bp. 1981. 227. (A 231. sz. levél) Jegyz. : 433.

<sup>17</sup> Vö. JGYÖM 4. Sajtó alá rend.: Péter László. Akadémiai, Bp. 1975. 489., 498., 511.

A nagyváradi korszak lezárásaként a *Nyitott könyv* Juhász-portréját kell megemlítenünk, mely kimagasló helyet foglal el a kortársi tisztelgések között. Mély valóság-fedezet érződik a sorok mögül, amikor „a paposarcú, tűzszemű poétát”, a réveteg Juhászt vérbeli barátjának nevezi. Bár vérmérsékletük, alkaturk aligha rokonítható egymással, sorsukat, érdeklődésüket, irodalomhoz való viszonyukat és róla alkotott felfogásukat érezhették ekkor közönsnek, s a személyes szimpátia után ezekben véljük megtalálni barátságuk alapját.

Nagyváradon már mindketten érett költők, határozott irányú tevékenységük. Így irodalmi téren feltehetően nem hatottak egymásra.

Barátságuk második legfontosabb, egyben utolsó állomása Szeged. Somlyó Zoltán 1909. május 5-től újságíróskodik a *Szeged és Vidéke* szerkesztőségében, ahová Juhász segíthette bejutni. Írásai szeptember 12-ig jelennek meg rendszeresen a lapban. Indig Ottó adatai szerint Juhász június 31. és augusztus 28. között Szegeden tölti a nyári szünetet.

Kapcsolatuk súlyát csak jelezhetjük, de kellőképpen nem tudjuk dokumentálni, Személyes kapcsolatuk a nyáron nyilvánvaló. A *Szeged és Vidékében* nyáron Juhász is publikált, a *Lesben* rovatba mindketten írnak, tehát a szerkesztőségben találkozniuk kellett. Egy közös fellépésükről is tudunk, július 17-én Medgyaszay Vilma művésztjén. A Somlyó által írott Medgyaszay-portrét Juhász 1920-ban megjelent *Én is búcsúszom...* című cikkében<sup>18</sup> szép emlékei sorában említi. („... és Somlyó Zoltán hosszú tárcát szentelt Medgyaszay Miminek<sup>19</sup>.”)

Ez év nyarára tehető — a kritikai kiadás szerint — Juhász megismerkedése Cserey Irma színművésznővel, akinek Somlyó mutatta be. Juhász 1912. június 15-én így ír Csereynek:

„Igazad volt, amikor egyszer a szerelemről — Aradról — azt írtad, hogy ez nem jó mesterség — fájdalmas. Somlyó Zoltán beszélhet az én fájdalmas mesterségemről.”<sup>20</sup>

Ezt pedig valóban csak a legközelebbi barát teheti meg, hogy ilyen bizalmas, bensőséges dologról mesélhessen.

Somlyót szeptember közepén súlyos gyomorvérzés éri, kórházba kerül, ahol több mint egy hónapig kezelték. Felgyógyulása után nem ment vissza a laphoz, mert állását már betöltötték, de a városból nem távozott.

Szegeden ebben az évben, november 19-én mutatták be az *Atalantát*, Juhász Gyula zenés énekes játékát. Somlyó prologját Kertész Mihály szavalta, mint arról több újság beszámolt<sup>21</sup>.

Ifj. Árvay Sándor megvásárolta és kiadta első igazi, sorrendben a második kötetét — *Dél van* címmel. Ehhez novemberben írta meg előszavát.

„Sokat (t. verseket) pedig kiszorítottam ebből a könyvből, mert két művészbáratom, akik a nyilvánosság elé unszoltak — úgy akarták. Feltettek engem a meg nem értőktől, akik a színdarabokban is azt szeretik, ha Rómeó és Júlia egymáséi lesznek. Én szeretem ezt a két jó embert, megtagadtam értük néhány versemet.”<sup>22</sup>

E két jó ember — minden bizonnyal — Nyáray Antal színész, akivel egy albérletben lakott, és Juhász Gyula lehetett. A kötetet 1910-es évszámmal nyomtatták, megjelenéséről a *Szeged és Vidéke* már 1909. december 29-én hírt adott. A kötet megszületésében Juhász részvételét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ő írta a kö-

<sup>18</sup> JGYÖM 6. Sajtó alá rend.: Grezsa Ferenc. Akadémiai, Bp. 1969. 311.

<sup>19</sup> Az idézett cikk: Somlyó Zoltán: Medgyaszay Vilma. Szeged és Vidéke 1909. júl. 18. 2—3.

<sup>20</sup> JGYÖM 9. Akadémiai, Bp. 1981. 254., 446.

<sup>21</sup> Vö. 17. sz. jegyz.

<sup>22</sup> SOMLYÓ ZOLTÁN: Dél van. A verseim elé. Szeged, 1910. 4. és S.Z.: Jagató Ficelián. Szépirodalmi, Bp. 1982. 7.

tetről az első méltatást, mely a *Független Magyarország* 1910. január 1-i számában jelent meg. Kiemelkedően szép írás, még Kosztolányi és Karinthy recenziói előtt megvédi Somlyót a kicsinyes támadásoktól. Érdekes, hogy ezt az írást Somlyó nem emlegette később.

„Somlyó Zoltán igenis poéta — írja Juhász —, akit nem szabad és nem is lehet egyszerűen és durván elintézni. Azért mondom ezt, mert látom, hogy bizonyos pesti „irodalmi” körök ezt akarják csinálni vele és pedig már régebben akarják. Különös. Miért éppen Somlyó Zoltánra fáj a foguk és veséjük, miért éppen ezt a szegény és igazán jobb sort érdemlő poétát akarják mindenáron lehetetlenné tenni itt, ahol tizedrangú középszerűségek vígan és eredményesen dalolnak és esetleg sarokházat építtetnek maguknak? Miért éppen őt?...”<sup>23</sup>

A választ sem ő, sem más, a mai napig nem találta meg. Juhász elismerte Somlyó költészetét, de nem értett vele egyet, mint azt írása záró soraiban kifejti. Ez alapja lehet egymástól való eltávolodásuknak.

„Én nekem megvan a magam művészi meggyőződése, van külön programom, nem igen szeretném már a dekadenskedést, de az igazság érdekében mégis megírtam, hogy Somlyó Zoltán igenis azokból az Azrákból való, akik poétáknak születtek.”<sup>24</sup>

Somlyó Szegedről való távozásával — számunkra — lezárul kapcsolatuk közelinek és szorosnak nevezhető szakasza. Ezután csak szórványosan találunk dokumentumokat kapcsolatukra vonatkozóan, melynek nemcsak a kéziratok elpusztulása lehet oka.

Juhász Nagyváradról történt távozása után egy szép versét ajánlja neki Somlyó — az *Ó, Várad, villanyváros...* címűt, mely az *Északra indulok* című kötete előtt megjelent a *Nagyváradai Napló* 1911. július 16-i számában.

Köteteiket — feltehetően — kölcsönösen megküldték egymásnak, de egyetlen egy sem maradt fenn. Egyről mégis biztos tudomásunk van. Kilényi Irma emlékezete szerint Juhász 1912. január 12-én postán megkapta Somlyó *Északra indulok* című kötetét Szakolcán, az alábbi meleg ajánlással: „A tiszta, nemes és finom Juhász Gyulának örök szeretettel”<sup>25</sup>. A kötetéről Juhász a *Délmagyarország* 1912. júniusi 16-i számában rövid, elismerő recenziót közölt.<sup>26</sup>

Juhász e cikk megírása után csak kétszer említi Somlyót. Az *Én is búcsúzó* című cikkében 1920-ban, valamint *Költői verseny* című paródiájában, 1927-ben<sup>27</sup>. A Somlyóról szóló rész a Kosztolányi Dezső és Szép Ernő verseiből készült paródiák közt olvasható: „Somlyó Zoltán versét a forgalmi adóellenőr zárata alá helyezte.”

Somlyótól, a már idézett 1916-ban megjelent *Nyitott könyv* című lírai pamfletten és az 1929-ben közölt *Hogy' lettem Holnapos* című cikkén kívül nem ismerünk más olyan írást, melyben akárcsak említene Juhász nevét.

Ennyit tudunk — egyelőre — a két költő kapcsolatáról, talán ennyi is marad minden ismeretünk. Vizsgálódásunkat azonban csak akkor tekinthetjük lezártnak, miután tisztáztuk, kimutatható-e költészetükben is egymásrahatásuk. Ez a feladat azonban — mivel Somlyó életműve még nincs kellőképpen feltárva —, későbbre marad.

<sup>23</sup> JGYÖM 5. Sajtó alá rend.: Grezsa Ferenc és Ilia Mihály. Akadémiai, Bp. 1968. 354.

<sup>24</sup> Uo. 355.

<sup>25</sup> Idézi SZALATNAI REZSŐ: Juhász Gyula hatszáz napja. Magvető, Bp. 1962. 141., 273.

<sup>26</sup> JGYÖM 5. 448.

<sup>27</sup> JGYÖM 3. Sajtó alá rend.: Ilia Mihály és Péter László. Akadémiai, Bp. 1963. 369.

Шандор Жолдош

*О связи между Золтаном Шомйо и Дьюлой Юхасом*

Работа посвящена показу дружеской связи, существовавшей между двумя выдающимися венгерскими поэтами первой трети нашего века — Золтаном Шомйо и Дьюлой Юхасом. Они стали друзьями, будучи уже зрелыми поэтами, а потому их взаимное поэтическое влияние было незначительным. Тем не менее личные дружеские отношения двух поэтов представляют значительный интерес, так как совпадают с периодом формирования современной венгерской литературы. Точнее, это — 1908 год, Надьварад, «город Завтра».

О связывающих их дружеских отношениях неоднократно упоминают оба поэта, однако предметом исследования они ещё не были. Особенно большое влияние оказала эта дружба на Шомйо, который часто писал об этом.

Хотим надеяться, что прилагаемые к работе документы обогатят некоторыми новыми чертами, новыми оттенками сложившееся об Юхасе представление, 100-летнюю годовщину со дня рождения которого готовится отметить наша страна.



ILIA MIHÁLY

JUHÁSZ GYULA LEVELEI ELEFÁNT OLGÁHOZ

1.

[1907. jan. 3.]

Kedves Olga, az új esztendőt — „évek, ti még jövődő évek!” — szépen akarom kezdeni: levelet írok Magának, a leghívebb barátnak, — ha megengedi és megérdemlem — a világ „legszeretetremlőbb” M<sup>re</sup> de Seville-jének. Bocsánat a hosszú, illetlen késedelemért, de a sok retardáló mozzanat — hófúvás, utazás, ünnepek, fölolvadás és egyéb kellemetlenségek — hangolják egy kis keresztény elnézésre. Levelét — a mely szenzáció volt számomra — nagyon, nagyon köszönöm. Minden levele egy-egy „fröliche Botschaft”, egy-egy nouveau promesse du bonheur nekem. A finom, előkelő lánylélek parfume exotiqueja árad belőlük: báj, szubtilitás, erő, igazság. Még-egyszer hódoló köszönet. Meghálálni a Maga jóságát, leereszkedését úgy se tudom, az élet koldus királya én.

\*

És most engedje meg, hogy aforisztikusan, a hogy egy modern bölcs-észhez illik, iderögzítsek egy-két hangulatot, élményt és et cetera:

Szép Ilonka. Bizonyos célzattal és bizonytalan melankóliával megnéztem ezt az új ódonságot.

Az álmok... az álmok... Avas romantika, ódon banalitás! Csupa könny és sóhaj, egész tenger. Egy elmúlt tavasz paródiája. Halott álmok komikus kísértete. Sírni szerettem volna és — fölényes mosollyal írtam meg másnap a dolog levágó kritikáját. „On revient toujours...” Eh, csak nem fog el engem is a pekári és farkasi hangulat! *De azért az a tavasz szép volt.*

\*

Kosztolányi és Lehel. A modern lélek két pólusa. Akarat az egyik, hangulat a másik, erő az egyik, gyöngédség a másik, az egyik él a művészetben, a másik művész az életben. Az egyik a W, a másik a M, mint Weininger mondaná. És én, én nem tudok egyik se lenni!

\*

Én — procul megotiis — nagy örömmel látom a végeken „hogyan kopogtat a Fiatalság” az ódon ajtókon.

Szabolcskák és Ábrányik üres, sima, nedves poézisát legyőzi Adyék differenciált és Kosztolányiéék „vastrombitás” művészete. És ott van a finom Szini Gyula, az okos F. Kaffka Margit, az erős Erdős Renée. Mennyi szín, mennyi hang, mennyi ígéret. És folyóglyult a nagy Bródy, a ki — igenis — az egyetlen őserő volt eddig a magyar irodalomban. Ő látta meg nálunk először a nagy primitív ösztönök brutális hatalmát, az embert ő állította be először a heliocentrikus irodalmi felfogásba. Ő lát és

érez, mint mellette, körülötte senki. Ő művész. Neki meg tudnám csókolni a kezét! Mit szól e fiatalos rajongáshoz? Lehel azt mondja róla — a la Riedl — hogy műveletlen! Több dolgok vannak földön és egen, Horatio...

\*

Írni akarok egy drámát, — igaz, Es lebe das Leben, evviva vita, éljen az Élet! — a melegben az Ars longától megmérgezett Vita brevist fogom bemutatni. Az életet tegyük művészetté és ne a művészetben keressük az életet, az életet, az életet! A művészet csak ópium, az élet — élet.

\*

Mohácsi Jenő kezd „értékesülni,” a maga finom horoszkópja nem csalt! De a csinos fiú, H. Bite Gy. egészen oda van. (És ezt nem a szerelem tevő?!)

\*

Leszállás a nietzschei havasokról. Derűs szomorúság. Nyugodt pesszimizmus. Egy kis bölcsesség. És több élet. Horatius, Thury Zoltán, Anatole France. Bocsánat e kisé fenyőmiksás stílus furialisért. Hja, mikor az ember modern! És a B. N. t olvassa. Lehotait és Jászi Oszkárt. Szomorú dolgok néha, hogy az emberek kortársai vannak.

\*

Hát még kortársai!

Végül, „hogyműviával zárjuk a napot”, fogadjon e szemelvényeket egy ismeretlen magyar poétám verseiből:

Lásd én ma is dicsérni merlek,  
ó áldott filológia!  
Milyen jó is, ha az embernek  
Ah, nem kell gondolkoznia.  
Száz vastag könyvnek, könyvi helynek  
babrálva lapja, napja számán.  
Te vagy az exact tudomány ám!  
Lásd én ma is dicsérni merlek!

Philologie.

Síromra, ha meghalok, ez jön:  
„Itt nyugszik az, ki nem élt,  
Nem nyúlt az elérakottakhoz,  
jöhetleneket remélt.  
Világa nem a nap vala,  
Csak a kölcsönfényű hold,  
Hajnalka volt az anyja — de ő  
e hajnal alkonya volt!

Auróra napján.  
(Anyja nevenapja)

Aranka fűrt gazdag,  
becses  
Gizike fűrt barna, dús,  
símulva milliónyi szála  
önkéntelen harmóniára.  
Aranka arca csupa hús,



Gizike arca csupa szellem,                      Strófák Gizikéről.  
 Gizike teste csupa kellem  
       "      "      lelke csupa fény  
       "      "      lesz csupán enyém!

---

Remélni merem — és ez addig is boldoggá teszen — hogy még megtisztel drága soraival. Akkor elárulom poétám nevét ha érdekli s'il vous plait.

Midnen hír érdekel, amit maga ír.—Most írtam néhány verset, pretenciózus verseket. Majd jönnek az U. I. ben, a H. ban, a B. N. ben.

Mire ezeket olvassa, én már ott vagyok a medvék országában, a hol a só terem, de nem az attikai.

Még Szeged, 1907 jan 1—3 Jó estét. A kezét csókolom. Juhász Gyula  
 Lonelyt ismerem. Okos, kedves leány. És poéta. Inkább, mint Ábrányi Emil!

## 2.

[1907. máj. 4. előtt.]

Máramarosziget  
 Rom.Kath. Algimnázium

Őnagysága  
*Elefánt Olga*  
 Úrleánynak  
 Toldy Ferenc unokájának,  
 bölcsészhallgató  
*Budapest*  
 Tudományegyetem.  
 Bölcsészeti Kar.

64 darab első osztályos latin és magyar gyakorlat kijavítása után szeretettel és tisztelettel üdvözli Magát, kedves Olga kisasszony a Négyes órák volt Öregebbje, most szigeti professzor, az első gimn. osztály főnöke.

És üdvözlöm a Fiatalságot általában és különösen, és kíváncsi vagyok, hogy mennek a stílusgyakorlatok? Kik most a költők és a tudósok, a Pogányok mit csinálnak? Kik szerelmesek?

Hódolattal *Juhász Gyula*

## 3.

[1907. máj. 4.]

M. Sziget, görög húsvét

Őnagysága  
 Elefánt Olga  
 Úrleánynak  
 Budapest  
 Központi egyetem II. em.  
 Bölcsészeti Kar

Kedves Olga,  
 mit szól hozzá, itt, a magyar avas Keletén találtam két lelket, a kik szépek, finomak, okosak, művészek, egészen, nagyon is nyugatiak. Halmi Bódognak hívják az

egyiket, párislakó volt, túlértett intellektusú agy, Valkovszky Erzsébet a másik, egy diadalmas szomorúságú lány. És maga? Még mindig tűrhető az élet?

Au revoir Juhász

Szeged, Ipar u.  
13. XI. 3.

#### 4.

— Szerző nem olvashatván át levelét,  
sajtóhibákért nem vállal felelős-  
séget egyéb hibákért vállalja! —

Kedves Olga, nagy apparátussal és stúdiummal készültem erre a levélre. Valóságos lámpaláz fogott el. A tükörben sápadt arccal borzoltam gyér fürteimet. Margitka hugom azt gondolta, megint drámát írok vagy — csinállok. Remélem, ily lázas készülődés után csak azért se lesz ebből *okos levél*, s nem fog győzni az élettágadó, beteg irányzat (sőt merénylet) a Maga nagyszerű, imponáló és engem elvben meghódító pogány életöröme fölött.

Ezek után elkésve — sietek gratulálni a maga dr.ságához. Tudori értekezését az Athenaeumban olvasni fogom és nemes példáján buzdulva elhatároztam, hogy egyszer én is — fogok — doktori — értekezést írni — Kisfaludy Sándorról. E *tárggyal* behatóan foglalkoztam.

Egyébként én gondoltam magára! Nem tudtam, hol és hogy van, de halálom előtt egy nappal tiszteltettem Rédey Tivadar nemes barátom útján, a ki egy levélben Péterfyról kérdezett.

A kiadóm verseskötetemnek öt példányát bocsátotta rendelkezésemre. Magának nem tudtam akkor, hova küldjem, azóta a példányokat elszedték tőlem.

Remélem, derék kiadóm nem akarja eladni egy szálíg azt az 500 példányt, sőt remélem, hogy kötetem a csódba fogja őt juttatni s ő fejezi be, a mit én „nem egészen dicstelenül kezdék.”

Látja, kedves Olga, némi humor duzzad bennem a köteles életöröm helyett! Azt hiszem, e ritka nedű az én igazi életnedvem és — életkedvem!

És azt hiszem, hogy éppen az élet fanatikus hívei, sőt — mint a mellékelt ábra mutatja — boldogtalan szerelmesei akarják néha oly igen a halált.

Lám Pap Mariska az után a — pardonnez moi! — gyomormosás után hogy evoéz: Élet, Élet, Élet!

„Durch des Todesgedanken den goldenen Faden des Lebens zu Ziehen! Eine höchste aufgabe der Poesie”. Persze módjával!

Magának igaza van, de mennyire és milyen szépen!

Verset most nem írtam — a lírához nyugalom kell! — de még van a nyári szüretből, íme a maga asztalára teszem:

paradoxon.\*

#### Vallomások

##### 1.

Művész vagyok! Szomorú, keskeny újjam  
Egy lant idegén álmodozva babrál,  
Ugy simogatom a szép, bús igéket,  
Mint perzsa szőnyegét a kalmár!

Szerelmes vagyok a színes szavakba,  
Melyek újak, rejtelmesek, erősek,  
Fáradt szívem, e daloktól beteg szív  
Boldog vesztébe törtet!

Az alkonyatok testvére vagyok,  
Az alkonyatok megértének engem,  
Ó színes, szomorú alkonyatok,  
Sápadtak, mint a lelkem!

Művész vagyok! Mélységek és magasság  
Szédítő ösvényén kúszom magamban.  
Keresek egy virágot, egy virágot,  
Melyért az életemet adjam!

És ezt most írtam:

## 2.

Hogy Olga engemet becsül,  
Ez a tükör nekem,  
Híven mutatja: mégis ér  
Valamit életem!

Nagy halálvágyak után csodálatos élettél fog el. „Az élet emlőibe” kapaszkodom s úgy köszöntöm a csupasz létet, mint valami evangéliumot, talált kincset vagy eddig ismeretlen örömet.

Persze az élet gondoskodik róla, hogy ez az öröm túl ne tengjen, sőt alaposan megszegyenüljön. De amíg a művészet Turris Eburneája befogad, addig ez az éjjeli szállás — remélem — mindig megvéd az élet kísértő rémei ellen...

Sokat olvasok és meditálok. Íme — mostani szellemi irányomra jellemző adatok gyanánt — ezek a mostani kedvenceim:

Gabriele D'Annunzio: Fuoco  
Artur Holitscher: Baudelaire.  
Mikszáth. — Maupassant.  
Ibsen: John Gabriel Borkman.  
Ostini: Böcklin.  
Babits Mhály: Opera omnia  
Turgenyev. — Goethe — Ignotus.

De most látom, hogy ebből *irányt* bajos meglátni. Talán nincs is? Talán nem is kell! Mindent szeretni kell, ami önmagában becsületes.

Azonosítani kell magunkat minden érdemes dologgal és azért mégis: én legyek én! Művészi élet és élő művészet!

De magának akarok én leckét adni, Magának, a ki több, mint csak művész, a ki nemcsak látja, de átéli a szépet, a ki nem csupán okos, de bölcs is!

— — —

Mit csinál a fiatalság? Van-e egyáltalán? Vagy tán most már a gólyák is öregén jönnek föl s nincsenek többé juhászok? Talán jobb is így? Minek Nietzsche-n kezdeni, mikor a vég — csak azt tudnám feledni?

És most — last, but not least! — a multkor — jó multkor — egy ismeretlen költőből mutattam be Magának pár strófát. Maga — most veszem ki akkori levelében — mitha engem sejtett volna szerző gyanánt? Pedig ez az ifjú — nem én valék, ez az én derék, nemes és kiváló barátom: Babits Mihály, a kiben Montaigne nyugodt derűje és Baudelaire fantáziája egyesül. Most mint műfordítót is bemutatom, im:

Ha szerettetni vágysz, maradj,  
Maradj meg, a milyen vagy;  
Maradj meg minden, ami vagy,  
Semmise légy, mi nem vagy!  
Úgy mindig e mélybájú szem,  
ez enyhe kellemesség  
dicsérni téged, tárgy leszen  
s szeretni, kötelesség!

(Poe Edgar.)

Kedves Olga, tartson meg barátságában, melyre büszke vagyok, melyet kiérdemelni akarok! Jó napot!

Juhász Gyula

#### A CÍMZETTRŐL ÉS A LEVELEKRŐL

Amikor Belila György (1923—1982) sajtó alá rendezte a Juhász Gyula levelezés első kötetét (az akadémiai kiadású összes művek 9. darabját), már ismerte Elefánt Olga Juhászhoz írott leveleit, de a költőt nem. Csak később került elő ez a négy levél, dr. Payr Egon, Elefánt Olga rokona juttatta el az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárába.

Ki volt Elefánt Olga? Elefánt Olga, Payr Hugóné (1884—1951) művészettörténész volt, egyetemi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, egy évvel járt Juhász Gyula után a bölcsész karra. Neve a Babits—Juhász—Kosztolányi levelezésben is föltűnik, Kosztolányi egy 1904. dec. 29. keletű levelében írja Juhásznak: „Köszöntöm volt ideáljaimat; én minden nap látom őket a szerelem rózsás kódében. Együtt és külön Nórát, Schmidt Erzsikét az Elefántot.” Amint a Juhász-levelekből is kiderül, a híres Négyesy-szemináriumok ifjainak szerelmi ideáljairól van szó. De Elefánt Olga nem mindennapi jelenség lehetett, mert nem pusztán tagja volt a Négyesy-szemináriumnak, hanem Juhász Gyula után 1907-ben titkára is, ami ekkor elég különös, hiszen az egyetemista nők nem nagyon régen kezdték meg egyetemi szereplésüket. Még egyetemista korában a pesti egyetem Művészettörténeti Tanszékének könyvtárában a könyv- és reprodukciós gyűjtemény „őre”, majd az Iparművészeti Múzeum könyvtárosa lett. (1925-ig.) A tér és testtömeg az építészetben című tanulmányát az Athenaeum közölte 1907-ben (3.4. szám.). Ugyanez az írása megjelent könyvalakban is 1908-ban. A tanulmány egy roppant tájékozott művészettörténészt, építészetesztétát mutat, a választott tárgy is különös, nem éppen bölcsészlányra jellemző.

Jól látható, hogy a Négyesy-órak színes világából, a pesti irodalmi élet ígéretes lehetőségeiből kicsöppenő Juhász Elefánt Olgában valami kapaszkodót vél, leveleivel e régebbi, pesti szellemi élethez való kapcsolódást próbálta fönntartani. A levelekben ugyanaz a kicsit műveltséget fitogtató hangnem is benne van, ami a Babits—Juhász—Kosztolányi levelezést is jellemzi, de bennük van a korabeli Juhász-költészet alaptémája is: az élet és művészet ellentétének kínja, megoldhatatlansága, az 1906—1907-es esztendőik olvasmányai, a máramaroszigeti tanárkodás nyúge, a vidéki élet zártsága,

szinte az egész Juhász-életmű elvágyódásának alaphangja megcsendül. Érdekes, hogy Ady mellett a szinte még ismeretlen Babits Mihályt mennyire istápolja, propagálja még baráti levélben is. Eddig azt hittük, hogy csak A Holnap szervezése, kiadása idején volt így, de látható, hogy már egy évvel előtte lelkesen ismerteti levelező partnernőjével barátja írásait. Elefánt Olga jó levelezőpartner volt, nem egyszerű válaszokat írt Juhász kérdéseire, hanem sok-sok biztatást a kétségeivel viaskodó fiatal költőnek. A Juhász Gyula Összes Művei. 9. Levelek I. kötetében szinte lélekelemezőre valló sorokat olvashatunk Elefánt Olga Juhászhoz írott leveleiben. Igazi női ráéréssel veszi észre, hogy a kishitűségből Juhászt önértékeire kell ébreszteni, anyáskodó szeretet van benne a költő iránt, de Juhásznak azokra a fölhangjaira, melyekből egy kicsit a reménykedő szerelmes szava hallik, nem válaszol, bár a szerelemről szó van leveleiben.

A levelezést a költő kezdi, Elefánt Olga becsülettel válaszol, levélváltásuk megszokadásának okát nem ismerjük. 1907. után Elefánt Olga és a költő kapcsolatának nincsen nyoma.

1. Háromlapos kézírásos levél, borítékja nem maradt fenn. A levélből kiderül, hogy a téli iskolai szünetre utazott haza a költő Szegedre. (Elefánt Olga levele a Juhász Gyula Összes Művei 9. kötetében a 94. számú.)

*Fröhliche Botschaft*: jó hír,; vig üzenet (német)

*Nouveau promesse du bonheur*: (helyesen: nouvelle) — új ígérete a boldogságnak.

*Szép Ilonka*: Szávay Gyula-Szabados Béla daljátéka, 1906- dec. 28-án játszották a szegedi színházban. Juhász látta a darabot, kritikát írt róla *A romantika csődjé* címmel a Szeged és Vidéke 1906. dec. 30-i számában. Elefánt Olga válaszában ez áll: „Szép Ilonkáról csak annyit, hogy ő szép — És — hogy minden tavasz szép! —” Ez a válasz megengedi azt a föltételezést, hogy Elefánt Olga nem a daljátékra, hanem Juhász egyetemi társára, a költő szerelmére, Karácsonyi Ilonára utal. (JGYÖM 9:136.) *Lehel* István (1885—1935) tanár, irodalomtörténész, a költő egyetemi társa volt, neve olvasható a Négyesy-szeminárium névsorában. *Az egyik a W, a másik a M*: Wille = akarat, Macht = erő (német).

*Procul negotiis*: visszavonulva, a közügyektől távol. *Mohácsi* Jenő (1886—1944), író, műfordító. Jogász volt, de szoros kapcsolatot tartott a bölcsesekkel, ő is tagja volt a Négyesy-szemináriumnak. *Hegedűs* Bite Gyula (1887—1953) író, szerkesztő, Juhász egyetemi társa. B. N. — Budapesti Napló, Juhásznak ebben az időben versei jelentek benne. *Lehotai*: Kosztolányi Dezső álneve. Kosztolányi fölemlegetése mögött az rejlik, hogy ez időben kicsit megromlott kettejük viszonya. *Stilus furiális*: stílus őrülség-nek lehetne fordítani, nem egészen pontos a szóhasználat. *Most írtam néhány verset... Majd jönnek az U. I. ben, a H. ben, a B.N. ben*: Valószínű, hogy ezekről az írásokról van szó: *Hamlet*, A Hét, 1907. jan. 13., *Pogány öröme*, A Hét, 1907. jan. 20. *Salome*, Budapesti Napló, 1907. jan. 25. A Budapesti Naplóban, A Hétben ebben az évben több verse jelent meg, az Új Időkben a levél írása után sokáig nincs verse. *Ahol a só terem*: Máramarosban híres sóbányák voltak, Aknasugatag, Rónaszék, Anaszlatina. A Juhász-szakirodalmat helyesbítve, ezt Sarlóska Ernő jegyzi meg Juhász Gyula Máramarosszigeten című írásában (Vigilia, 1978. aug.). *Lonely*: Reichard Piroska (1884—1943) író női álneve, első munkáit ezen a néven közölte. Juhász Gyula egyetemi társa volt, a Négyesy-szeminárium tagja.

2. Kézírásos levelezőlap, a postabélyegző kelte nem olvasható.

*Pogányok*: valószínű, hogy Pogány Józsefre (1886—1939) utal, illetve a többesszámmal a Négyesy-szemináriumok hallgatóira. Pogány, a későbbi népbiztos tagja volt ennek a szemináriumnak; Grezsa Ferenc, aki rekonstruálta a Négyesy-szemináriumok névsorát, könyvében idéz egy vitát, ami Pogány és Juhász között zajlott le (Juhász Gyula egyetemi évei Bp. 1964.)

3. Kézírási levelezőlap. A postabélyegző kelte: Máramarossziget, 907. Máj. 4. *Halmi Bódog* (1879—1957) író, irodalomtörténész; jogi végzettsége volt, amikor Juhász Gyula 1906. szeptemberében Máramarosszigetre került, a művelt, tájékozott Halmi jó barátságba került a költővel. Farkas László szerint Halmi nagy hatással volt a költőre (Juhász Gyula Emlékkönyv, Bp. 1962.). *Valkovszky Erzsébet* talán az a máramarosszigeti lány, akihez a szigeti szerelmes versek szólnak (*Emlékek útján, Nefelejcs*).

(Művelődéstörténeti adatnak sem érdektelen, hogy a levelezőlap nyomtatott szövege a monarchia minden népének nyelvén készült.)

4. Nyolc „kutyanyelvre” írott kézírásos levél, borítékja nincs. Keltezéséből az évszám hiányzik. Juhász 1907. okt. 3-án öngyilkossági szándékkal odahagyta Lévát, ahol tanított, majd ezután 1908. febr. 14-ig, váradi tanári állásának elfoglalásáig jobbra Szegeden tartózkodott. Bizonyos, hogy a levél keletkezési éve 1907.

*Margitka húgom:* Juhász Margit (1888—1978), később Király-König Péter zeneszerző felesége. *Drámát... csinállok:* utalás az öngyilkossági kísérletére. *Tudori értekezését:* A tér és testtömeg az építészetben. Juhász Gyula terve, hogy doktori disszertációt ír Kisfaludy Sándorról, hirtelen fölmerült ötlet lehet, inkább Arany János életműve foglalkoztatta ilyen céllal. *Rédey Tivadar* (1885—1953) irodalomtörténész, író, a Négyesy-szemináriumok résztvevője. Juhászhoz írott levele, amelyben Péterfyról érdeklődött, ismeretlen. *Kiadóm:* Balassa Armin (1861—1923) szegedi ügyvéd, író, lapszerkesztő, Juhász ifjúkori barátja, támogatója. A verseskötet Juhász első könyve, *Juhász Gyula versei* címmel jelent meg Szegeden 1907. szept. 20. körül. A példányszámról csak a levélből van tudomásunk. *Pap Mariska* (1882-1911) költőnő.

A rögzített kötetét Juhász Gyula 1980. jan. 9-én a Szeged és Vidékében méltatta. *Durch des Todesgedanken den golden Faden des Lebens zu Ziehen! Eine höchste Aufgabe der Poesie:* A halál gondolatán keresztül átszöni az élet aranszálát. Ez a költészet egyik legfőbb főladata. (A német idézet lelőhelyét nem ismerjük.)

A *Vallomások* első versének első és utolsó szakasza azonos az *Anch'io* című versével, de a két középső szakasz teljesen új, eddig ismeretlen volt. Ugyancsak ismeretlen a *Vallomások* második darabja, a kis alkalmi strófa, mely ugyan alkalmi versnek tekinthető, de az első rész mellett megemelkedik a rangja. *Minek Nietzsche kezdeni:* utalás arra, hogy egyetemi éveiben ő is és barátai is Nietzsche bűvöletében éltek. A megjegyzés már egy kis kiábrándulást mutat.

## JUHÁSZ GYULA KIADATLAN TANULMÁNYA — ZRÍNYI VÉDELMEBEN

A Petőfi Irodalmi Múzeumban található Juhász Gyulának egy eddig kiadatlan tanulmánya, melynek ez a címe: *Hajnal Márton: Karnarutić és a Zrínyiász*. Az írás alatt ez olvasható: *Négyesy stílyakorlatok, 905. márc. Juhász Gyula*. Az írás létezéséről tudtunk, de hollétéről nem.

Juhász a híres Négyesy stílyakorlatokra visszaemlékezve többek között ezt írta: „Magyar stílyakorlatok. Vezető tanára Négyesy László. Ennek az irodalmi szemináriumnak én nyolc szemeszteren át voltam buzgó és tevékeny hallgatója, vagy hat szemeszteren át pedig titkárja is.

E kitüntető tisztség abból állott, hogy én állítottam össze hétről hétre a fölolvadások sorrendjét. Fölolvasni pedig lehetett ott mindent, verset és prózát, szonettet és Hamlet tanulmányt, naturalista novellát és teozófiai értekezést, Baudelaire fordítást, és kritikát Farkas Imréről, essayt Péterfy Jenőről és bírálatot Hajnal Márton összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányáról. Mindezt meg is tettük. (*Négyesy órák*. Szeged és Vidéke, 1918. máj. 4. = JGYÖM 6. 47. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc.)

Grezsa Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei 1902—1906 (Bp. 1964) című könyvében az 1903—1904-es tanév fölolvadásairól ezt írja: „Ebben a tanévben ... dorongolhatta le Juhász azt a horvát hallgatót, aki Zrínyiről, mint Karnarutics-epigonról beszélt.”

Mind Juhász visszaemlékezésében, mind pedig Grezsa megjegyzésében erről a tanulmányról lehet szó, de Juhász nem jelzi, hogy Hajnal Mártonról ő tartott bíráló előadást, Grezsa pedig a kéziratot még nem ismerve, úgy vélte, hogy ez az 1903—1904-es esztendőkből lehetett.

A megbírált *Hajnal Márton* — ugyancsak Grezsa kutatásainak eredményeiből tudjuk — Juhásszal egyidőben volt egyetemi hallgató a pesti egyetemen. Tanulmánya — *Karnarutić és a Zrínyiász* — az Egyetemes Philológiai Közlöny 1905. február—március—áprilisi számában jelent meg három részletben, tehát valószínű, hogy Juhász meg sem várta a tanulmány befejezését, már márciusban meg is bírálta. Hajnal Mártonnak az Egyetemes Philológiai Közlöny ugyanez évfolyamában még egy írása van, egy könyvismertetés a novemberi számban, dr. Velimir Dželićnek Maksimilijan Vrhovac-ról szóló Zágrábban megjelent művét ismerteti. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig (Bp. 1972.) a 486. lapon föltünteteti Martin Hajnal egy másik művét is, mely a „Zrínyiásztól” szól horvát nyelven. Hajnal további működéséről nincsen adatunk.

Juhász írása Zrínyi művének nagy esztétikai eredetiségét védi meg Hajnal Mártonnal szemben, de a horvát sovinizmus fölemlegetése egy kicsit túlzás. De jellemző, hogy az egyetemen nagy világirodalmi példák és irányzatok után érdeklődő Juhász a magyarság értékeinek védelmére is érzékeny.

Megjegyzendő, hogy a tanulmány kéziratának hátlapján egy sok javítással gazdag, nehezen olvasható Juhász-írás van, amely nem más, mint a *Dilemma* című versének kézírata.

Közzéteszi: I.M.

*Hajnal Márton: Karnarutić és a Zrínyiász.*

(Különlenyomat az Egyetemes Phil. Közlönyből)

A Szigeti Veszedelem (és nem Zrínyiász, mint Hajnal Márton németesen írja) eredetiségének kérdése Arany János óta foglalkoztatja az irodalomtörténítőket. Mit vett át gróf Zrínyi Miklós előzőitől és kortársaitól és miként alakította az idegen anyagot: ennek kimutatása a cél.

Természetes, hogy itt két dologról van szó. Az első tisztára filológiai: az egyezések, a loci communes kiírása. A második esztétikai, értékelése annak, mint nyilatkozik meg a költő teremtő lelke az ilyen átvételek eredetivé tételében.

Arany János emberül megállotta helyét mind a két módszerben. Tökéletes pontossággal mutatta ki, mit vett át Zrínyi Homerosból, Vergiliusból, Tassóból, mit vettek át ezek között az utódok az elődöktől, és mint változott, fejlődött a közkinccs az idők folyamán. Arany és utána Greksa Kázmér végeredmény gyanánt kimodja: Zrínyi költői ereje egyenrangú a legnagyobb epikusokéval.

Thúry József az I.K. IV. kötetében a történeti forrásokkal és Karnarutićsal való egyezést írja ki és arra a különös eredményre jut, hogy Zrínyi és kortársai nem tartották a Szigeti Veszedelemet eposznak, csak históriának és maga Thúry is ezen az állásponton marad.

Hajnal Márton kimerítőbben hasonlítja össze Karnarutić és Zrínyi művét és ezek után azt a még megdöbbentőbb kijelentést kockáztatja, hogy Zrínyi „inventiója minimumra reducálódik.”

Nézzünk csak farkasszemmel ezzel a sajátos jelenséggel.

Hajnal Márton szerint a Sz.V. alapeszméje nem eredeti. Hangoztatták azt már a kor más írói is. Eddig helyes. Elvégre egy alapeszmét nem lehet a levegőben találni, a fő az, mint érzéki meg a költő az ő alkotásában. De H.M. kimutatja, hogy ez az alapeszme benne van K-c művében is, a mely előbb keletkezett, a melyet Zrínyi bizonyára ismert. Igaz, de a mi K-c-nál egyoldalú felekezeti (katholikus) tendencia, azt Zrínyi nemzeti eszmévé alakítja s a mi K-c nál egy beszéd részlete és nem más, mint a Wallenstein trilógia kapucinus prédikációjának előképe, az Zrínyinél az eposz mozgató lelke lesz.

H.M. ismételi Thúry véleményét, a mire rövid válaszom a következő: Hogy Zrínyi eposzát nem tartotta „csak” históriának, mutatja, hogy előszavában Homer és Vergil hasonló eljárására hivatkozik, hogy mindenben remekül követi az eposz szabályait, hogy műve végén halhatatlanságot jövendőül magának.

És ha ő csak históriaértéket tulajdonított volna is a Sz.V. [nek], az utókor ítélete — többek közt Arany Jánosé, Thúry és Hajnal kivételével, remek eposznak minősítette a Sz.V-et. Mellékesen megjegyezzük, hogy Zrínyi kortársa, Shakspeare sem igen értékelte nagyon a maga tragédiáit, a melyeket tudvalóval ki sem adott, a legtöbb halála után, barátja, Ben Jonson áldozatkészségéből jelent meg.

A mi egyezést H.M. K-c nál és Zrínyinél kijelöl, azok részint az egyazon tárgy természetéből erednek, részint conventionalis képek. (loci communes.)

Mindenesetre jellemző, hogy Arany János, a kinek aisthesise bizonyosan volt olyan, mint H-é és ki Homer, Vergil, Tasso egyezését a thesaurus epicusban mutatta ki, nem lőtt úgy túl a célon, mint H.M.



A mi különben a költői eredetiség kérdését illeti, Zrínyi kortársa, Shakspeare mindig kész anyagból merít, egész egyszerűen drámákat, novellákat ír át, elsőrendű írókét is, a mint azt a könyvtárakat betöltő monográfiailrodalom kimutatta. Nem az a fő, mit, de az: hogyan? Hajnal Márton meg sem kísérli annak kimutatását, mennyiben egyezik Karnarutic és Zrínyi művének compositiója? Ez természetesen, valamint a többi esztétikai detail, meghaladja az un. filológiai akribia hatáskörét és éppen ezért döbbsentem meg, mikor az alapos és pontos összehasonlítás után, a mely egyszerűen kiírja a kisebb-nagyobb egyezéseket, ilyen fejezet következik: A Zrínyiász költői értéke.

Maga H.M. mondja munkája elején; „Zrínyi nagy költői tehetségének bizonyítékául szolgál, hogy mily *remekül* illesztette be művének *nagyszerű* egészébe, mely már teljesen az ő egyéniségének bélyegét viseli magán.” (az alapeszméről van szó.)

A Szigeti Veszedelem nagyszerű compositiója a nemzeti eszme ereje, a jellemfestés kiválósága, a költői stil fensége, az egész eposz történeti jelentősége még mindig főnmarad, ha elfogadjuk is H.M. kutatásait, mi jogon merészkedik tehát Arany János, Beöthy Zsolt, Széchy Károly, az egész magyarság egyöntetű tanúságával szemben azt a nagyhangú állítást kockáztatni, hogy az Sz.V. értéke az ő kutatásai után csökken? Ez a kijelentés lehet Goethe szerint „bolondság a maga szakállára”, tetszhetik a horvát sovinizmusnak, de nem fel [el] meg az objectív igazságnak.

Hajnal Márton érdeme, hogy alaposan foglalkozott ezzel a nehéz kérdéssel, szépen csoportosította a történeti tényeket és egyszerű nyelvezete mintául szolgálhat az igazi stílus philologicusnak.

Nem az a baj, hogy túlbecsüljük remekíróinkat, hanem az, hogy nem becsüljük őket eléggé! Úszunk mindenféle kozmopolita áramlattal, mindig idegen hatások után szaglászunk, Petőfiről évek óta nem adnak elő a magyar tudományegyetemen. Gróf Zrínyi Miklósról pedig ezek után is elmondhatjuk Jókai Mór szavaival: A mi gyémánt volt, gyémánt maradt! (Négyesy stílgyakorlatok. 905. márc) Juhász Gyula



## TARTALOM

<i>Csukás István</i> : Irodalmunk nemzetiségszemlélete a szabadságharc után (1849—1867) .....	3
<i>Krajkó András</i> : Schöppflin Aladár Ady-képének változásai .....	51
<i>Kiss Lajos</i> : Babits és Illyés költészetének néhány rokonvonása .....	77
<i>Száz éve született Juhász Gyula*</i>	
<i>Vörös László</i> : Juhász Gyula bibliai témájú verseiről .....	87
<i>Baranyai Zsolt</i> : Juhász Gyula szépprózája .....	103
<i>Zsoldos Sándor</i> : Somlyó Zoltán és Juhász Gyula kapcsolata .....	115
<i>Ilia Mihály</i> : Juhász Gyula levelei Elefánt Olgához .....	123
Juhász Gyula kiadatlan tanulmánya — Zrínyi védelmében. Közzéteszi: I. M. ....	131

\* Az itt szereplő tanulmányokkal, közleményekkel a száz éve született nagy szegedi költőre emlékezünk.



B 107867

Felelős kiadó: Dr. Serfőző Lajos, a Bölcsészettudományi Kar dékánja  
83-754 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató